

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

75. godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u društvenom i političkom razvoju Bosne i Hercegovine

Pejanović, Mirko; Simović, Miodrag N.; Šehić, Zijad

2021-02-15

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/6e38b266-b925-4c34-9ce9-e52c3deae61>

Odjeljenje društvenih nauka

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

75. godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a:
uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u društvenom
i političkom razvoju Bosne i Hercegovine

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Special Editions
Volume CXCIII

Department of Social Sciences
Book 15

75th ANNIVERSARY OF THE THIRD
ZAVNOBIH SESSION: THE ROLE OF THE
THIRD SESSION OF ZAVNOBIH IN SOCIAL
AND POLITICAL DEVELOPMENT OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA

SARAJEVO 2020

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Posebna izdanja
Knjiga CXCIII

Odjeljenje društvenih nauka
Knjiga 15

75. GODIŠNJICA TREĆEG ZASJEDANJA
ZAVNOBIH-A: ULOGA TREĆEG
ZASJEDANJA ZAVNOBIH-A U
DRUŠTVENOM I POLITIČKOM RAZVOJU
BOSNE I HERCEGOVINE

SARAJEVO, 2020.

75. godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u društvenom i političkom razvoju Bosne i Hercegovine

Izdavač

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Za izdavača

Akademik Miloš Trifković

Urednici

Akademik Miodrag N. Simović

Akademik Mirko Pejanović

Prof. dr. Zijad Šehić

Recenzenti

Prof. dr. Mimo Drašković, prof. dr. Ivo Goldstein, inostrani član ANUBiH, akademik Slavo Kukić, prof. dr. Vera Kržišnik Bukić, inostrana članica ANUBiH, prof. dr. Igor Lukšić, prof. dr. Ivan Markešić, domaći član ANUBiH, prof. dr. Goran Marković, akademik Mirko Pejanović, prof. dr. Vladan Petrov, prof. dr. Drago Radulović, prof. dr. Šerbo Rastoder, akademik Miodrag N. Simović, prof. dr. Zijad Šehić, prof. dr. Sead Turčalo, prof. dr. Duško Vejnović, prof. dr. Lino Veljak

Lektura

Irma Grebović-Muratović

Korektura

Sabina Vejzagić

DTP

Narcis Pozderac, TDP Sarajevo

Štampa

Dobra knjiga Sarajevo

Tiraž

400

Sarajevo, 2020.

ISBN 978-9926-410-63-6

Indeksirano

CEEOL (Central and Eastern European Online Library)

EBSCO

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
<i>Nerzuk Ćurak</i> ZAVNOBIH: POLITIČKA IMAGINACIJA PRAVEDNOG RATA	15
<i>Elvis Fejzić</i> POLITIČKE ATRIBUCIJE I STRUKTURA NARODNE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE.....	31
<i>Mirko Pejanović</i> OBRAZOVANJE PRVE NARODNE VLADE NA TREĆEM ZASJEDANJU ZAVNOBIH-A PREDSTAVLJA DOVRŠETAK KONSTITUCIJE DRŽAVNE VLASTI FEDERALNE BOSNE I HERCEGOVINE.....	43
<i>Sadiković Elmir</i> NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI U BOSNI I HERCEGOVINI IZMEĐU DRUGOG I TREĆEG ZASJEDANJA ZAVNOBIH-A.....	63
<i>Zdravko Lučić</i> O NEKIM SEGMENTIMA AKTUALNOSTI DRŽAVNO-PRAVNE MISLI AKADEMIKA HAMDJE ČEMERLIĆA.....	85
<i>Miodrag Simović, Mujo Demirović</i> OD OBNOVE DRŽAVNOSTI DO RAVNOPRAVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE U DEMOKRATSKOJ FEDERATIVNOJ JUGOSLAVIJI. .	103
<i>Denis Bećirović</i> TREĆE ZASJEDANJE ZAVNOBIH-A I PRVI USTAV NARODNE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE – NADOGRAĐNJA BOSANSKOHERCEGOVAČKE DRŽAVNOSTI	125
<i>Vera Katz</i> ULOGA ANTIFAŠISTIČKOG FRONTA ŽENA U REVOLUCIONARNIM MIJENAMA DRUŠTVA – MOBILIZACIJA, ORGANIZACIJA, EMANCIPACIJA	147
<i>Dženita Sarač Rujanac</i> PRILOG POLITIČKOJ BIOGRAFIJI AVDE HUME – VIJEĆNIKA TREĆEG ZASJEDANJA ZEMALJSKOG ANTIFAŠISTIČKOG VIJEĆA NARODNOG OSLOBOĐENJA BOSNE I HERCEGOVINE	175
<i>Zijad Šehić</i> PREZENTACIJA TREĆEG ZASJEDANJA ZAVNOBIH-A U SARAJEVU OD 26. DO 28. APRILA 1945. GODINE	205

<i>Ivan Cvitković</i>	
ZAŠTO JE DOŠLO DO PROMJENE POLITIKE ODNOSA PREMA RELIGIJI I CRKVI NEPOSREDNO NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA.....	231
<i>Sarina Bakić</i>	
ULOGA TREĆEG ZASJEDANJA ZAVNOBIH-A U RAZVOJU KULTURNE POLITIKE BOSNE I HERCEGOVINE.....	241
<i>Slavo Kukić</i>	
PARALELE IZMEĐU ZAVNOBIHOVSKOG I VREMENA KOJE ŽIVIMO	251
<i>Asim Mujkić</i>	
ZAVNOBIH I PROBLEM SOCIJALISTIČKOG FEDERALIZMA.....	265

PREDGOVOR

Naučni odbor je pripremio autorske referate za učesnike Okruglog stola “75. Godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u društvenom i političkom razvoju Bosne i Hercegovine” za štampu.

Program Okruglog stola sastojao se od uvodnih obraćanja i 14 referata. Redoslijed radova u ovom zborniku u najvećoj mjeri slijedi redoslijed izlaganja referata pripremljenih za Okrugli sto, koji se trebao održati krajem 2020. godine, međutim zbog nezahvalne epidemiološke situacije izazvane virusom COVID-19, nije bilo mogućnosti njegovo održavanje.

Akademik Ivo Cvitković je naglasio da većina pripadnika pokreta nisu bili komunisti, ali su oni bili organizatori antifašističke borbe. Postavio je sljedeća pitanja: za šta se borio NOP, politika NOF-e; uvođenje zvanja vjerskog referenta, primjeri odnosa narodnooslobodilačkog pokreta prema slobodi religije, sloboda vjeronauke i osnivanje “vjerske komisije”? Posebnu pažnju je posvetio religiji i crkvi na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a i pitanjima: vjerski službenici, diskusije u kojima se kritički osvrtao na religiju i religijske zajednice, biranje sveštenika u ZAVNOBiH, gdje je pošlo “ukrivo”, zašto je došlo do promjena odnosa prema religiji i crkvi i začeci netrpeljivosti?

Akademik Slavo Kukić je istakao da su sva tri zasjedanja ZAVNOBiH-a održana u vihoru rata koji na prostoru tadašnje države nije vođen samo protiv vanjskih zavojevača, nego i njihovih domaćih pomagača. Uprkos tome, vijećnici ZAVNOBiH-a su na njegovim zasjedanjima donosili odluke koje su bile zalag izgradnji BiH kao zemlje ravnopravnih ljudi i naroda, sa zajemčenom ličnom i imovinskom sigurnošću, slobodama i pravima. Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a je zaokružena izgradnja državnih institucija BiH kao federalne jedinice poslijeratne Jugoslavije. Na odluke ZAVNOBiH-a se može gledati i kao na pretpostavke poslijeratnog entuzijazma obnove i izgradnje zemlje i njenog neprekinutog rasta i razvoja.

Akademik Mirko Pejanović smatra da Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a predstavlja dovršetak konstitucije državnosti Bosne i Hercegovine. Dvije istorijske odluke ZAVNOBiH-a donesene su na Prvom i Drugom zasjedanju: uspostava Bosne i Hercegovine kao federalne državne jedinice unutar Demokratske Federativne Jugoslavije – na Prvom zasjedanju 1943. godine, zatim prerastanje ZAVNOBiH-a, kao opštepolutičkog predstavništva, u najviše za-

konodavno i izvršno narodno predstavništvo – na Drugom zasjedanju 1944. godine. Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a donesena je istorijska odluka o obrazovanju prve Narodne vlade federalne Bosne i Hercegovine. Na taj način se, uz zakonodavnu vlast, uspostavila izvršna vlast u federalnoj Bosni i Hercegovini.

Akademik Miodrag Simović i prof. dr. Mujo Demirović smatraju da je na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a zaokružena ustavnopravna državna struktura Bosne i Hercegovine. Kako se Treće zasjedanje održavalo u oslobođenom Sarajevu, to je bila prilika da se izvrši temeljita priprema, sadržajan i obuhvatan rad, analizira razvoj i pravci izgradnje Bosne i Hercegovine kao ravnopravne federalne jedinice u okviru Jugoslavije. Na tom zasjedanju doneseno je nekoliko vrlo značajnih odluka i zakona. Ako bi potencirali kontinuitet izgradnje nove narodne vlasti i državnosti Bosne i Hercegovine u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije, može se zaključiti je da je na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a obnovljena državnost, a na Drugom zasjedanju definisani odnosi između federalnih jedinica u novoj državi, a kroz Deklaraciju o pravima građana utvrđena demokratska građanska i kolektivna prava (s posebnim naglaskom, zbog specifičnosti Bosne i Hercegovine, na nacionalnu ravnopravnost). Odluke donesene na sva tri zasjedanja ZAVNOBiH-a predstavljaju osnov i karakter ustavnopravne izgradnje bh. državnosti, te svih naknadnih ustavnih promjena i uređenja odnosa na dijalektičkom jedinstvu građanskog i kolektivnog (multietničnost, multikonfesionalnost), što je istorijska konstanta Bosne i Hercegovine.

Prof. dr. Asim Mujkić je istakao da je nesporno da je ZAVNOBiH kao genuini revolucionarni konvent u “sva tri svoja izdanja” (1943, 1944. i 1945. godine), obnovio i okončao izgradnju bosanskohercegovačke državnosti smještajući je u okvir jugoslavenske federalne socijalističke zajednice, ali taj proces nije tekao pravolinijski i bezupitno čak ni nakon oslobođenja u socijalističkoj federalnoj zajednici ravnopravnih naroda. Autor sugerše da tek “zaživljavanjem” nesovjetskog modela državne organizacije, odnosno samoupravnog federalizma, Bosna i Hercegovina osigurava pretpostavke za svoj politički subjektivitet, a Muslimani doživljavaju svoju nacionalnu reafirmaciju koju su izgubili nakon revolucije.

Prof. dr. Nerzuk Ćurak upozorava da Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, iako nije smoglo snage da dalje razvija građanske poluge države na tragu velike povelje sloboda iz Sanskog Mosta, snažno je razvilo teritorijalni identitet Bosne i Hercegovine kao socijalno, ekonomski i kulturno osviještenog prostora. To je epohalan rezultat, naročito u usporedbi s današnjim sveukupnim razvojem Bosne i Hercegovine koja je ostala kako bez svoga jedinstvenog

prostora svedenog na puki, mehanički teritorijalni zbir, tako i bez tronacionalnog zajedništva, sada reduciranog na nacionalističku negaciju ZAVNOBiH-a, prevedenog iz formule 3 u 1 u “veliko, bezglavo ništa”. Uz to, ovo zasjedanje, činjenicom održavanja u Sarajevu, svjedoči kako se Bosna i Hercegovina od rata prema miru gradila kao politička zajednica od periferije pravednog rata (Bosanska krajina) prema centru (Sarajevo), što je bila izuzetno važna simbolička i politička poruka o državnoj zajednici koja raste kao prirodna decentralizovana tvorevina, ali s jasnim glavnim, objedinjujućim toposom, mjestom u kojem se (ne u Beogradu i Zagrebu) kuje njen jedinstveni pluralni identitet.

Prof. dr. Zdravko Lučić je istakao da je prof. dr. Hamdija Čemerlić, kao neposredni učesnik svih najznačajnijih etapa narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije i jedan od najznačajnijih pripadnika intelektualnog sloja u prelomnim razdobljima naše istorije, dao značajan doprinos u tim procesima. Posebno je problematizovan sadržaj njegovog referata podnesenog na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a i pokušana utvrditi njegova poveznica s Čemerlićevim aktivnostima na prethodnim zasjedanjima ovog tijela. Uz to, izdvaja se nekoliko segmenata iz složene državopravne filozofije Čemerlića i naglašava njihova aktuelnost i savremenost.

Prof. dr. Denis Bećirović je u predstavljanju svog rada kazao da je pravnim aktima koji su doneseni na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, odnosno aktima Narodne skupštine Bosne i Hercegovine, konstituisana samostalna državna organizacija Bosne i Hercegovine koja je bila ravnopravno pozicionirana s ostalim federalnim jedinicama u drugoj jugoslovenskoj državi. Nadogradnja državnosti Bosne i Hercegovine izvršena je usvajanjem prvog Ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Tako je Bosna i Hercegovina, neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, najvišim pravnim aktom definisala svoju unutrašnju organizaciju u skladu s tadašnjim političkim i ekonomskim prilikama. Ona je ovim najvišim pravnim aktom definisana kao narodna država republikanskog oblika koja je imala suverena prava i državnost. Suverenitet i državnost Bosne i Hercegovine bio je ograničen suverenitetom savezne države. Riječ je o suverenim pravima koje je Bosna i Hercegovina, zajedno sa ostalim republikama, prenijela na jugoslovensku državu.

Prof. dr. Elmir Sadiković je iznio opservaciju da je odlukama Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a zaokružena državna struktura federalne Bosne i Hercegovine, ZAVNOBiH konstituisao u Privremenu Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine i donesen Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine. Nakon što su odlukama Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a narodnooslobodilački odbori ozakonjeni kao lokalni organi državne vlasti, na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a promijenjeni su nazivi mjesnih (lokalnih) organa državne vla-

sti u seoske, opštinske, gradske, sreske, okružne ili oblasne narodne odbore. Nazivi narodnooslobodilački odbori zamijenjeni su nazivom narodni odbori, što će kasnije biti potvrđeno prvim Ustavom Narodne Republike Bosne i Hercegovine iz 1946. godine.

Prof. dr. Zijad Šehić je na osnovu slikovne prezentacije Trećeg zasjedanje ZAVNOBiH-a predstavio glavna obilježja te manifestacije na kojoj su razmatrani Politički izvještaji Predsjedništva i Izvještaj o radu Predsjedništva ZAVNOBiH-a od Drugog do Trećeg zasjedanja. Na Trećem zasjedanju su donesene odluke kojim je dovršena državna organizacija Bosne i Hercegovine na ideji ZAVNOBiH-a, kao narodnog predstavništva i nosioca volje naroda Bosne i Hercegovine. Sa izborom prve vlade, federalna Bosna i Hercegovina je konstituisala svoju izvršnu vlast, a prerastanjem Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu zaokružena je izgradnja državnosti Bosne i Hercegovine koja se temeljila na odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a iz 1943. godine.

Prof. dr. Elvis Fejzić je kritički analizirao i teorijski problematizovao politički karakter i strukturu Narodne Republike Bosne i Hercegovine, koja je činila jedan od dijelova šire i složene jugoslavenske državne tvorevine. Poseban akcenat je stavljen na detektiranje i identifikovanje demokratskih i republikanskih obilježja ove političke zajednice. Također, u ovom diskursu ispitan je politički odnos bh. republike i jugoslovenske federativne države, s aspekta osigurane političke autonomije i distribucije unutrašnjeg državnog suvereniteta. U tom kontekstu, posebno je važno istražiti političku ulogu i participacijske mogućnosti građana u ovoj državnoj tvorevini, kao i komplikovani odnos između građanstva i državne vlasti.

Doc. dr. Sarina Bakić je metodom analize sadržaja referata podnesenih na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a i dostupne arhivske i druge teorijske građe pružila uvid u pregled odluka i smjernica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a koje se odnose na razvoj kulturne politike u tadašnjoj Bosni i Hercegovini. Predstavlja se nastojanje da se pruži tipologija kulturnih praksi koje su se u ovom istorijskom periodu zagovarale, na koji način su se kulturne akcije planirale i implementirale, te kako se percipirala kultura i uloga kulture u ovom konkretnom društvenom i političkom kontekstu. Jedno od najvažnijih pitanja jeste koliko su tadašnje ideje i vrijednosti u pogledu razvoja kulture uticali na razvoj institucija kulture u Bosni i Hercegovini u nadolazećim decenijama pa sve do savremenog doba.

Dr. Vera Katz je pažnju usmjerila na prisustvo samo deset žena na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a i izostanak njihovog izbora u Predsjedništvo ovog tijela, a zatim i na prvu vladu Bosne i Hercegovine koja nije bila proporcio-

nalna velikim zaslugama žena u ratu, a ni visokoškolskom obrazovanju nekoliko prisutnih vijećnica. Najistaknutije žene u Antifašističkom frontu žena iskazivale su animozitet prema feminizmu, kao isključivo “buržoaskom” fenomenu, pa stoga ubrzanu emancipaciju tokom rata nisu uspjele nametnuti u društvu. Pristale su na ubrzanu repatrijarhalizaciju već u proljeće 1945. godine, te političarima koji su bili muškarci osigurale podršku. Osim toga, u istoriografiji, ali i u publicistici desetljećima je bio zaboravljen Antifašistički front žena što je tokom socijalizma mogao biti daljnji podsticaj za emancipacijski pokret, svakako, u drugim uslovima i s novim sadržajima, te da žene učini vidljivijim u javnom i političkom životu. U novije vrijeme se pojavljuje određen broj članaka, u formi zbornika radova, u kojima se aktuelizira AFŽ-ovska tematika, tako da će “zaboravljene” sigurno biti podsticaj za novu fazu šire feminističke svijesti u Bosni i Hercegovini.

Dr. Dženita Sarač-Rujanac je napomenula kako je Avdo Humo nesumnjivo jedan od najznačajnijih intelektualaca i političkih djelatnika XX stoljeća u Bosni i Hercegovini. Kao vijećnik AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, odigrao je vrlo značajnu ulogu u reafirmaciji državnosti Bosne i Hercegovine kao jedne od šest ravnopravnih republika u Federaciji. Poslije Drugog svjetskog rata obavljao je brojne istaknute političke i društvene funkcije, kako u Bosni i Hercegovini tako i u saveznom, jugoslovenskom centru. Danas je u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu dostupan lični fond Avde Hume. U njemu se čuva dio zaostavštine ovog istaknutog intelektualca, književnika i revolucionara koja svjedoči o njegovoj značajnoj i svestranoj društvenoj angažovanosti i zainteresovanosti za brojna, izuzetno važna i složena politička pitanja. Neka do njih zaslužuju posebnu pažnju.

U naše vrijeme posebnih i novih rasprava o vrednovanju naučnih radova i publikacija, različitih baza podataka i sličnih novih metoda koje i nisu uvijek najprikladnije nauci, neko je rekao kako najbolji i najjasniji indikator vrijednosti nekog naučnog rada jeste vrijeme, tj. koliko traje interes za određeni rad ili koliko je dugo on aktualan. Uvjereni smo kako je ta misao doista vrlo tačna, a ovaj zbornik radova Odjeljenja društvenih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine će svakako trajati dugo i biti inspiracija i polazište mnogim budućim naučnicima i istraživačima.

Želim na kraju zahvaliti svim autorima i recenzentima, prevodiocima i lektorima i članovima Naučnog odbora, kao i svima koji su poduprli i pomogli u realizaciji štampanja zbornika radova.

predsjednik Naučnog odbora
akademik prof. dr. Miodrag Simović

REFERATI / POLITOLOŠKE NAUKE

ZAVNOBIH: POLITIČKA IMAGINACIJA PRAVEDNOG RATA

Nerzuk Ćurak*

Sažetak: Ako su prva dva zasjedanja ZAVNOBiH-a, u vihoru narodnooslobodilačke borbe, proizveli i dali politički legitimitet kolektivističkoj ideji zajedništva bosanskohercegovačkih naroda (Prvo zasjedanje) i ideji građanstva kao tendirajućem, pluralističkom jedinstvu pobjednika rata (Drugo zasjedanje), onda je Treće zemaljsko zasjedanje (iako se u smislu anticipacije političke reprezentacije, reduciralo na etnonacionalnu kolektivističku paradigmu kao maksimalni doseg u budućoj, postratnoj proizvodnji političkog), istovremeno iznjedrilo ideju Republike koja će svoj tronacionalitet emancipirati svepokrivajućim revolucionarnim logosom Komunističke partije kao avangarde koja neće dozvoliti da se bosanskohercegovački vektor historije ponovno vrati na staze bratoubilačkog rata. Povijesna je činjenica da je upravo Titova partija onemogućila proizvodnju međunacionalnog nasilja tokom višedecenijskog jugoslovenskog mira, interpolacijom zavnobihskih uzansi o nacionalnoj ravnopravnosti u politički sistem BiH na način koji je onemogućavao institucionalni prodor nacionalizma. Već je ta činjenica dugog mira dovoljna da u suvremenim interpretacijama ZAVNOBiH-a odemo dalje od odigrane historije i ponudimo, na osnovu znanstvene imaginacije, nove interpretativne uklone, novu, interdisciplinarnu teoriju ZAVNOBiH-a.

Ključne riječi: ZAVNOBiH, apsolutni događaj, teorija, ideologija, pravedni rat, postdejtonska država, nacionalizam, idealizam, realizam

Sedamdeset pet godina u historiji jedne ideje vrijedno je sjećanja. Ako je ta ideja tokom svog dugog povijesnog bivstvovanja materijalizirana u mjeri koja je svrstava u registar emancipatorskih poduhvata, onda se pred baštinicima te ideje kao nadahnjujuća obaveza pojavljuje fenomen pažljivog ruko-

* Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
E-mail: nerzuk.curak@fpn.unsa.ba

vanja Darom:¹ kako se i u nenaklonjenim dionicama historije odnositi prema političkom i svakom drugom nasljeđu jednog prometejskog proplamsaja.

Upravo u ovako postavljen kontekst valja nam smjestiti ZAVNOBiH, prvo kao ideju, zatim kao ideologiju i na kraju kao način reprezentacije društvenih odnosa koji prevazilazi naslijeđene, retrogradne obrasce političkog mišljenja i djelovanja.

ANUBiH se u znanstvenom smislu pojavila kao institucija koja drži do svog povijesnog duga i bezinteresnog odnosa prema partizanskom daru. U složenim društvenim i ekonomskim uvjetima postdejtonske egzistencije Bosne i Hercegovine, ova krovna bh. naučna institucija poklonila se ideji ZAVNOBiH-a kontinuiranom organizacijom stručnih skupova i proizvodnjom znanstvenih tekstova koji su, s jedne strane, sačuvali ZAVNOBiH od projiciranog zaborava ili ideološkog retuširanja njegovih ključnih vrijednosti u režiji nacionalističkih ideologija; s druge strane, tenzija koja se održavala znanstveno-institucionalnim razumijevanjem povijesnog duga prema političkom nasljeđu partizanskog pokreta, stvorila je uvjete da sami ZAVNOBiH kao jedan od najvažnijih momenata bosanskohercegovačke pravne i političke historije, traje u prostoru i vremenu svake Bosne i Hercegovine, čime se odbija historijska dovršenost i krajnje krivo i redukcionističko smještanje procesa ZAVNOBiH-a u odigranu događajnost.

¹Unutar antropoloških debata, jedna od važnijih tiče se darivanja. Kako tvrdi Ivan Rajković, pozivajući se na teorije Marsela Mosa, Dar je, unutar “ljevičarske imaginacije” važan kao trojni reciprocitet: dar se daje, prima i uzvraća. Rajković na primjeru izgradnje pruge Šamac-Sarajevo, postulira izgradnju pruge kao alternativu kapitalizmu, koja je bila moguća jer su partizani darovali slobodu koja je primljena od učesnika radne akcije kao poklon na koji se uzvraća veličanstvenom gestom akcijaša: izgradnjom pruge u rekordnom vremenu i izdizanjem Rada kao čina koji je sam po sebi dar uzvraćen partizanima i utisnut u budućnost kao “duh pruge” koji emancipira i povezuje materijalnu gradnju sa duhovnom, ekonomiju s ljudskim licem socijalizma. Naprosto, kroz proces darivanja i uzvratanja gradi se novo, bolje društvo. Na ovom tragu, ZAVNOBiH se pojavljuje kao dar koji je primljen od partizana, tokom oslobođilačkog rata rastao kroz dva zasjedanja kao dar slobode koja će doći. Taj dar, iskovan u ratu, na trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a biva primljen bez kalkulacija kao suštinski dar slobode na koji je uzvraceno institucionalizacijom dara (ZAVNOBiH) u novi politički sistem, zasnovan na temeljnim postulatima darovanog. Na toj matrici ZAVNOBiH valja razumijevati kao krucijalni partizanski dar, prosljeđen iz pravednog rata u novo vrijeme, u kojemu se politički sistem, zasnovan na etosu partizanskog pokreta, gradi kao međusobna uzajamnost u koju se “mora ući”, jer Srbi, Hrvati i Bošnjaci troše dar na ispravan način jedino ako su u činu uzajamnosti a ne u činu podjele dara na etnonacionalne derivate. O daru iz ugla ljevičarske antropološke teorije vidjeti u tekstu Ivana Rajkovića “Duh pruge: sloboda, dar i rad na Omladinskoj pruzi E.P. Tompsona”, u Andrea Matošević, Tanja Petrović (ur.), *Pruga. Avantura izgradnje: Duh pruge. Zbornik radova o knjizi E.P. Tompsona*, Fabrika knjiga, Beograd, 2020.

Ako ZAVNOBiH nije samo završena historija i lament nad Bosnom i Hercegovinom koje više nema, šta samo sjećanje na ZAVNOBiH nudi kao ulog za sadašnjost i budućnost?

Prije svega, ZAVNOBiH, sa svoja tri zasjedanja i proizvedenim imaginarijem pojmova, procesa i događaja, omogućuje Bosni i Hercegovini da se prema ovom povijesnom procesu ne odnosi samo kao prema historiografiji, već i kao mogućnosti novih interpretacija iz različitih znanstvenih uglova i vrijednosnih pozicija.

Možemo, na osnovu višegodišnje intelektualne debate, naučnih skupova, znanstvenih članaka, knjiga, intervju a i drugih komunikacijskih linkova, nedvosmisleno utvrditi da u Bosni i Hercegovini i postjugoslovenskoj regiji raspoložemo sa značajnim brojem objektivnih historičara koji nisu u službi nacionalističkih ideologija i koji nisu pristali na retuširanje povijesti na najpogrešniji mogući način – da čitaju ono što se desilo iz ugla svojih suvremenih ideoloških preferencija.

Iako smo svjedoci da su na naučnu i općenito javnu scenu isplivali i povjesničari koji se ne libe da, na tragu te nove samoproizvedene ovovremene ideološke metodologije, promjene dokumentirani sadržaj bosanskohercegovačke ratno-poratne partizanske epopeje, čak do granica takve moralne nakaznosti da kolaboracionističke režime atribuiraju kao antifašističke, postoji plejada historičara koji se krajnje odgovorno odnose prema historijskim izvorima i u svojim radovima smještaju ZAVNOBiH kao i druga zemaljska antifašistička vijeća u polje objektivne historije, bez robovanja vladajućim nacionalističkim, nažalost i šovinističkim ideologijama.

To je od velike važnosti za Bosnu i Hercegovinu, budući da ono što se odigralo u historiji, jeste i može biti saveznik daljnje povijesne egzistencije bosanskohercegovačkog društva i države ali i reakcionarne kompromitacije Bosne i Hercegovine kao autentičnog povijesnog subjekta kojemu se ne dozvoljava da sam “sobom misli svoje vlastito porijeklo” (Nancy, 2004:100). Stoga je od velike važnosti da se akademska zajednica istraživača novije bosanskohercegovačke i jugoslovenske historije ne umori u “kopanju” i interpretaciji dokumenata na način koji spriječava relativizaciju, banalizaciju i debosnizaciju ZAVNOBiH-a.

Insistiramo na važnosti historičara nenacionalističke interpretacije ZAVNOBiH-a budući da je nacionalistička interpretacija tog partizanskog koncepta slobode i pravde, historijski lažna i interpretirana iz poželjnih ideoloških kalupa današnjeg doba brutalnim mrcvarenjem činjenica.

Prethodnom argumentacijom naglašavamo da je sa stanovišta historijske nauke, partizansko nasljeđe, a u tom nasljeđu ZAVNOBiH kao izvedeno rat-

no-poratno političko načelo teorije partizana, u dovoljno sigurnih ruku da se historija kao znanstvena disciplina odupre nehistorijskim interpretacijama Apsolutnog Događaja.

Naš znanstveni problem je u drugim nišama mišljenja. Razmotrimo krizu mišljenja u smislu krize revolucionarnog mišljenja koje više ne egzistira u društvenim i humanističkim znanostima, pa tako ni u našoj socijalno-humanističkoj misli.

Apsolutni događaj

Može li se relativizirati, banalizirati i debosnizirati Apsolutni Događaj? I šta bi bila svrha te trojne negacije? U našem slučaju, ako se relativizira, banalizira i debosnizira Apsolutni Događaj, a trijada bh. zemaljskih vijeća to nesumnjivo jeste, onda smo na terenu navlačenja ideoloških tlapnji ovoga doba u odigrani Apsolutni Događaj Onoga Doba. A Apsolutni Događaj, na tragu radikalnog lijevog mišljenja Alana Badioua materijalizira se kao takav ako posjeduje “komunističku hipotezu” i na horizontu događaja ukazuje se kao mišljenje i djelovanje, kao znanje i kao politika (mišljenja od sudionika politike, a ne njenih promatrača, kako sugerira Badiou u *Metapolitici*) koju je moguće realizirati u historiji kao emancipatorski projekat: “Ovdje je važno kazati da događaj nije ozbiljenje mogućnosti koja se nalazi u situaciji ili je ovisna o transcendentalnim zakonima svijeta. Događaj je stvaranje novih mogućnosti. On nije naprosto smješten na razinu objektivnih mogućnosti, već na razinu mogućih mogućnosti. Ili, drukčije rečeno: s obzirom na situaciju ili svijet događaj otvara put za mogućnost onoga što je – iz ograničene perspektive stvaranja situacije ili legalnosti svijeta strogo nemoguće... Mogli bismo reći da je događaj nastanak realnoga kao svoje vlastite buduće mogućnosti”. (Badiou, 2010:242-43).

Ovu “komunističku hipotezu” možemo pratiti kroz ZAVNOBiH kao pokušaj ozbiljenja jedne revolucionarne geste, uz svu opasnost da se djeluje na proizvodnji nove mogućnosti koja nadilazi teror bratoubilačke historije i konstituira uvjete da Zemaljsko vijeće od svog sarajevskog zasjedanja uspostavi Događaj koji će se u miru prostrti jedinstvenom geografijom zemlje kao “svoja vlastita buduća mogućnost”. Ona mogućnost koja je BiH izvela iz mraka ubijanja i nerazumijevanja, zahvaljujući vijećnicima koji u vrtlogu historije pristaju biti subjekt jedne nove mogućnosti: budući da je *politika prije svega događaj i to događaj revolucionarne emancipacije povijesti uopće*, (Paić, 2020) partizansko-postpartizanski subjekt kroz ratnu i postratnu događajnost ZAVNOBiH-a, gradi ljubav za taj Događaj, proizvodeći “ljudsku situaciju” u

kojoj se spajaju “rizik i odlučnost” (Paić, 2020) za izgradnju novog egalitarnijeg i ravnopravnijeg političkog i ekonomskog sistema u Bosni i Hercegovini.

Primjećujemo li da danas, više od 75 godina poslije sarajevske verifikacije političkog putovanja započetog u krajiškim gradovima Mrkonjić Gradu i Sanskom Mostu, glavni grad koji je te 1945. postao topos novog, udruženog etnonacionalnog pluraliteta, sa idejom izgradnje socijalno pravednijeg društva, danas ne isijava tu energiju ni politički ni znanstveno?

Nas u ovom ogledu zanima radikalni izostanak teorije ZAVNOBiH-a u interpretativnom ključu drugih disciplina, nehistorijskih ali historičnih, kako bi se transpovijesna snaga *Argumenta ZAVNOBiH* osnažila unutar našega Danas i našega Sutra.

Sva tri zasjedanja ZAVNOBiH-a, sve unutar i oko ZAVNOBiH-a, epohalno je povijesno nasljeđe za zemlju kojoj značajan broj političkih aktera ne dozvoljava da bude ili ako već hoće da ima zemaljski status u povijesti, taj status mora biti radikalno nedržavni – samo ako iznutra nije država, nacionalistički akteri dozvoljavaju Bosni i Hercegovini da bude država. Preciznije, *kao država*. Atribucija *kao* ovdje upućuje na kontinuirane pokušaje nacionalističkih politika da se Bosna i Hercegovina izvede iz historije i poništi smisao njenog državnog razloga.

To poništavanje državnog razloga nije od juče, na kraju krajeva, s tim se partizansko-komunistički pokret suočavao i u sopstvenim redovima, pa je i *Paradigma ZAVNOBiH* revolucionarni kompromis između komunističkih negacionista bosanskohercegovačke suverenosti i predstavnika ideje Bosne i Hercegovine kao samostalnog političkog entiteta koji ima svoj povijesno naslijeđeni, kultivirani i odnjegovani politički prostor, snažno integriran zajedničkom borbom bosanskohercegovačkih Srba, Hrvata i Muslimana Bošnjaka. O tom zajedništvu, o osjećaju za Drugoga, o prirodnosti bosanskohercegovačkog otpora kao integralnog otpora, o ispoljavanju brige za pripadnike drugih bosanskohercegovačkih etnonacionalnih zajednica u vrijeme Drugog rata dojmrljive redove ispisao je Avdo Humo u knjizi *Moja generacija*: “U vrijeme stvaranja narodnooslobodilačkog pokreta i prvih partizanskih akcija osjetilo se da postoji ogorčenje kod većeg dijela muslimanskih gradskih masa zbog progona i masovnih ubistava srpskog naroda. Kod nekih su to bili čisto humani razlozi ili vjerski, kod drugih humano-politički uz razmišljanje šta sutra može biti s Muslimanima ako se ustaška vlast uvjeri da su i oni protiv ustaške države? Neće li ta ista banda zločinaca početi masovno da ubija i Muslimane, da pljačka njihovu imovinu i deportuje ih u logore – kao što danas čini sa srpskim narodom?” (Humo, 2019: 394)

Iskazujući visoku razinu odgovornosti za povijesni trenutak, ovaj komunistički intelektualac, bosanski suverenist, potpredsjednik ZAVNOBiH-a ...*osjeća raspoloženje muslimanske inteligencije koja nije pripadala vrhovima Jugoslovenske muslimanske organizacije a imala je neki politički uticaj, pa kaže:*”... razmišljali smo šta bismo mi mogli učiniti. Naime, mi smo se trudili da postojeći revolt pretvorimo u borbu tih masa protiv okupatora i hrvatske države, uključujući ih u narodnooslobodilački pokret. Bilo je dosta uglednijih građana koji još nisu bili spremni da pristupe aktivno pokretu, ali isto tako nisu odobravali ni postupke ustaške države prema srpskom narodu. Kako te građane na određen način politički aktivirati da oni otvoreno izraze solidarnost s patnjama i sudbinom srpskih masa i da osude ustašku politiku i postupke, polazeći jednostavno u toj osudi sa ljudskog, komšijskog pa i vjerskog stanovišta?” (Humo, 2019: 394)

Ovaj način razmišljanja utkan je u tkivo ZAVNOBiH-a, nažalost nepoznat mladoj generaciji današnje Bosne i Hercegovine, pa se ovaj način brige za ugroženog Drugog unaprijed tretira kao nemogućnost. A upravo je ideja zajedništva naroda Bosne i Hercegovine kao ideja brige i pluralističkog jedinstva, kao otjelotvorena mogućnost, onaj najzad pronađeni *sveti gral* kojim se Bosna i Hercegovina, sve dok je trajala jugoslovenska federacija u svim svojim političkim mijenama, čuvala od nerazumijevanja svećenika dogmatskog komunizma i prikrivenog srpskog i hrvatskog nacionalizma a koji su Bosnu i Hercegovinu razumijevali samo i samo kao podrazumijevajuće polje srpsko-hrvatske političke i geopolitičke bitke.

Takvo, nacionalističko i kvaziimperijalno razumijevanje Bosne i Hercegovine danas je snažno prisutno, kako u samoj BiH, tako i u Srbiji i Hrvatskoj, koje, da nisu tražile, ne bi našle bolje “marionetske vlade” od onih koje su konstituirane u Banjaluci i jednom dijelu Mostara. Možda ova ocjena nekome može zvučati grubo, ali sa stanovišta polemologije kao nauke o uzrocima i posljedicama sukoba, te “vlade” jesu marionetske, budući da zbiljski žele derogirati samostalni politički subjektivitet Bosne i Hercegovine. Te “vlade” žele učestvovati u proizvodnji bosanskohercegovačkog subjektiviteta samo ako će on biti potpuna negacija *Paradigme ZAVNOBiH*, one socijalne konstrukcije koja je na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a kroz uvodne referate i diskusije, zazivala Bosnu i Hercegovinu kroz političko naslijeđe čuvene figure – ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, već i srpska i hrvatska i muslimanska – što je, uz afirmaciju etnokolektivističke paradigme, istovremeno gradilo i jedinstvenu povezanost tri etnonacionalne zajednice u sveobuhvatno političko tijelo koje konstituira državu kao građanski servis, bez obzira na

kolektivističko utemeljenje. Da smo danas bar na tom nivou, gdje bi nam bio kraj u produkciji ozbiljne političke zajednice.

Šta rade nacionalizmi?

Srpski djelatni nacionalizam uopće ne krije ambiciju da Bosna i Hercegovina nestane iz registra historije, a o tome imamo toliko direktnih i indirektnih svjedočanstava vodećih političkih autoriteta iz Srbije i bh. entiteta Republika Srpska da ih nema potrebe naročito isticati, kao što nema potrebe ni prenaglašavati politički amaterizam tzv. bosanskih snaga koje tome ne pridaju značaj, smještajući sav arsenal političke negacije Bosne i Hercegovine u neodgovornu retoriku radi pridobijanja recentnih političkih poena. Upravo je politička retorika osnova političke negacije koja se iz centra političkog odlučivanja širi u sve oblike mišljenja (kultura, nauka, obrazovanje...) proizvedeći uvjete za prekid povijesne veze BiH sa ZAVNOBiH-om. Srpski nacionalizam ne krije da mu je to cilj (što je, žargonski rečeno, oblik političkog suicida), a hrvatski nacionalizam je pronašao magičnu formulu odbrane sopstvene političke dekadencije predstavljajući ideje HDZ-a BiH kao najbliže ZAVNOBiH-u, kao one koje afirmiraju duh ZAVNOBiH-a?!

Tako se ideja raspovješćivanja Bosne i Hercegovine (sadržana u uvjerenju HDZ-ovih ideologa da je konstitutivnost naroda za koju se zalaže HDZ i njena parapolitička formacija HNS, iskaz onoga što ZAVNOBiH jeste), nastavlja pozicionirati u političkom životu kao integrirajuća ideja, iako je u radikalnoj opreci s idejom pluralističkog jedinstva etnonacionalnih entiteta, koji su horizontalno povezani, a ne vertikalno odvojeni u tri konstitutivne kolone. Suština HDZ-ove ideologije konstitutivnosti je uspostavljanje granice između etnonacionalnih kolektiviteta što je negacija etnonacionalne umreženosti i povezanosti, kao najizvjesnijeg prelaza u dugoročnu izgradnju građanske političke zajednice. Krajnje redukcionističko, etnoteritorijalno razumijevanje Bosne i Hercegovine nema nikakve veze s duhom ZAVNOBiH-a kao političkog nasljeđa partizana. Kada bi HDZ BiH baštiniio partizanski duh Zemaljskog vijeća, Bosna i Hercegovina imala bi puno manje problema u političkoj ravni, a koji su generirani politikama negacije duha ZAVNOBiH-a kao integrirajućeg logosa bosanskohercegovačke države.

Duh ZAVNOBiH-a, ni uz najbolju negacionističku volju, ne generira cijepajući logos Bosne i Hercegovine i zato i danas ZAVNOBiH ostaje najbolja povelja slobode koju možemo darovati onima što dolaze iza nas, s nadom da će bolje urediti zemlju koju smo iz budućnosti posudili od njih i neodgovorno je ponizili krajem dvadesetog stoljeća nepotrebnom proizvodnjom rata protiv

domovine. Rata koji nas je doveo uglavnom nigdje, u praznu ulicu u kojoj je moguće da se srpski panteritorijalni i institucionalni nacionalizam odrekne veličanstvenog nasljeđa ZAVNOBiH-a a u koji su najbolji sinovi srpskog naroda položili svoje nade i snove; odustajanje od ZAVNOBiH-a u režiji dominirajuće političke svijesti *de facto* je odustajanje od Bosne i Hercegovine. Istovremeno, SDA kao etnonacionalna i nacionalistička stranka bošnjačkog naroda, u dugotrajnom dejtonskom vremenu pokušava, kao i HDZ, navući vrline zavnobihskog smisla svojoj politici, što je naprosto nemoguće, neizvedivo i neetično, ako se pozovemo na način nastanka te stranke, njen etnoreligijski ekskluzivizam i radikalno krivo srastanje s *Paradigmom ZAVNOBiH*. Njenim političkim prvacima i ideolozima samo je potrebna politička odora ZAVNOBiH-a kako bi se prikriilo zbiljsko odsustvo ideologije SDA u epohalnom nasljeđu zavnobihske trijade Mrkonjić Grad – Sanski Most – Sarajevo.

U samom logosu ZAVNOBiH-a, Bosna i Hercegovina stanuje kao Državni Razlog: na horizontu Događaja, iz tri zasjedanja partizanskog zemaljskog vijeca ispisuje se državni razlog, naročito iz trećeg, sarajevskog, institucionalističkog, koji šalje poruku političke, ekonomske i kulturne izgradnje Republike kao realiziranog dara partizanske borbe zbratimljenih naroda.

Kako dalje sa darom?

Na tragu prethodnih interpretacija želimo razviti uvjete za diseminaciju znanja o ZAVNOBiH-u koji prestaje biti samo završeno historijsko bivanje, već i mogućnost da se u dosluhu sa novim znanstvenim disciplinama našeg doba i novim interpretacijama u okviru već etabliranih društvenih i humanističkih disciplina, nastavi bivstvovanje kroz otkrivanje budućnosnih formi države i društva u *Paradigmi ZAVNOBiH*. To jeste ozbiljenje važnog pitanja: kako nostalgija može stanovati u političkom poretku Bosne i Hercegovine i kako se ideja pluralnosti i zajedničkog života Srba, Hrvata, Bošnjaka i drugih građana, može materijalizirati u postdejtonskoj i svakoj drugoj mogućoj BiH koja će se institucionalizirati u političkom prostoru Bosne i Hercegovine?

ZAVNOBiH je trijumf horizontalnosti na užtrb etnomitoloških vertikalnosti; on je trijumf mira u opreci s nasiljem kojeg proizvode monoetničke frakcije; zahtijeva povezivanje i položenost partikularnog u pluralno bosanskohercegovačko jedno. No, ništa se ne može ozbiljiti bez proizvodnje teorije koja će konstituirati ideologiju. Budući da je naše doba u velikoj mjeri “prazno od teorije”, jer vladajuće nacionalističke paradigme ne znaju i ne mogu proizvesti teoriju već samo nasilje, to je ogroman prostor slobode za teorijsko djelovanje, za mnogostruko deriviranje zavnobihske paradigme, za razvoj

najširih znanstvenih uvida kako bi se ZAVNOBiH i u ovom nenaklonjenom dobu legitimirao kao mogućnost svih mogućnosti, kao ono što dolazi, iako “narod na ulici ne čuje ništa” (Kavafi, 1988). Na pjesnicima i misliocima je da osvijeste ono što će se dogoditi, jer ništa se ne može materijalizirati ako prije nije bilo u umu i srcu. Partizanski slobodarski um i hrabro srce materijalizirani su kroz ZAVNOBiH, kroz izgradnju zemlje, kroz omladinske radne akcije; danas se ZAVNOBiH materijalizira kroz umne reprezentacije kao da su materijalizacije – mi naprosto moramo zasuti naš politički i duhovni prostor sadržajima etnonacionalne inkluzije nasuprot nacionalističkih ekskluzija, označavajući to zasipanje povratkom zavbnobihskom vrelu kako bi uopće mogli stvarati uvjete za nadogradnju Bosne i Hercegovine pluralnim građanskim identitetom koji sve uključuje a ništa ne isključuje.

Ta inkluzivna teorija danas radikalno izostaje. Nema ko drugi da je proizvede nego ljudi i institucije koji su sebe položili u bosanskohercegovačku pluralnost i horizontalnost, u Argument ZAVNOBiH, u socijalnu paradigmu tog Argumenta Epohe koja daje povijesni smisao bosanskohercegovačkom državnom razlogu.

Odluke Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a o izgradnji Bosne i Hercegovine nadilaze reduktivnu, na priznanju nasilja zasnovanu postdejtonsku “razložnost” države koja je reducirana samo na očuvanje državne egzistencije pa je današnja BiH, zbog institucionalnog deficita unutar strukturalnog dizajna “zarobljene države” u permanentnom stanju egzistencijalnog grča koji onemogućava zbiljsku izgradnju državnog razloga.

Takav nalaz implicira da je od najveće moguće važnosti “zaraziti” postdejtonsku BiH duhom ZAVNOBiH-a, jačajući geopolitičku fasadu države pronalaženjem unutrašnjih razloga koji postdejtonsku BiH privode na “oltar” ZAVNOBiH-a. To je iznimno teško, ali, budući da je BiH položena u zajedništvo, koje je sada prekinuto, odsutno, pokidano, institucionalno upropašteno, kroz obrazovanje poništeno, inkluzija dejtonsko-postdejtonske BiH u ZAVNOBiH, moguća je prije kroz zahtjeve simboličke reprezentacije nego kroz institucionalne manevre; dapače, upravo se ukradeni simbolički kodovi pojavljuju kao prethodni ulog u moguću institucionalnu transformaciju “države na čekanju”.

Najreprezentativniji simbolički kod je izgradnja države kroz prethodnu izgradnju društva, posredstvom mladih ljudi, koji, iako su puno više neosvijesteni nacionalisti (što se može promijeniti) nego osviješteni skojevci, posjeduju volju za upoznavanjem svojih vršnjaka različitih oblika pripadanja, posjeduju volju za Drugoga. Ta volja im je uskraćena, dakle, uskraćeno im je Zajedništvo kao njihovo historijsko nasljeđe, koje je, bez obzira na sve naše

razlike, stiglo u historiju kao mogućnost konstitucije zajedničkog gledišta. Strašni, sablasni nacionalistički rad na podjeli ljudi prema etnonacionalnoj pripadnosti je snažni agens novog razvoja bosanskohercegovačke društvenosti, jer ono što se ne dozvoljava, na horizontu budućeg Događaja pojavljuje se kao omogućena mogućnost podignuta iz stvarnosti našeg načina života.

Opće je mjesto da je BiH prije posljednjeg rata protiv Bosne i Hercegovine predstavljala, u demografskom smislu, nulti primjer etnonacionalne izmiješanosti koja je konstituirala političku geografiju zemlje poznatu kao *leopardova koža*. Budući da je raskošna “koža države” pokidana ratom i konfliktnim poraćem, to što nacionalizam smatra svojim najvećim uspjehom – agonijsku podjelu ljudi, upravo to treba biti ulog za novo nadmetanje, u kojemu će odvajanje ljudi po etnonacionalnoj osnovi postati uzrok nacionalističkog poraza, jer mladost je beskonačna radoznalost koja hoće ono što joj je uskraćeno, koja hoće da upozna Drugoga, kako bi u konačnici upoznala Sebe. No za taj novi agon, za novo djelovanje i stvaranje, nužno je proizvoditi i usmjeravati procese zajedništva, kako radom na teoriji zajedništva, tako i različitim pedagoškim i drugim stvaralačkim praksama.

Iz prethodno pozicioniranog, utopijski angažiranog zahtjeva² hoće se isprovocirati nedostajuće interpretacije ZAVNOBiH-a kao budućnosne mogućnosti, jer ZAVNOBiH posjeduje “transformacijsku snagu” da se, kao nostalglična sfera, pomjera u budućnost, zahtijevajući znanstvene interpretacije sebe kao bosanskohercegovačke velike povelje slobode zasnovane na metodologijama drugih disciplina, a ne samo historije. Takav transfer znanstvene svijesti najzad je pronađeni oblik boravka ZAVNOBiH-a u nama samima, izvan protokolarnosti i sjećanja; tim pristupima stvaramo uvjete da se kao znanstvena i politička zajednica vratimo, da parafraziramo Thomasa Eliota, *tamo odakle smo krenuli*. U Republiku.

Ne možemo naglasiti važnost novih imaginacijskih zanosa koji bi trebali doći iz politologije, političke filozofije, futurologije, filozofije i sociologije prava, mirovnih studija i drugih disciplina, kako bi nespornu činjenicu historije – da ZAVNOBiH jeste – preveli i u druge diskurse te vratili u bivanje.

Transfer iz zbivenog u bivano je širenje interpretacije ZAVNOBiH-a od historije i njenog znanstvenog metoda ka najširem spektru nedeterminirajućih

² Kako to kaže francuski filozof Robert Redeker, “snaga utopije leži u njezinoj sposobnosti da utječe na realnost i ne ulazi u kategoriju programatske realizacije te ona nije politički ‘program’. Redeker uvodi pojam “zračenja” utopije umjesto pojma “realizacije” utopije: “Utopija zrači realnost na temelju svoje ideje odn. ona je stvorena kako bi zračila realnost svojom transformacijskom snagom.” Detaljnije u Robert Redeker, “Istinska snaga utopije”, u *Utopija-Seminarsko izlaganje iz kolegija Odabrani tekstovi praktične filozofije*, FFOS, 2018. Dostupno preko: scribd.com (pristupljeno 7. 11. 2020)

interpretacija drugih disciplina, uz otvaranje prostora za snažne interdisciplinarne uvide u mogućnost ZAVNOBiH-a, na tragu Luciena Febvrea: “nigdje nema nužnosti, svuda postoje mogućnosti”. (Ćurak, 2011:109) To od nas zahtijeva domovina izložena stalnoj negaciji, čak i od dijelova one ideologije koja ju je prostrla jugoslovenskom federacijom kao politički subjektiviziran entitet. O tome značajne uvide daju i trebaju dati historičari. Iz politfilozofskog i geofilozofskog ugla zanima nas mogućnost širenja znanstvene imaginacije koja u dokumentima ZAVNOBiH-a pronalazi i čita mogućnost nade za izgradnju države izvan predmodernih teorija i politika etnonacionalnog razgraničenja.

Svjedoci smo nastojanja da se pokaže kako BiH sama sobom nije. U tom ključu nacionalističke strukture pokušavaju uvući ZAVNOBiH u svoje polje političke interpretacije, negirajući bilo kakav bosanskohercegovački identitet zemaljskom vijeću, reducirajući ga samo i samo na podijeljeni, ničim povezani tronacionalitet, pretvarajući formulu *tri u jedan* – istovremeno i zajedničko pripadanje države svima – (kao dinamičku mogućnost izgradnje građanske političke zajednice u budućnosti) u mehanički zbir tri odvojene teritorijalne i političke trećine. Te tendencije su snažne i to je dodatni razlog zašto je važno braniti i odbraniti ZAVNOBiH i njegovo političko-pravno nasljeđe od ovovremenih pokušaja nacionalističke uzurpacije.

Gdje leži snaga ZAVNOBiH-a?

Snaga leži u putovanju. Od Krajine ka Sarajevu, od periferije ka centru. Izazov koji bacamo pred društvene i humanističke nauke i pred interdisciplinarne studije Bosne i Hercegovine je – kako proizvesti nove narative iz nespornе historijske činjenice da je ZAVNOBiH i kao ideja i kao ideologija i kao materijalna snaga putovao od periferije ka centru i omogućio nam da danas potvrđujemo to putovanje kao zbiljsku proizvodnju bosanskohercegovačkog političkog subjektiviteta. Metod tog subjektiviteta bilo je kolektivističko bratstvo naših naroda iskivano u ognju oslobodilačkog rata. Da bi, shodno novim uvjetima društvene reprodukcije, etablirali ideologiju ZAVNOBiH-a kao omogućavanje mogućnosti, nužno je proizvoditi novu teoriju te ideologije: “Teorija je teorija po tome što teoretizira svoju sopstvenu praksu” (Močnik, 2019: 150). Burdijevski rečeno, treba nam “refleksivnost” teorijskog postupka, ili, da budemo krajnje uronjeni u meritum, ZAVNOBiH kao ideologija zahtijeva novu refleksivnost o samoj toj ideologiji kroz teoriju te ideologije koja “dakle, mora konceptualizirati svoje sopstveno mjesto u društvenim procesima koje proučava”. (Močnik, 2019:151) Nije znači dovoljno svečarsko

Podsjećanje na ZAVNOBiH, jer simboličko-heraldički odnos prema partizanskom dugu ne tvori nove prakse interpretacije već ostaje samo ideološki alat kojim se odigrana zavnbihska historija ugurava u izvore političke legitimacije bošnjačkog i tzv. građanskog nacionalizma, što je nedopustivi politički retroemocionalizam bez autentičnih zahvata u mišljenje, koje bi, afirmirajući ZAVNOBiH, zbiljski stvaralo političke i socijalne uvjete da više nikada ne dođe do trijumfa zla u Bosni i Hercegovini.

Razumno možemo pretpostaviti da do hegemonije zla može ponovo doći ako etnomonističke nacionalističke zablude ostanu konstituirajući subjekt BiH kao države zamrznutog konflikta koja ne može ići dalje od tog nerazvojnog statusa države i društva.

Koristeći ZAVNOBiH kao metodu političke reinvenije, autoritativno se može vršiti radikalna kritika postojećih protubosanskohercegovačkih nacionalističko-negacionističkih praksi. Može li ZAVNOBiH kao metod komprehenzivne reprezentacije svih bh. partikulariteta izdići se na nivo nanovo oživljenog simboličkog znaka, s kojega, ne da nećemo skinuti ideološke mistifikacije, već će upravo teorija ZAVNOBiH-a morati pokazati “da je ta mistifikacija nužna kako bi proces...(mistifikacije) uopće mogao teći” (Močnik, 2019: 154)

Budući da nacionalističke mistifikacije sopstvenih etničkih nacija troše BiH i udaljavaju njene građane od nje same, zavnbihski metod zahtijeva uklinjavanje i područjavanje procesa mistifikacije ZAVNOBiH-a kako bi se, teorijom te mistifikacije zaustavio proces propadanja BiH pod teretom sopstvene negacije. Pozivajući se na Massima Cacciarija, ova interpretacija afirmira *mythos* ZAVNOBiH-a kao teritorije izvan logosa, jer logos zna da označava i “varljivi i zaboravni govor mnoštva”. (Cacciari, 1996:9) Talijanski filozof se poziva na Hekateja iz Mileta, grčkog historičara, geografa i logografa, koji *mythosom* označava “vlastiti istinski govor... vox same stvari, stvar kad se potvrđuje” (Cacciari, 1996:9). Koristeći ovu argumentaciju, možemo kazati da držati ZAVNOBiH trajno historičnim, znači uprezentiti i futurizirati mit o njemu.

To je moguće prvo u umu, a zatim i instutucionalno ako vlast konstituiraju politike horizontalosti i proizvodnje ZAVNOBiH-a kao sjećanja za budućnost. Institucionalizacija ZAVNOBiH-a nije moguća ako o tome ne pišemo, ako se, uronjeni u ovo vrijeme, ne opiremo ironizaciji, podsmijehu, nacionalističkoj vulgarizaciji naše Magne Charte... A za saveznika imamo moćnog Wittgensteina: “idealizam strogo promišljen, vodi k realizmu” (Wittgenstein:2002:239).

Ako su nazadni, reakcionarni “idealizmi” mogli dovesti u pitanje i liberalnu demokratiju, pa da u najrazvijenijim demokracijama liberalnog tipa niknu autoritarni režimi, gotovo kao senzacija historije, i da *trampisti* u Bosni i Hercegovini i u našem susjedstvu zgaze liberalizam autoritarnim praksama frustrirajuće neočekivanosti, zašto ne bi bila moguća emancipatorska idealistička platforma koja zavađene bh. narode vodi u novu mirovnu formu na *Argumentu ZAVNOBiH?*

Dejtonska-postdejtonska BiH predstavlja neku vrstu “ontološkog masakra” (Traverso, 2020:155) nad zavnobihskom. Taj jedinstveni poduhvat negacije bh. sinteze proizvodnjom “ničije zemlje” a u barbarskoj režiji domaćih nacionalističkih trudbenika i neodgovornoj sekundaciji međunarodne zajednice, vodi nas ka novom pitanju: Da li je i na koji način moguće uspostaviti unutrašnje priznanje ZAVNOBiH-a od ključnih političkih aktera postdejtonske Bosne i Hercegovine? Hipoteza koju valja dodatno propitati je ova: da li je dejtonsko “polje iskustva” (Honet, 2009:217) a koje je uključilo i političko nagrađivanje najgorih zločina, prepreka za priznanje ZAVNOBiH-a kao pozitivnog “polja iskustva”, kao neporecive historijske događajnosti bosanskih ljudi? Od odgovora na prethodna pitanja, ovisi koliko i kakve ćemo Bosne i Hercegovine imati u budućnosti. Ti odgovori moraju biti kontinuirani i dolaziti, ne samo od znanstvenika, istraživača i političara srednje i starije generacije, već i od mlađih, kompetentnih da uvjere Bosnu i Hercegovinu i njene građane da snovi ZAVNOBiH-a nisu i neće biti poraženi.

Zaključak

Stenogrami diskusija na sarajevskom zasjedanju zemaljskog antifašizma, a u koje sam napravio uvid, svjedoče o uronjenosti vijećnika u vrijeme što je impliciralo snažnu povezanost BiH s jugoslovenskim geopolitičkim imaginarijem (BiH kao uža domovina, a ne samo domovina), ali istovremeno razvijao se i neupitni diskurs o jedinstvenoj BiH kao političkoj zajednici koja se gradi kao da je država. Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, iako nije smoglo snage da dalje razvije građanske poluge države na tragu velike povelje slobode iz Sanskog Mosta, snažno je razvilo teritorijalni identitet Bosne i Hercegovine kao socijalno, ekonomski i kulturno osviještenog prostora što je epohalan rezultat, naročito u usporedbi sa današnjim sveukupnim razvojem BiH koja je ostala kako bez svoga jedinstvenog prostora svedenog na puki, mehanički teritorijalni zbir tako i bez tronacionalnog zajedništva, sada recudiranog na nacionalističku negaciju ZAVNOBiH-a, prevedenog iz formule tri u jedan u “veliko, bezglavo ništa”.

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, činjenicom održavanja u Sarajevu, svjedoči kako se BiH od rata prema miru gradila kao politička zajednica od periferije pravednog rata (Bosanska krajina) prema centru (Sarajevo), što je bila izuzetno važna simbolička i politička poruka o državnoj zajednici koja raste kao prirodna decentralizirana tvorevina, ali s jasnim glavnim, objedinjujućim toposom, mjestom u kojem se (a ne u Beogradu, ne u Zagrebu) kuje njen jedinstveni pluralni identitet. Nema nam druge nego nastaviti to kovanje.

Literatura

- Alan Badiou, *Pregled metapolitike*, Filip Višnjić, Beograd, 2008.
- Alan Badiou, *The Communist hypothesis*, Verso, London, 2010.
- Avdo Humo, *Moja generacija*, Vrijeme, Zenica, 2019.
- Axel Honneth, *Borba za priznanje. Moralna gramatika društvenih sukoba*, Albatros Plus, Beograd, 2009.
- Enzo Traverso, *Istorija kao bojno polje*, Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2020.
- Ivan Rajković, “Duh pruge:sloboda, dar i rad na Omladinskoj pruži E.P. Tompsona”, u Andrea Matošević, Tanja Petrović (ur.), *Pruga. Avantura izgradnje: Duh pruge. Zbornik radova o knjizi E.P. Thompsona*, Fabrika knjiga, Beograd, 2020.
- Jean-Luc Nancy, *Stvaranje svijeta ili mondijalizacija*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2004.
- Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico – Philosophicus*, IP Veselin Masleša; Svjetlost, Sarajevo, 1987.
- Massimo Cacciari, *Geo-filozofija Europe*, Ceres, Zagreb, 1996.
- Nerzuk Ćurak, *Izveštaj iz periferne zemlje. Gramatika geopolitike*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2011.
- Rastko Močnik, *Teorija sa ideologijom*, Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2019.
- “ZAVNOBiH – Dokumenti, Knjiga II”, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.
- Žarko Paić, *Antiteologija novoga događaja. Alan Badiou i kontingencija politike*. Dostupno preko:https://www.academia.edu/19735723/Žarko_Paić_Alain_Badiou_i_kontingencija_politike, (pristupljeno 06.11. 2020.)

CONCLUSION

The transcripts from Sarajevo State Anti-fascist Council for the National Liberation of Bosnia and Herzegovina session witness the dedication of its councilors towards the present. This implicates an intense connection of Bosnia and Herzegovina with the Yugoslavian geopolitical imaginary (B&H as a homeland within a homeland). At the same time, it develops a discourse – an indisputable one – of a unified Bosnia as a political community being built as a state.

The third ZAVNOBiH session, unfortunately, did not develop enough strength to deepen and pull the true levers of the state citizenship imagined within the earlier grand freedom charter from Sanski Most. However, the epochal success of the Sarajevo session lies in its development of a territorial identity of Bosnia and Herzegovina as a socially, economically and culturally conscious space. This success is an epochal success – especially when compared with B&H’s current arrested development. Today, this country is left without its unified space, reduced to a mere territorial sum. It is also deprived of its unique trinational togetherness, reduced to a nationalistic negation of the ZAVNOBiH itself, a translation of the “3 in 1” formula into a “big, acephalous nothing”.

The fact that the third ZAVNOBiH session was held in Sarajevo witnesses the building of Bosnia from the state of war to the state of peace as a political community – from the periphery of a just war (Bosnian Krajina) towards the center (Sarajevo), which used to be an extremely important symbolic and political message about its core state community. This community grew as a natural, decentralized entity, but with a clear, leading, all-encompassing topos from a place (that is not Belgrade, nor Zagreb) where its unique plural identity is forged. Our only option is to proceed with forging.

POLITIČKE ATRIBUCIJE I STRUKTURA NARODNE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

Elvis Fejzić*

Sažetak: U tekstu će biti kritički analiziran i teorijski problematiziran politički karakter i struktura Narodne republike Bosne i Hercegovine, koja je činila jedan od dijelova šire i složene jugoslavenske državne tvorevine. Poseban akcent će biti stavljen na detektiranje i identificiranje demokratskih i republikanskih obilježja navedene političke zajednice. Također, u ovom diskursu potrebno je ispitati politički odnos bosanskohercegovačke republike i jugoslavenske federativne države, sa aspekta osigurane političke autonomije i distribucije unutrašnjeg državnog suvereniteta. Posebno je važno istražiti političku ulogu i participacijske mogućnosti građana u ovoj državnoj tvorevini, kao i komplicirani odnos između građanstva i državne vlasti.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, država, republika, vlast, autonomija, suverenitet, građanstvo, participacija

Umjesto uvoda: tematski okvir

Politički temelji savremene Bosne i Hercegovine—koji oživljavaju njen politički subjektivitet i historijsko iskustvo državnosti—udareni su u toku Drugog svjetskog rata odlukama ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a, ali ustavno-političke konture dobila je tek nakon ostvarene pobjede nad nacifašističkim režimima vlasti. Naime, Narodna Republika Bosna i Hercegovina (u daljem tekstu: NR Bosna i Hercegovina) konstituirana je kao jedna od šest republika unutar Federativne Narodne Republike Jugoslavije (u daljem tekstu: FNRJ), a što je regulirano Ustavom koji je donesen 31. januara 1946. godine. Navedeni jugoslavenski ustav stavio je van snage odredbe ustava Kraljevine Jugoslavije iz 1931. godine, ali i politički mandat Demokratske Federativne Jugoslavije, koja je kratkotrajno postojala tokom 1945. godine kao *tranzicijska politička zajednica* te je, uzmimo, tako omogućila legalno prenošenje političke vlasti iz Prve u Drugu Jugoslaviju.

* Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
E-mail: elvis.fejzic@fpn.unsa.ba

Nova jugoslavenska država bila je koncipirana prema *revizionističkim postulatima* sekularizma, republikanizma i narodnog suvereniteta koji su odgovarali ideološkim specifičnostima i svjetonazoru vladajuće komunističke političke elite. Štaviše, na karakter etablirane republikanske vladavine reflektirala se u velikoj mjeri i *politička dominacija* Komunističke partije Jugoslavije u sferi praktične politike. Preciznije rečeno, zbog dominantnog političkog uticaja, koji je nakon Drugog svjetskog rata imala Komunistička partija Jugoslavije, partijski sistem je s vremenom poprimio karakter *sistema s jednom dominantnom partijom*, što je bio samo uvod u politički monizam i jednopartijski sistem. S obzirom da je rukovođila i upravljala „...cjelokupnim društvom, Partija je svoj dominirajući utjecaj ostvarivala i u Narodnom frontu Jugoslavije (NFJ) te do Petog kongresa KPJ (1948) promovirala svoj program putem ove značajne masovne organizacije. Izgrađivan kao jedinstvena organizacija `narodnih masa`, NFJ bio je glasnogovornik Partije. U Narodni front ušle su i neke građanske stranke kao: Jugoslovenska republikanska stranka, Samostalna demokratska stranka, Savez zemljoradnika, Socijalistička stranka, Socijal-demokratska stranka, grupa `Napred`, Narodna seljačka stranka i Hrvatska republikanska seljačka stranka, koje su se odrekle samostalnog djelovanja pa su se nakon sporazuma Tito-Šubašić pridružile ovoj masovnoj organizaciji. Ulaskom u Narodni front prihvatile su njegov program, a time i stavove KPJ. Međutim, Narodnom frontu te građanske snage unutar i izvan njega nisu mogle ugroziti politički utjecaj.“ (Katz, 2011: 162, 163) Iz prethodno navedenog vidljivo je da se u spomenutoj političkoj praksi dogodilo neformalno institucionaliziranje *partijske države* – što je zasjenilo pluralističku i demokratsku prirodu tadašnjeg ustavno-političkog poretka – jer je snaga komunističke političke elite bila dominantna i imala je neprikosnoven legitimitet u narodu nakon završetka Drugog svjetskog rata. Partijska država je protudemokratski tip države – u kojoj je dominantna partijska volja bitnija od demokratske volje – kao što su, recimo, i birokratska ili ideološka država. (Više o tipologiji država u: Zgodić, 2015) Zbog toga takvu koncepciju politike situiramo u monističke oblike vladavine.

NR Bosna i Hercegovina bila je konstitutivni subjekt složene jugoslavenske države – koja je imala karakter federativnog državnog uređenja – pa je ravnopravno participirala u *distribuciji* sveukupnog državnog suvereniteta. U raspodjeli političkog suvereniteta participirale su narodne države – kao politički elementi federacije – i centralna državna vlast jugoslavenske socijalističke federacije, čiji su zakoni, ipak, imali primat nad zakonima narodnih republika, što je izraz *umjerenog političkog centralizma* u složenoj i saveznoj državi. To je itekako vidljivo, između ostalog, iz odredbi Ustava NR Bosne i

Hercegovine koji je donesen 31. decembra 1946. godine. Ovim ustavom Bosna i Hercegovina bila je definirana kao *narodna država republikanskog tipa*. (prema: Ustav NR Bosne i Hercegovine, čl. 1) Vlast je normativno bila utemeljena na *ideji narodnog suvereniteta*, a trebala se realizirati putem instituta posredne i neposredne političke participacije građanstva. Ipak, apostrofirana koncepcija demokratske i republikanske politike imala je drugačije i redukcionističko značenje u političkoj praksi – to je već djelomično nagoviješteno i elaborirano – zato što je bila *ideološki programirana* i zasnovana na *ideji političkog monizma* što, u pravilu, socijalističko poimanje demokratije čini neliberalnim.

Ustavna, politička i ideološka osnova Narodne Republike Bosne i Hercegovine

Politički temelji i struktura NR Bosne i Hercegovine bili su određeni i regulirani već spomenutim Ustavom FNRJ i Ustavom NR Bosne i Hercegovine iz 1946. godine, zatim zakonom o radničkom samoupravljanju iz 1950. godine i reformskim zakonom o lokalnoj samoupravi iz 1952. godine te, na koncu, Ustavnim zakonom o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti iz 1953. godine (u daljem tekstu: Ustavni zakon FNRJ). Naime, markirane normativne promjene u političkoj sferi su, na jednoj strani, ukinule *monarhističku* i *feudalističku prirodu* ekonomsko-političkog sistema koji je utemeljen u Kraljevini Jugoslaviji, dok su, na drugoj strani, socijalističko shvatanje *narodne demokratije* – institucionalizirano ustavnim korekturama iz 1946. godine – transformirale u model *komunalne demokratije* zasnovan na marksističkom shvatanju ekonomije. S tog aspekta moguće je konstatirati da je taj ustavno-politički okvir – čiji je sastavni dio bila NR Bosna i Hercegovina – bio produkt *progresivne* i *revolucionarne praktične politike*, koja je vladavinu naroda predominantno promišljala kao *radničku* ili *ekonomsku demokratiju*, dok je *politička demokratija* i participacija građana – barem u periodu do donošenja Ustava iz 1963. godine, kojim će biti utemeljena Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija i njene socijalističke republike – bila podređena radničkoj participaciji u oblasti privrede. Međutim, u diskursu o karakteru i prirodi tadašnjeg političkog sistema posebno treba akcentirati da je odredbama Ustava NR Bosne i Hercegovine iz 1946. godine bila osigurana i zagarantirana „...ravnopravnost njenih naroda na način da se ta ravnopravnost iskazuje u svim oblastima društvenog razvoja. Ovim je, u prvi Ustav NR BiH, situirana odredba iz Deklaracije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a iz 1944. godine da se u Bosni i Hercegovini zajamčuje ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata.“ (Pejanović,

2013:38) Uz to, nacionalne manjine su, također, bile prepoznate u navedenim ustavnim rješenjima i uživale su autonomiju. (Ičević, 1989; Zgodić, 2000) Drugim riječima, nacionalne manjine u FNRJ imale su osigurano pravo na autonoman kulturni razvitak i upotrebu jezika. (prema: Ustav FNRJ, čl. 13) Takav politički status, u osnovi, pripada oblicima vladavine koji se razvijaju u skladu s politikom multikulturalizma i interkulturalizma.

Ipak, prikazano poimanje politike imalo je antinomijsku i kontingentnu prirodu, jer su kreatori ove *političke paradigme* vjerovali da sloboda i participacija u sferi rada može kompenzirati i nadomjestiti slobodu i političko sudjelovanje u oblasti monistički definirane praktične politike, koja je bila distancirana od pluralističkog modela demokratije. Zbog toga je politička participacija – kao normativno data mogućnost građanstva – u tadašnjem režimu vlasti, kojim je suvereno upravljala jugoslavenska komunistička elita, bila uglavnom *fiktivna*, odnosno imala je „... obilježja prividne političke participacije. ... Prividna politička participacija u jugoslavenskoj političkoj praksi, u osnovi, uključivala je slijedeće forme građanskog sudjelovanja u politici: štrajkove, studentske demonstracije, referendumе oko samodoprinosа, javne rasprave oko zakona i promjena, aktivitet radničkih i omladinskih organizacija koje su bile produžena ruka komunističke partije te, uz to, vijeća udruženog rada i vijeća općina ili republika.“ (Fejzić, 2016: 151) Federalističko uređenje jugoslavenske socijalističke države je, ipak, imalo izraženu centralističku prirodu, koji se prije svega može sagledavati kroz *institucionalni skupštinski dizajn* i ustavno načelo prema kojem su *federalni zakoni* imali dominantnu snagu u odnosu na zakone narodnih republika. No, odnos federalnih i republičkih vlasti permanentno se mijenjao i učestalo je doživljavao *ustavne korekcije* putem kojih se, u pravilu, osnaživao suvereni status i politička pozicija narodnih država, tj. republika. Imajući navedeno u vidu, participacija narodnih republika u ukupnom suverenitetu jugoslavenske socijalističke države imala je sva obilježja *uslovnog suvereniteta* – u čijoj distribuciji sudjeluju centralni i republički nivo vlasti – što je, u osnovi, temeljno obilježje suverene vlasti u složenim federalnim državama. To ne znači da takva koncepcija suvereniteta eliminira *političku autonomiju* srednjih nivoа vlasti u složenim državama, a u ovom slučaju narodnih republika, koje su bile autonomne u vršenju vlasti i praktičnom realiziranju ustavnih nadležnosti. S tim u vezi, moguće je konstatirati da je politička vlast NR Bosne i Hercegovine mogla autonomno regulirati sferu praktične politike, ali u skladu s normativnim obilježjima i principima koncepcije uslovnog suvereniteta.

Koncept državne vlasti u NR Bosni i Hercegovini – kao jednoj od jugoslavenskih narodnih država – imao je izražene suštinske atribucije ustrojstva

vlasti u *socijalističkim republikama* i *kolektivističkim državama* – doduše, uz neke specifičnosti koje su krasile isključivo jugoslavenski model socijalističke vladavine – prije svega zbog institucionaliziranog partijsko-političkog monizma i poimanja vlasništva, koje je počivalo na koncepciji državnog, a poslije i društvenog kolektivismu. (Detaljnije o teorijskim modelima i karakteristikama država pročitati u: Zgodić, 2015) Takva paradigma političke vladavine se, u pravilu, unutar evroatlanske politike i zapadne političke misli definira kao protudemokratska, neliberalna i netržišna, jer počiva na fiktivnoj izbornoj politici, rigoroznoj državnoj kontroli i sistemu centraliziranog planiranja u privredi. No, uz sve detektirane političke i ekonomske redukcionizme, ipak moguće je u navedenom jugoslavenskom režimu vlasti detektirati fragmente i egzemplare libertanske i emancipatorske politike, prije svega u oblasti *radničke participacije* kao primijenjenom konceptualnom modelu ekonomske demokratije.

Distribuirani suverenitet i teritorijalni integritet: o esencijalnim obilježjima republikanske vladavine

Uslovni koncept suvereniteta – koji se uveliko razlikuje od konvencionalne i djelomične verzije suverenosti – u federativnoj jugoslavenskoj državi nije se, u osnovi, negativno reflektirao na teritorijalni integritet narodnih republika, tako da je, uzmimo, NR Bosna i Hercegovina bila ostvarena u svojim historijskim granicama, čiji se nastanak može hronološki vezivati za političke tradicije srednjovjekovne Bosne ili, pak, za identificirane prirodne granice Bosne iz druge polovine 18. stoljeća, koje je detektirao u svojim djelima bosanski franjevac Filip Lastrić. (Fejzić, 2012) Tadašnja državna vlast NR Bosne i Hercegovine mogla je, unutar republičkog teritorija, autonomno donositi političke odluke, u skladu s datim ustavnim nadležnostima. (Bieber, 2006; Schuman, 2004; Trencsenyi, Kopeček, Lisjak Gabrijelčić, Falina, Baar, Janowski, 2018) Štaviše, moguće je u ponuđenim ustavnim rješenjima identificirati više različitih dokaza koji ukazuju na autonomiju, subjektivitet i historijski kontinuitet bosanskohercegovačke državnosti.

Tako se, uzmimo, ističe i konstatira – u već apostrofiranim ustavnim odredbama – da je NR Bosna i Hercegovina ostvarena u zajedničkoj oslobodilačkoj borbi kao narodna država i da je – na osnovu prava na samoopredjeljenje, uključujući pravo na otcjepljenje i ujedinjenje s drugim narodima – izrazila slobodnu volju svoga naroda bez razlika prema narodnosti i vjeroispovijesti te ujedinila se na osnovu načela ravnopravnosti sa drugim jugoslavenskim narodnim republikama u zajedničku i saveznu državu, tj. FNRJ.

(prema: Ustav NR Bosne i Hercegovine, čl. 2) Ipak, nakon uvođenja u političku praksu *novih zakonskih inovacija*, djelomično je korigiran zvanični *politički vokabular*, pa nakon donošenja „... radničkog samoupravljanja zakonom 1950. godine, Ustavni zakon pojmu `narod` dodaje atribut `radni`. Tako Ustavni zakon svugdje umjesto narod upotrebljava sintagmu `radni narod`, ali ne odustaje od građanskog koncepta vlasti. Predstavnički dom Narodne skupštine biraju građani, neovisno od toga što se upotrebljava i opći pojam `radni narod`, kada je riječ o zajamčenju njegovog prava samoupravljanja u oblasti prosvjete, nauke i kulture i socijalnih službi.“ (Ibrahimagić, 2003: 51) Zbog toga akcentirane zakonske inovacije i reformske poduhvati, ipak nisu doveli do suštinskih izmjena u kontekstu poimanja narodnog suvereniteta i prava narodnih republika. NR Bosna i Hercegovina imala je – kao jedna od narodnih država – ustavno definirane *državne simbole*, tj. zastavu i grb, što je regulirano članovima 4. i 5. Ustava NR Bosne i Hercegovine. Prema tome, ona je imala, pored navedenih oblika autonomije i suverene vlasti, i neke od *formalnih karakteristika* savremenih političkih zajednica i suverenih država. Teritorij NR Bosne i Hercegovine obuhvatao je – prema ustavnim odredbama – područje banjalučkog, bivačkog, dobojskog, hercegovačkog, sarajevskog, travničkog i tuzlanskog okruga te područje grada Sarajeva. (prema: Ustav NR Bosne i Hercegovine, čl. 3) Dakle, državni teritorij tadašnje Bosne i Hercegovine sastojao se od sedam okruga i jednog posebnog područja.

U pogledu temeljnih građanskih prava te ljudskih prava i sloboda, recimo, ondašnja ustavna rješenja nudila su *sadržajan spektar* prava i sloboda, koji se garantirao građanima i radnom narodu. Tako, naprimjer, opće pravo glasa, ravnopravnost žena u javnoj sferi, briga o djeci i mladima, sloboda mišljenja, naučno-umjetničkog rada i vjeroispovijesti, sekularizam i slobodan aktivitet vjerskih zajednica pripadaju setu temeljnih prava koje je garantirao Ustav FNRJ. Sve vjerske zajednice – čije učenje nije bilo protivustavno – bile su slobodne u vršenju vjerskih poslova i obreda. Dakle, vjerske škole bile su autonomne u radu, ali su bile pod općim nadzorom države. No, posebno je bila zabranjena zloupotreba crkve i vjere u političke svrhe i postojanje političkih organizacija na vjerskoj osnovi. (prema: Ustav NR Bosne i Hercegovine, čl. 26) Uz to, bila je garantirana građanima *široka lepeza prava*, koje poznaju samo demokratski ustavi i institut pravne države kao, uzmimo, sloboda štampe, govora, udruživanja, zborova, javnih okupljanja i manifestacija, kao i neprikosновенost ličnosti i pravičan tretman pred zakonom. (prema: Ustav NR Bosne i Hercegovine, čl. 28 i 29) U *tranzicijskom periodu* iz militarističkog u civilno političko stanje, koji se realizirao tokom druge polovine 1945. godine, kada su već bili koncipirani, osmišljeni i finalizirani politički temelji

slobodne, međunarodno priznate i suverene jugoslavenske države, bili su osigurani *osnovni mehanizmi* za etabliranje političkog pluralizma, pa tako vrijeđi apostrofirati sljedeće: „Privremena narodna skupština DFJ donijela je 25. kolovoza 1945. godine Zakon o udruženjima, zborovima i javnim skupovima kojim je bilo dozvoljeno postojanje političkih stranaka u autonomnim pokrajinama, republikama i na teritoriju savezne države. ... Međutim, stranke koje bi mogle širiti fašističke i profašističke programske sadržaje ili služiti izazivanju nacionalnih, rasnih ili vjerskih nejednakosti, mržnje ili razdora, bile su zabranjene. Do izbora za Ustavotvornu skupštinu, studenog 1945. godine, bile su registrirane Demokratska stranka, Narodna radikalna stranka, Jugoslovenska republikanska demokratska stranka, Socijalistička partija Jugoslavije i Socijal-demokratska partija Jugoslavije. Člankom 27. Ustava FNRJ bila je zagarantirana sloboda udruživanja pa su se naknadno registrirale Narodna seljačka stranka (1946.) i Samostalna demokratska stranka (1947), a Hrvatska republikanska seljačka stranka, koja je djelovala u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, nije bila službeno registrirana, premda je njen list *Slobodni dom* izlazio čak do kraja 1963. godine. Kako registracija nije morala biti i garancija za uspješno djelovanje, govori činjenica da KPJ nije bila službeno registrirana sve do Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) iz 1963. godine. Tada je Savez komunista Jugoslavije (SKJ) definiran kao `osnovni pokretač političke aktivnosti` u društvenom životu SFRJ.“ (Katz, 2011: 162) Prema tome, u početku postoji *normativna mogućnost* za razvoj političkog pluralizma i natjecateljske izborne utakmice, ali te *normativne prednosti*, ipak, nisu donijele pluralistički demokratski razvoj u sferi praktične politike – zbog već akcentirane dominantne uloge komunističke partijske reprezentacije u političkoj praksi – pa je tokom vremena produciran *partokratski režim vlasti*.

Svi građani FNRJ imali su *jedinstveno savezno državljanstvo*, a svaki državljanin svake od narodnih republika bio je istovremeno i državljanin FNRJ. (prema: Ustav FNRJ, čl. 48) Treba naglasiti da je državni teritorij FNRJ bio jedinstveno državno i privredno područje, iako se sastojao od *teritorija narodnih republika*. (prema: Ustav FNRJ, čl. 45) Također, spomenutim ustavnim odredbama bila je adekvatno i vrlo sadržajno regulirana i *socijalna sfera* kao, uz mimo, pitanje stanovanja, neometanog komuniciranja, bračnih i porodičnih odnosa. (prema: Ustav NR Bosne i Hercegovine, čl. 27, 30 i 31) Stan i kućne prostorije smatrane su nepovrjeđivim, što je prilog sakralizacijskom poimanju privatne svojine i posjeda. Iako zaključenje braka prema vjerskim propisima nije bilo zabranjeno, ipak se punovažnim smatrao samo brak zaključen pred nadležnim državnim organima. Drugim riječima, NR Bosna i

Hercegovina – kao jugoslavenska narodna republika – bila je osmišljena kao *sekularna i socijalna država* sa razvijenim mjerama socijalne zaštite, njege i sigurnosti. Ustavnim odredbama promoviran je otvoreno radni aktivizam i savjesno obavljanje javnih dužnosti, jer jedino tako bilo je moguće – u uvidima kreatora navedenih ustavnih rješenja – sačuvati *socijalni mir*, tj. sistem socijalne politike planiran za socijalno obespravljene, ugrožene i oštećene te besplatne državne usluge kao što je, recimo, obrazovanje. (prema: Ustav NR Bosne i Hercegovine, čl. 33, 34, 36, 37. i 39) Međutim, u ondašnjem režimu vlasti bile su propisane i *opće ustavne dužnosti* građanstva što je, u osnovi, uticaj *teorije društvenog ugovora*, koja je koncipirala savremenu državu kao ugovorenu političku zajednicu vlastodržačke elite i građana. (Fridrih, 2005; Isensee, 2004; Prelot, 2002) Svi ustavni modeli države, u pravilu, počivaju na građanskim pravima i obavezama. Tako je, na primjer, *vojna i poreska* obaveza građana bila opća, pa je u tom kontekstu izdaja države bila označena kao najveći zločin prema narodu, dok se poreska obaveza određivala razmjerno privrednoj snazi građana. (prema: Ustav NR Bosne i Hercegovine, čl. 35 i 43) Akcentirane ustavne odredbe su građanima garantirale, čak, i konzumiranje instrumenata direktne demokratije, kao što su *molbe* i *peticije* organima državne vlasti. Štaviše, bilo je propisano i *pravo na žalbe* na odluke državne uprave i službenih lica. S druge strane, navedena ustavna politika posebno je rigorozno normirala i sankcionirala svaki oblik *protivustavnog* i *protivdemokratskog djelovanja* pojedinaca i grupa. (prema: Ustav NR Bosne i Hercegovine, čl. 40 i 44) Imajući u vidu sve prezentirane atribucije ustavnog, socijalnog, političkog i ekonomskog sistema NR Bosne i Hercegovine, moguće je zaključiti da je građanstvu bio *normativno serviran* cjelovit i sadržajan spektar prava i obaveza – u skladu sa tadašnjim poimanjem sekularizma, republikanizma, demokratije i marksističke ideologije – što je u političkoj praksi nerijetko, recimo, ipak imalo sasvim drugačije značenje i implementacijski karakter.

Kritička sinteza: politički suverenitet i socijalistička federativna država

Suverena i autonomna politička pozicija, koju je imala NR Bosna i Hercegovina u narodnoj jugoslavenskoj federaciji – proistekla je iz njenog ustavnog prava na samoopredjeljenje, udruživanje i odcjepljenje – omogućila joj je perspektivan politički razvoj i očuvanje stečenog političkog statusa u budućim *ustavnim kreacijama* u socijalističkoj jugoslavenskoj državi. Štaviše, takav politički status omogućio je Socijalističkoj Republici Bosni i Herce-

govini da zatraži i ostvari *nezavisnu političku egzistenciju* – što je realizirano u prvoj polovini 1992. godine – koja je nakon toga dobila međunarodno priznanje svih relevantnih političkih aktera. Bosna i Hercegovina se i dalje razvija kao tranzicijska i postsocijalistička država, čiji politički proces još uvijek prolazi kroz demokratsku konsolidaciju i ekonomsku tranziciju. Iako ne postoji potpuna saglasnost u Bosni i Hercegovini oko njenog razvoja i političkih opredjeljenja u sferi vanjske politike, evidentno je da ona treba slijediti već trasirani put evroatlanskih integracija, jer samo tako može osigurati pacifističku perspektivu i sigurnu egzistenciju svojim građanima.

Uprkos tome što i dalje postoje dezintegracijske političke struje, koje permanentno osporavaju i poriču historijski kontinuitet i političku perspektivu države Bosne i Hercegovine, treba konstatirati da njeno dugotrajno postojanje u svemu nadilazi i trijumfira nad subjektivnim naracijama i ekspanzionističkim argumentima njenih poricatelja. S tim u vezi, profesor Mustafa Imamović se svojevremeno, uz spremne odgovore i konstatacije, zagonetno pitao „... šta je to što Bosnu i Hercegovinu, uprkos svim silama koje su se udružile da je rasture i unište, drži na okupu? Čini se da je stalno podsjećanje na vrijeme antifašističkog NOR-a nužno iz prostog razloga, što je... posezanje za prošlošću jedna od najčešćih strategija za tumačenje sadašnjosti. U tom se pogledu nikad ne zna da li je prošlost stvarno prošla, svršena i zapečaćena. Iskustvo iz posljednje decenije XX stoljeća govori da kod nas određena prošlost nije završena ni prevaziđena. Zato su antifašizam i ZAVNOBiH ovoj zemlji danas potrebni jednako kao i prije sedamdeset godina.“ (Imamović, 2013: 24) Upravo prethodne instrukcije možda najbolje identificiraju političke temelje savremene bosanskohercegovačke državnosti, koji su stabilna osnova za autonoman i siguran budući politički razvoj države Bosne i Hercegovine u pluriverzičnom i policentričnom globalnom okruženju. Dakle, normativni politički ciljevi su već detektirani i poznati, tako da za sada, na unutardržavnom planu, nedostaje samo većinska demokratska volja koja će realizirati apostrofiranu viziju politike.

Bibliografija

1. Bieber, Florian (2006). *Post-war Bosnia: ethnicity, inequality and public sector governance*. Palgrave Macmillan, UNRISD. New York.
2. Čaušević, Dženana (2005). *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine: Dokumenti sa komentarima*. Magistrat. Sarajevo.
3. Fejzić, Elvis (2012). Political Thought in Bosnia and Herzegovina at the Time of the Austro-Hungarian Rule, 1878–1918. *East Central Europe*. Vol. 39 (Issue 2-3), pp 204-236.

4. Fejzić, Elvis (2016). Neposredna demokratija u monopartijskim socijalističkim državama: o minimiziranju volje naroda i paradoksima savremene politike. *Znakovi vremena*. Vol. XIX (br. LXXIII), 141-153.
5. Fejzić, Elvis (2017). Ideološki radikalizam, politički autoritarizam i kolektivistička kultura u Bosni i Hercegovini. *Godišnjak BZK Preporod*. Vol. XVII (br. XVII), 233-245.
6. Fridrih, Karl Joakim (2005). *Konstitucionalna demokratija: teorija i praksa u Evropi i Americi*. CID. Podgorica.
7. Ibrahimagić, Omer (2003). Savremeni ustavni položaj naroda u Bosni i Hercegovini. *Znakovi vremena*. Vol. VI (br. XVIII/XIX), 47-63.
8. Ičević, Dušan (1989). *Jugoslovenstvo i jugoslovenska nacija*. Naučna knjiga. Beograd.
9. Imamović, Mustafa (2013). ZAVNOBiH i državno-pravni kapacitet Bosne i Hercegovine. *Historijska traganja*. Vol. VI (br. XII), 17-25.
10. Isensee, Josef (2004). *Država, ustav, demokracija*. Politička kultura. Zagreb.
11. Katz, Vera (2011). Ustavno-pravni i politički položaj Bosne i Hercegovine prema ustavima FNRJ i NR BiH 1946. godine. *Historijska traganja*. Vol. IV (br. VII), 159-200.
12. Pejanović, Mirko (2013). Bosna i Hercegovina od ZAVNOBiH-a do Daytonskog sporazuma: Kontinuitet izgradnje državnosti u XX stoljeću. *Historijska traganja*. Vol. VI (br. XII), 27-48.
13. Petranović, Branko (1988). *Istorija Jugoslavije 1918-1988., Knj. 3.: Socijalistička Jugoslavija 1945-1988*. Nolit. Beograd.
14. Prelot, Marcel (2002). *Političke institucije*. Politička kultura. Zagreb.
15. Schuman, Michael A. (2004). *Nations in Transition: Bosnia and Herzegovina*. Facts On File. New York.
16. Trencsenyi, Balazs; Kopeček, Michal; Lisjak Gabrijelčič, Luka; Falina, Maria; Baar, Monika; Janowski, Maciej (2018). *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume II: Negotiating Modernity in the 'Short Twentieth Century' and Beyond, Part I: 1918-1968*. Oxford University Press. Oxford.
17. *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Službeni list FNRJ, Beograd, 1946.
18. *Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Službeni list NRBiH, Sarajevo, 1947.
19. *Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti*, Novinarsko izdavačko poduzeće, Zagreb, 1953.
20. Zgodić, Esad (2000). *Titova nacionalna politika: Temeljni pojmovi, načela i vrijednosti*. KO SDP BiH Sarajevo. Sarajevo.
21. Zgodić, Esad (2015). *O državama: Kritički pojmovnik statologije, Knjiga I i II*. Fakultet političkih nauka. Sarajevo.

CONCLUDING REMARKS

The sovereign and autonomous political position of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina in the Yugoslav People's Federation - derived from its constitutional right to self-determination, association and secession - enabled it to develop prospective political development and preserve its political status in future constitutional creations in the socialist Yugoslav state. Moreover, such political status enabled the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina to seek and achieve an independent political existence - which was realized in the first half of 1992 - which subsequently received international recognition from all relevant political actors. Bosnia and Herzegovina continues to develop as a transition and post-socialist state, that is still undergoing democratic consolidation and economic transition. Although there is no consensus in Bosnia and Herzegovina on its development and political commitments in the area of foreign policy, it is evident that it should follow the already paved path of Euro-Atlantic integration, because only in this way can it ensure a pacifist perspective and secure existence for its citizens. Despite the fact that there are still disintegrating political currents, which permanently challenge and deny the historical continuity and political perspective of the state of Bosnia and Herzegovina, it should be noted that its long existence surpasses and triumphs over the subjective narratives and expansionist arguments of its deniers.

OBRAZOVANJE PRVE NARODNE VLADE NA TREĆEM ZASJEDANJU ZAVNOBiH-A PREDSTAVLJA DOVRŠETAK KONSTITUCIJE DRŽAVNE VLASTI FEDERALNE BOSNE I HERCEGOVINE

Mirko Pejanović*

Sažetak: Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, održano 26, 27. i 28. aprila 1945. godine u oslobođenom Sarajevu predstavlja dovršetak konstitucije državnosti Bosne i Hercegovine na ideji ZAVNOBiH-a. Dvije istorijske odluke ZAVNOBiH-a donesene su na Prvom i Drugom zasjedanju: Uspostava Bosne i Hercegovine kao federalne državne jedinice unutar Demokratske Federativne Jugoslavije, na Prvom zasjedanju 1943. godine, zatim prerastanje ZAVNOBiH-a kao opštepolutičkog predstavništva u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavništvo na Drugom zasjedanju 1944. godine. Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a (1945) donesena je istorijska odluka o obrazovanju prve Narodne vlade federalne Bosne i Hercegovine. Na taj način se uz zakonodavnu vlast uspostavila izvršna vlast u federalnoj Bosni i Hercegovini. U elaboraciji teme obuhvaćena su tri aspekta: zakonske odredbe o Vladi; struktura Vlade i programska koncepcija. Prva Narodna vlada federalne Bosne i Hercegovine obrazovana je na temelju usvojenog Zakona o narodnoj vladi Bosne i Hercegovine. Prema Zakonu o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine, Narodna vlada je definisana kao vrhovni i naredbodavni organ državne vlasti federalne Bosne i Hercegovine. Vlada ima predsjednika, dva potpredsjednika i dvanaest ministara, koji upravljaju ministarstvima: unutarnje poslove, pravosuđe, prosvjeta, finansije, trgovina i snabdjevanje, industrija i rudarstvo, poljoprivreda i stočarstvo, šumarstvo, narodno zdravlje, socijalna politika, građevinarstvo i lokalni saobraćaj. U Vladu je bio izabran jedan ministar bez portfelja. Zakonom o Vladi je predviđeno da Vlada, preko svojih ministarstava, na teritoriji federalne Bosne i Hercegovine rukovodi poslovima državne uprave, a koji ne spadaju u nadležnost Vlade Demokratske Federativne Jugoslavije. Izabrani predsjednik prve Narodne vlade Rodoljub Čolaković, uz preuzimanje dužnosti naglasio je da će glavni zadatak Narodne

* Akademik, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
E-mail: pejanovicm@hotmail.com

vlade biti obnova Bosne i Hercegovine koja je tokom rata razorena i opustošena. Također je Rodoljub Čolaković, u ulozi predsjednika Vlade, najavio da će Vlada objaviti svoju posebnu deklaraciju na temelju koje će organizovati svoje programsko djelovanje. U tom kontekstu, određeno je stanovište po kome će se rad Vlade Bosne i Hercegovine zasnivati na Deklaraciji ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine, koja je donesena na njegovom Drugom zasjedanju u Sanskom Mostu 30. juna i 1. jula 1944. godine.

Ključne riječi: ZAVNOBiH, Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, federalna Bosna i Hercegovina, Demokratska Federativna Jugoslavija, Narodna skupština Bosne i Hercegovine, Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine, Narodna vlada Bosne i Hercegovine, narodnooslobodilački pokret, narodnooslobodilački front

1. Političko-vojne okolnosti u vremenu pripreme za održavanje Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a

Poslije održavanja Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, početkom jula mjeseca 1944. godine u gradu Sanskom Mostu, nastavljena je aktivnost Narodnooslobodilačkog pokreta na izgradnji državnih organa vlasti u Federalnoj Bosni i Hercegovini. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je djelovalo na slobodnoj teritoriji, a najviše na području Jajca. Inicirano je osnivanje odjeljenja za pojedine oblasti društvenog, socijalnog, obrazovnog, privrednog i kulturnog života i razvoja¹. Ta odjeljenja će postati upravna osnova za formiranje državnih ministarstava, što će se i dogoditi s formiranjem Prve vlade Federalne Bosne i Hercegovine na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a u aprilu mjesecu 1945. godine.

Priprema za održavanje Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, išle su u prilog dvije okolnosti. Prva okolnost se ogledala u povoljnom odvijanju međunarodnih prilika u odnosu na priznanje odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a i djelovanje Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, kao buduće vlade pod vodstvom Josipa Broza Tita.

Uspješno se odvijala aktivnost za prerastanje AVNOJ-a u Narodnu skupštinu demokratske Jugoslavije, a time i učvršćenje nove demokratske narodne vlasti. U tom kontekstu su sazrele društvene i međunarodne prilike za obrazovanje narodnih vlada tokom 1945. godine u federalnim jedinicama nove demokratske Jugoslavije, a time i u Bosni i Hercegovini.

¹ Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti je intenzivirana naročito poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, tako da je početkom 1945. godine ulazila u višu fazu organizacije. Vidi: D. Borovčanin: Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a, Svijetlost, Sarajevo 1979, 242

Druga povoljna okolnost je sadržana u tome što je Narodnooslobodilačka vojska s oslobođenjem grada Sarajeva 6. aprila 1945. godine oslobodila cijelu Bosnu i Hercegovinu. Istovremeno su se odvijale završne operacije za oslobođenje cijele teritorije Jugoslavije².

U oslobođeno Sarajevo dolazi i radi Predsjedništvo ZAVNOBiH-a³. Ono obavlja ubrzanu pripremu dokumenata i zakazuje Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a u Sarajevu za 26, 27. i 28. april 1945. godine. Sve pripreme za Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a odvijaju se u uslovima poleta i želje građana Bosne i Hercegovine da u uslovima oslobođenja zemlje od fašističke okupacije grade svoju narodnu demokratsku vlast u Federalnoj Bosni i Hercegovini kao jednoj od šest ravnopravnih federalnih jedinica demokratske federalne Jugoslavije.

2. Sadržaj prijedloga dnevnog reda za Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a

Budući da su nastupile povoljne vojne, društvene i političke prilike za dalju izgradnju institucija vlasti Federalne Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a početkom aprila 1945. godine oblikuje dnevni red Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a.

Zamišljeno je da vijećnici Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a donesu uz ostalo, dvije istorijske odluke. Prva odluka se odnosila na prerastanje ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu kao najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine. Na temelju ove odluke, ZAVNOBiH je postao Narodna skupština Bosne i Hercegovine.

Druga odluka koju će donijeti Narodna skupština Federalne Bosne i Hercegovine, tokom Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a odnosi se na donošenje zakona o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine. Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, Narodna skupština Federalne Bosne i Hercegovine dobiće zadatak

² „... NOVJ početkom 1945. godine prelazi u ofanzivu za konačno oslobođenje zemlje tako da je do kraja aprila bila oslobođena cijela teritorija Bosne i Hercegovine i većina teritorije cijele Jugoslavije...“ Vidi: D. Borovčanin: *Ibid*.

³ Sastav Predsjedništva ZAVNOBiH-a izabranog na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a u julu 1944. godine čine ovi istaknuti antifašisti: Dr. Vojsilav Kecmanović, Avdo Humo, Dr. Jakov Grgurić, Đuro Pucar Stari, Hasan Brkić, Rodoljub Čolaković, Sulejman Filipović, dr. Vaso Butozan, Novak Mastilović, Muhamed Sudžuka, Vaso Miskin, Bogomir Brajković, Jovo Mitrašević, Uglješa Danilović, Muratbeg Zaimović, Milan Bursać, dr. Hamdija Čemerlić, Anto Babić, Simo Eraković, Pašaga Mandžić, Florijan Sučić, Osman Karabegović, Dušan Ivezić, Husnija Kurt, Pero Đukanović, Niko Tolo, Ilija Došen. Članovi Predsjedništva ZAVNOBiH-a bili su iz svih regija Bosne i Hercegovine i iz svih naroda. Vidi: ZAVNOBiH-dokumenti Knjiga I, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, 277

da „izvrši sve pripreme za izbore za Ustavotvornu skupštinu Bosne i Hercegovine koja je trebala donijeti Prvi ustav Bosne i Hercegovine“⁴. Donošenje Prvog ustava Bosne i Hercegovine uslijediće u decembru 1946. godine.

S odlukom o prerastanju ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu i zakonom o obrazovanju Prve vlade Federalne Bosne i Hercegovine, te formiranjem ministarstava unutar vlade u cjelini je zaokružena izgradnja Narodne vlasti u Bosni i Hercegovini kao federalnoj jedinici Demokratske Federativne Jugoslavije.

Cjelina dnevnog reda Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a utvrđena je na sjednici Predsjedništva ZAVNOBiH-a održanoj 16. aprila i imala je sljedeće tačke:

- Politički izvještaj-referat Rodoljuba Čolakovića, člana Predsjedništva ZAVNOBiH-a;
- Prijedlog odluke o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a za period od Drugog do Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a;
- Izvještaj o radu Predsjedništva ZAVNOBiH-a za period od Drugog do Trećeg zasjedanja-referent Hasan Brkić, sekretar ZAVNOBiH-a;
- Prijedlog zakona o izmjenama i dopunama odluke o konstituisanju Zemaljskog antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine od 1. jula 1944. godine;
- Prijedlog Predsjedništva ZAVNOBiH-a za primanje novih članova Vijeća;
- **Prijedlog zakona o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine i obrazovanju Narodne vlade Bosne i Hercegovine;**
- Izbor novih članova u Predsjedništvo Narodne skupštine;
- Prijedlog zakona o izmjeni člana 2 odluke ZAVNOBiH-a o stvaranju zakonodavnog odbora i izbor novih članova zakonodavnog odbora;
- Pitanja i prijedlozi.

Predloženi dnevni red je jednoglasno prihvaćen od svih 155 narodnih poslanika koji su prisustvovali Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a⁵.

⁴Dženana Čaušević: Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine-dokumenti s komentari-ma, Magistrat, Sarajevo 2005, 475

⁵Vidi: Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine prema stenografskim bilješkama i skupštinskom zapisniku, Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1955, 13 i 14

3. Glavne ideje o izgradnji državne vlasti Federalne Bosne i Hercegovine u izlaganjima vijećnika Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a

Rodoljub Čolaković, u ulozi člana Predsjedništva ZAVNOBiH-a, podnio je uvodni referat koji se fokusirao na politički izvještaj o radu Predsjedništva ZAVNOBiH-a od Drugog do Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a. Na početku izlaganja iznesena je konstatacija da su se od Drugog do Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a i u našoj zemlji i u svijetu odigrali krupni događaji koji „označavaju potpunu pobjedu ujedinjenih nacija nad fašističkom Njemačkom kao i pobjedu Narodnooslobodilačkog pokreta nad fašističkim okupatorom i njegovim pomagačima u našoj zemlji⁶.

Jugoslovenska država zbog izdaje vladajuće strukture, sramno je propala u aprilu 1941. godine. Narodnooslobodilački pokret je na čelu s Maršalom Titom „stvorio državu uglednu i poštovanu u svijetu“⁷. Nadalje, Rodoljub Čolaković potertava da nam niko nije poklonio slobodnu državu. To smo stekli svojim vlastitima naporima i žrtvama i svojom ulogom u borbi svih slobodoljubivih nacija protiv fašističke tiranije.

Borbom protiv okupatora, narodi Bosne i Hercegovine izvojevali su svojoj užoj domovini, Bosni i Hercegovini položaj **ravnopravne federalne jedinice** u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji. Fašistički osvajači su pobijeđeni ne samo oružjem, nego i politički. Fašistički okupator je huškao Hrvate i Muslimane protiv Srba a Srbe protiv Muslimana i Hrvata. Jedinice Draže Mihailovića su vršile pokolj Muslimana u Podrinju, a ustaške vlasti su odvodile Srbe u logore smrti kao i antifašiste iz svih naroda. Ta bestidna igra njemačkih fašista i njihovih sluga „imala je za cilj međusobno istrebljenje naših naroda“⁸.

Nasuprot opasnom okupatorovom oružju, mi smo digli zastavu bratstva naroda Bosne i Hercegovine i svih naroda Jugoslavije. Kroz borbu, na lju-toj mucu naši narodi su sticali iskustvo koje je dovelo do saznanja „da bez **bratstva** naših naroda nema ni **slobode** ni budućnosti nijednom narodu Jugoslavije“⁹.

⁶ Vidi: R. Čolaković: uvodni referat na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine prema stenografskim bilješkama i skupštinskom zapisniku, Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1955, 14.

⁷ Ibid., 17

⁸ Ibid., 20

⁹ Ibid., 21

Tokom narodnooslobodilačke partizanske borbe unutar Narodnooslobodilačkog pokreta, jednom zauvijek je skinuto pitanje koje je potresalo staru Jugoslaviju: „čija je Bosna i Hercegovina. Nju su svojatali i veliko Srbi i veliko Hrvati, ali ne radi dobra njenih naroda već radi svojih interesa“¹⁰.

Polazeći od svojih demokratskih načela Narodnooslobodilačkog pokreta, Bosna i Hercegovina nije mogla biti dijeljena između Hrvatske i Srbije. Bosna i Hercegovina nije mogla biti dijeljena ne samo zbog toga što su Srbi i Hrvati izmiješani na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine „nego i zbog toga što u njoj žive muslimani koji se još nisu nacionalno opredijelili“¹¹. Muslimanima će biti osigurana ravnopravnost sa Srbima i Hrvatima. Od Muslimana niko neće praviti na silu ni Srbe ni Hrvate. Oni će imati najšire mogućnosti za „svoj ekonomski, politički i kulturni razvitak i **potpunu slobodu svog nacionalnog opredjeljenja**“¹².

Oslobođenje cijele Bosne i Hercegovine postavlja pred Narodnu vlast nove zadatke koje će biti teško izvršavati ako će Predsjedništvo i dalje vršiti zakonodavnu vlast i sve izvršne funkcije. Prenošenje određene izvršne funkcije na poseban organ-Narodnu vladu Bosne i Hercegovine nesumnjivo će značiti i brže rješavanje zadataka koji se postavljaju pred Izvršnu vlast. „Eto, to su razlozi zbog kojih će Predsjedništvo (ZAVNOBiH-a) predložiti Skupštini da se obrazuje Vlada Bosne i Hercegovine“¹³. „Krupan događaj u našoj istoriji...“¹⁴.

U svojoj diskusiji nakon uvodnog referata Rodoljuba Čolakovića, **dr. Hamdija Čemerlić**, narodni poslanik iz Sarajeva, ističe da je Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a „istorijsko znamenje, jer ćemo na njemu dobiti našu Prvu narodnu vladu Federalne Bosne i Hercegovine“¹⁵. Dr. Hamdija Čemerlić je bio vijećnik Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Bio je istaknuti antifašista, a nije bio član KPJ-a. Svojim teorijskim znanjem doprinio je pravnonormativnom oblikovanju dokumenata Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a. Kao i istaknuti pripadnik Narodnooslobodilačkog pokreta imao je veliki utjecaj na **muslimanski narod** da krene putem Narodnooslobodilačkog pokreta, jer je to jedini put za Muslimane Bosne i Hercegovine. U tom kontekstu je kritikovao istaknute Muslimane koji su saradivali s okupatorom na razne načine. U svojoj diskusiji dr. Hamdija Čemerlić izdvaja primjer **Nurije Pozderca** iz Cazina i njegovo učešće u Narodnooslobodilačkom pokretu. Primjer Nurije Pozderca pokazuje da je on bio „jedini istaknuti predratni muslimanski poli-

¹⁰ Ibid., 22

¹¹ Ibid., 23

¹² Ibid.

¹³ Ibid., 26

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Hamdija Čemerlić: Diskusija na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, Ibid., 33

tičar koji je prišao Narodnooslobodilačkoj borbi. Njegov primjer slijedili su svi muslimani Cazinske krajine¹⁶.

Učešće na diskusiji imao je i potpukovnik **Miloš Zekić**, narodni poslanik iz Šekovića. Na području Šekovića i šire, formirana je Šesta istočnobosanska udarna proleterska brigada 1942. Ona je bila nosilac narodnooslobodilačke borbe i slamanja četničkog pokreta u Istočnoj Bosni. Kao legendarni komandant te brigade, potpukovnik Miloš Zekić u svojoj diskusiji na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a ističe: „Danas su sudbinu svoje domovine uzeli u ruke oni, koji su se borili za njen život i napredak i koji se nisu okaljali o čast naših naroda“¹⁷

Milan Bursać, narodni poslanik iz Drvara. Drvar je mjesto u kome je započela prva ustanička akcija u julu 1941. godine. Kada je 1944. godine fašistički okupator izvršio desant na Drvar da bi došli do Josipa Broza Tita u Drvarskoj pećini, Drvarčani su svojim životima zaustavili Nijemce i spriječili njihovu nakanu. Nakon toga je nastala legendarna pjesma: „Oj Drvaru triput si gorio al’ se nisi Švabi pokorio“.

Uz pozdrave iz Bosanske krajine, Milan Bursać ističe da se s nestrpljenjem očekuje današnji dan: „stvaranje nove Narodne vlade Federalne Bosne i Hercegovine, jer narod zna da današnja skupština rješava narodna pitanja...“¹⁸. Narod zna da se danas stvara narodna vlada koja će voditi računa o njegovim interesima.

Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, podnesen je izvještaj o radu Predsjedništva ZAVNOBiH-a između Drugog i Trećeg zasjedanja. U obrazloženju izvještaja, što ga je podnio **Hasan Brkić**, sekretar ZAVNOBiH-a, izvedena su glavna stanovišta o dostignućima u izgradnji Narodne vlasti Federalne Bosne i Hercegovine. Hasan Brkić ističe da se nametnula potreba stvaranja izvršnog organa, zapravo vlade koja bi uz predsjedništvo ZAVNOBiH-a „mogla da rukovodi cjelokupnim državnim aparatom“¹⁹. Nadalje, Hasan Brkić ističe kako će pojedina ministarstva i vlada u cjelini proširiti i uzdići organizaciju pojedinih grana državne uprave i na taj način ostvariti povezanost odozgo do dolje u svim oblastima državnog života. Prema stajalištu Hasana Brkića “stvaranje vlade **predstavlja završni korak u izgradnji naše vlasti** (vlasti Federalne Bosne i Hercegovine) **i u oformljenju naše državnosti**“²⁰.

¹⁶ Ibid., 35 i 36. Nurija Pozderac je bio potpredsjednik AVNOJ-a izabran na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću 1942. godine. Poginuo je na Sutjesci u vrijeme Pete neprijateljske ofanzive u junu 1943. godine

¹⁷ Potpukovnik Miloš Zekić: Diskusija na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, Ibid., 47

¹⁸ Milan Bursać, narodni poslanik iz Drvara: Diskusija na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, Ibid., 49

¹⁹ Hasan Brkić: Obrazloženje izvještaja o radu Predsjedništva ZAVNOBiH-a od Drugog do Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, Ibid., 66

²⁰ Ibid.

Dr. Jakov Grgurić, narodni poslanik iz Livna je u svojoj diskusiji analizirao politiku Ustaškog režima u Bosni i Hercegovini i posljedice koje su nastale uslijed sluganstva Pavelićevog ustaškog pokreta prema Hitlerovoj fašističkoj okupaciji naroda Jugoslavije. Nezavisna država Hrvatska služila je samo okupatorima i njihovim imperijalističkim ciljevima. Hrvatska je raskomadana: srednja i sjeverna Dalmacija, zatim Hrvatsko primorje i dijelovi Gorskog kotara priključeni su Talijanima. Maček sa svojim vođstvom, a koji je imao uza se većinu hrvatskog naroda nije pozivao Hrvate u borbu protiv okupacije. To su učinili prvaci komunističke partije. Sam narod je vidio da je Maček zastranio i da je iznevjerio program Hrvatske seljačke stranke, program koji je postavio Stjepan Radić.

Ono što je bilo čisto i pošteno u hrvatskom narodu, „to je odmah prihvatilo borbu, došlo u Narodnooslobodilački pokret...“²¹. Narod u tom Narodnooslobodilačkom pokretu, zajedno sa svim pravim i iskrenim rodoljubima, iz svih stranaka, posebno s Komunističkom partijom, bratski saraduje, jer zna da je svima isti put, ista svrha života u zajedničkoj zemlji. U toku svih događaja, koji su se nizali od sloma Stare Jugoslavije do danas, vidljivo je da su naši narodi „a pogotovo narodi Bosne i Hercegovine, shvatili i svoj položaj, pa se priljubio Hrvat uz Srbina, Srbin uz Muslimana i obratno. To je učinio Narodnooslobodilački pokret...“²².

Dr. Jakov Grgurić zaključuje svoju diskusiju riječima: „Mi imamo državu kojoj je položio temelje naš Narodnooslobodilački pokret i naša narodnooslobodilačka borba“²³. Temeljni kamen te države je **federativno uređenje i ravnopravnost naroda**. Svojom borbom narodi Bosne i Hercegovine uspostavili su položaj Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice ravnopravne Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji i Crnoj Gori u demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji.

4. Zakonska osnova i struktura prve narodne vlade Bosne i Hercegovine obrazovane na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a

Nakon što su vijećnici Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, u okviru pete tačke dnevnog reda, usvojili prijedlog odluke o izmjenama i dopunama odluke o konstituisanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko

²¹ Dr. Jakov Grgurić: diskusija na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, Ibid., 98

²² Ibid.

²³ Ibid., 99

tijelo Federalne Bosne i Hercegovine od 1. jula 1944. godine naziv ZAVNO-BiH-a se mijenja i glasi: **Narodna skupština Bosne i Hercegovine**. Ovom odlukom su promijenjeni i nazivi mjesnih organa državne vlasti u Bosni i Hercegovini i glase: seoski, opštinski, gradski, sreski, okružni ili oblasni narodni odbor, gradska, sreska, okružna ili oblasna narodna skupština.

Istovremeno je donesena odluka da se proširi sastav narodne skupštine Bosne i Hercegovine s još 44 narodna poslanika²⁴. Poslije primanja novih članova narodne skupštine Bosne i Hercegovine usvojen je Zakon o zakletvi narodne skupštine Bosne i Hercegovine. Zakletvu su položili svi poslanici narodne skupštine Bosne i Hercegovine.

U okviru osme tačke dnevnog reda usvojen je **prijedlog zakona o narodnoj vladi Bosne i Hercegovine i obrazovanje vlade Bosne i Hercegovine**. Zakon je prezentirao Avdo Humo, član Predsjedništva ZAVNOBiH-a. U strukturi zakona je koncipirano deset zasebnih članova.

Prvi član zakona definiše samu vladu tako što joj daje određenje da je ona: „**vrhovni, izvršni i naredbodavni organ državne vlasti** Federalne Bosne i Hercegovine“²⁵. Narodnu vladu imenuje Predsjedništvo narodne skupštine Bosne i Hercegovine. Za svoj rad **vlada odgovara** narodnoj skupštini i njenom Predsjedništvu.

Sastav narodne vlade Bosne i Hercegovine čine: predsjednik vlade, dva potpredsjednika vlade i ministri. U okviru vlade ima 12 ministarstava i to za: unutrašnje poslove; pravosuđe; prosvjetu; finansije; trgovinu i snadbijevanje; industriju i rudarstvo; poljoprivredu i stočarstvo; šumarstvo; narodno zdravlje; socijalnu politiku; građevine i lokalni saobraćaj²⁶.

²⁴ Za nove članove narodne skupštine na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a primljeni su: Petar Sredić, Gligorije Đerić, pop Svetozar Lazarević, dr. Vaso Čubrilović, Hasan Rebac, Dušan Vasiljević, dr. Zaim Šarac, prof. Ante Martinović, dr. Cvitan Spužević, Šimun Praljak, Husaga Čišić, Todor Kruševac, pop Simo Begović, Fadil Imamović, Bećir Galijašević, Hasan Đankić, Muftija Mehmed-Sefket Kurt, Asim Alihodžić, ing. Abdulah Hakirević, Lepa Perović, Danica Likar, dr. Ivan Sunarić, dr. Joakim Perendija, Nika Miličević, dr. Todor Ilić, Mišo Jokanović, Ruža Oljača, Božo Barbarić, Stipo Ramnjak, Mehmed Zupčević, Radovan Papić, dr. Nedeljko Zec, dr. Asim Čemerlić, Mile Perić, fra Bojo Ostojić, ing. Jakov Šunjić, dr. Nikola Nikolić, dr. Anto Bošnjaković, Meho Pirolić, Ferhad Azabagić, Salko Fejić, dr. Salaman Levi, dr. Boro Knežević, Dušanka Kovačević. Vidi: Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a-26, 27. i 28. aprila 1945. u Sarajevu, po stenografskim bilješkama i skupštinskom zapisniku, Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Narodna štamparija, Sarajevo 1955, 103

²⁵ Vidi: Prijedlog zakona o narodnoj vladi Bosne i Hercegovine, član 1: Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, prema stenografskim bilješkama i skupštinskom zapisniku, Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Narodna štamparija, Sarajevo 1955, 105

²⁶ Ibid.

Preko svojih ministarstava Narodna Vlada na teritoriji Federalne Bosne i Hercegovine rukovodi **poslovima državne uprave** koji ne spadaju u nadležnost Jugoslavije²⁷.

Vlada i pojedini ministri izdaju u granicama svoje nadležnosti **uredbe, naredbe i uputstva**, na ovaj način Narodna Vlada usmjerava rad ministarstava i brine o vršenju poslova uprave od mjesnih organa vlasti do vrha vlasti u Federalnoj Bosni i Hercegovini²⁸. U pogledu ovlaštenja ministara, zakonom o Narodnoj Vladi Bosne i Hercegovine je uređeno da ministri rukovode pojedinom granom uprave.

Zakonom o Narodnoj Vladi Bosne i Hercegovine je predviđeno da Narodna Vlada i ministri Bosne i Hercegovine imaju pravo prisustvovati sjednicama Narodne skupštine. Također je zakonom predviđeno da su dužni u roku od tri dana dati odgovore na pitanja koja postave članovi narodne skupštine.

Odredbama Člana 8. prijedloga zakona o narodnoj vladi i vladi i njenim ministrima dato je ovlaštenje da „**imaju pravo zakonodavne inicijative**“²⁹. Prijedlog zakona o Narodnoj Vladi Bosne i Hercegovine usvojen je jednoglasno i tog dana, zapravo 27. aprila stupio na snagu. Time su stvorene zakonske osnove na temelju kojih je Predsjedništvo narodne skupštine imenovalo Rodoljuba Čolakovića za mandatara prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine.

Nakon kraće pauze, **dr. Vojo Kecmanović**, predsjednik narodne skupštine, obavještava članove narodne skupštine da se Predsjedništvo složilo o tome da se mandat za Narodne Vlade povjeri Rodoljubu Čolakoviću. Uz povike „Živio prvi predsjednik Narodne Vlade Bosne i Hercegovine“, jednoglasno je prihvaćen prijedlog od člana narodne skupštine da se za mandatara prve Narodne Vlade imenuje **Rodoljub Čolaković**.

Rodoljub Čolaković je u nastavku zasjedanja Narodne skupštine Bosne i Hercegovine u svojoj riječi zahvale za dobiveno povjerenje svih narodnih poslanika rekao: „Sa ponosom primam zadatak koji mi postavljate vi i Predsjedništvo...“³⁰. Istovremeno je Rodoljub Čolaković zamolio članove Narodne skupštine da do sljedećeg dana, a to je 28. april, u konsultacijama s Izvršnim odborom Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine, pripremi listu sastava prve Narodne Vlade.

U svom obrazloženju prijedloga sastava prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine, **Rodoljub Čolaković** je izjavio: „Sastavio sam vladu koja će po mom mišljenju biti **izraz borbene volje naroda Bosne i Hercegovine** (pode-

²⁷ Vidi član 4. Prijedloga zakona o narodnoj vladi Bosne i Hercegovine, Ibid.

²⁸ Vidi član 6. Prijedloga zakona o narodnoj vladi Bosne i Hercegovine, Ibid.

²⁹ Vidi prijedlog zakona o narodnoj vladi Bosne i Hercegovine, Član 8, Ibid.

³⁰ Ibid., 107 i 108

bljao M. P.), a s druge strane ta će vlada biti sposobna da izvrši sve one zadatke koji se pred nju postavljaju³¹. Tako su se u sastavu prve Narodne Vlade našla imena istaknutih antifašista i boraca Narodnooslobodilačke borbe. To su sljedeća imena:

- **Rodoljub Čolaković**; predsjednik prve Narodne Vlade;
- **Dr. Zaim Šarac**, potpredsjednik i ministar lokalnog saobraćaja. Uz ime dr. Zaima Šarca, Rodoljub Čolaković je naveo da je Zaim Šarac bio predsjednik našeg inicijativnog ilegalnog narodnooslobodilačkog odbora u Sarajevu, jedan od najuglednijih učesnika naših snaga u Sarajevu, snaga otpora u samom okupiranom Sarajevu;
- **Dr. Jakov Grgurić**; potpredsjednik Čolaković ističe da je dr. Jakov Grgurić član Predsjedništva ZAVNOBiH-a. On se s nama u šumi nalazi od 1943. godine;
- Đuro Pucar, ministar bez portfelja. Za Pucara je Čolaković rekao da ne treba komentar, jer je poznat višedecenijski borac protiv fašizma i njegovih sluga;
- **Ilija Došen**, ministar unutrašnjih poslova. Za njega je u obrazloženju Čolaković istakao da je jedan od organizatora ustanka u Bosanskoj krajini. Politički je komesar V korpusa;
- **Dr. Hamdija Čemerlić**, ministar pravosuđa: član je predsjedništva ZAVNOBiH-a koji se s nama u šumi nalazi od 1943. godine;
- **Ante Babić**, ministar prosvjete: jedan je od najuglednijih naših hrvatskih drugova u Narodnooslobodilačkom pokretu;
- **Hasan Brkić**, ministar finansija;
- **Pašaga Mandžić-Murat**, ministar trgovine i snadbijevanja. I Hasan Brkić i Pašaga Mandžić su od početka istaknuti rukovodioci u organizovanju ustanka i narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini;
- **Ing. Ćazim Ugljen**, ministar industrije i rudarstva: dugo vremena oko Breze i Visokog radio za Narodnooslobodilački pokret, a i u početku 1944. godine prešao na slobodni teritorij;
- **Vlado Šegrt**, ministar poljoprivrede i šumarstva. On se kroz ustanak digao do krupnog vojničkog rukovodioca i jednog od naših najuglednijih političkih rukovodilaca u Hercegovini;
- **Ante Martinović**, ministar šumarstva: profesor Ante Martinović radio je u okupiranom Sarajevu zajedno s drugom Valterom, drugom Šarcem i ostalim našim aktivistima na istom onom dijelu za koje smo se mi borili u šumi;

³¹ Ibid., 109

- **Dr. Nedo Zec**, ministar narodnog zdravlja: jedan je od vrijednih učesnika našeg fronta u okupiranom Sarajevu. On je za svoje ubjeđenje proveo nekoliko mjeseci u logoru u Jasenovcu;
- **Dr. Cvitan Spužević**, ministar građevinarstva: potpredsjednik je Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu i jedan je od najuglednijih u Hercegovini u Narodnooslobodilačkom pokretu;
- **Pop Novak Mastilović**, ministar socijalne politike³²: pop Novak Mastilović je član Predsjedništva naše Skupštine: među Hercegovcima i Bosancima koji ga poznaju, Novak Mastilović uživa ugled onih pravih narodnih sveštenika koji se i u najtežim danima našeg naroda nisu udaljili od njega. On je pravoslavni sveštenik, ali mu jednako leži na srcu dobro svih Srba, Hrvata i Muslimana Bosne i Hercegovine.

Listu članova prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine prihvatili su jedinstveno članovi Narodne Skupštine Bosne i Hercegovine. U svečanom trenutku proglašenja sastava prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine, predsjednik Narodne Skupštine Vojo Kecmanović obratio se narodnim poslanicima. U obraćanju dao je akcenat na momente. Velika težina zadataka koji se stavljaju pred narode Bosne i Hercegovine. Zadaci su ogromni, veliki na svim poljima duhovne i materijalne djelatnosti. Na vršenju tih zadataka pokazaće se sposobnost da upravljamo svojom sudbinom. „Pred vama su, drugovi, teške i ogromne odgovornosti“³³. Ove odgovornosti su pred Narodnom Skupštinom i prema čitavom narodu koji budnim okom prati razvoj naše borbe od prvih početaka do danas....Postoje i odgovornosti koje su moralnog karaktera, a to su „odgovornosti svete, uzvišene i za žrtve podnesene da se dođe do ovog do čega smo danas došli“³⁴.

Prva Narodna Vlada koja je obrazovana na Trećem zasjedanju ZAVNO-BiH-a predstavlja važan istorijski momenat u izgradnji moderne državnosti Bosne i Hercegovine. Njen kadrovski sastav pokazuje da je u svom sastavu među 12 ministara imala pet doktora nauka i dva profesora. U prvu Vladu su izabrani poznati i afirmisani antifašisti i borci za oslobođenje Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, te borci za Federalnu Bosnu i Hercegovinu i njen ravnopravni status s drugim federalnim jedinicama u demokratskoj Federalnoj Jugoslaviji. Ono što posebno karakteriše sastav prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine je njen multietnički sastav. Zapravo u sastav prve Narodne

³² Vidi: Rodoljub Čolaković: *Obrazloženje sastava prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine*, Ibid, 109-111.

³³ Vojo Kecmanović: *Riječ nakon proglašenja sastava prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine od narodnih poslanika*, 28. aprila 1945. godine, Ibid, 112

³⁴ Ibid.

Vlade, Narodna Skupština Bosne i Hercegovine je imenovala: 6 Srba, 5 Muslimana (Bošnjaka) i 4 Hrvata.

5. Programska koncepcija za rad prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine

Odgovarajući na tople riječi Voje Kecmanovića, predsjednika Narodne Skupštine Bosne i Hercegovine, Rodoljub Čolaković se poslije polaganje zakletve Vlade, zahvalio članovima Narodne Skupštine na **povjerenju koje im je ukazano**. Na početku svoga obraćanja narodnim poslanicima svoga obraćanja, Rodoljub Čolaković je, u ulozi predsjednika prve Narodne Vlade istakao uvjerenje da će „našoj Vladi i u njenom radu lebdjeti pred očima isti onaj cilj koji nam je lebdio kroz četiri godine naše teške i stalne borbe a to je **sloboda i čast naše domovine, dobro i interesi naroda Bosne i Hercegovine**“³⁵ (podvukao M. P.).

Kao najvažniji cilj u radu prve Narodne Vlade, Rodoljub Čolaković je među mnogim, izdvojio obnovu Bosne i Hercegovine. Potom je najavio donošenje Deklaracije Vlade koja će biti usvojena na jednoj od narednih sjednica. U toj Deklaraciji će se definisati šta će prva Narodna Vlada uraditi na polju ekonomske obnove i ostalim oblastima³⁶.

Polazno stajalište koje se definiše u Deklaraciji prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine odnosi se na to da će se rad Narodne Vlade Bosne i Hercegovine zasnivati na Deklaraciji Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine o pravima građana Bosne i Hercegovine koja je donesena na njegovom Drugom zasjedanju u Sanskom Mostu, 30. juna 1944. godine. Budući da je Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine ustavno-pravni i politički akt njene odredbe omogućuju najširu mobilizaciju građana na izgradnji narodne demokratske vlasti i ostvarivanju demokratskih sloboda i prava građana.

Najveću pažnju Narodna Vlada Bosne i Hercegovine posvetiće državnom privrednom sektoru i zadrugarstvu. U tom pogledu Vlada će pomagati **zdravu privatnu inicijativu**³⁷ (podvukao M. P.). cilj je bio što prije podići iz ruševina opustošenu domovinu.

³⁵ Rodoljub Čolaković: Riječ zahvale nakon potvrđivanja prijedloga sastava prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine, *Ibid.*, 113

³⁶ Deklaracija Narodne Vlade je ubrzo poslije Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a usvojena i objavljena u Oslobođenju u Sarajevu, 2. maja 1945. godine

³⁷ U istorijskoj literaturi se nalaze interpretacije o sprečavanju slobodne privatne inicijative nakon sukoba KPS s Infobiroom 1948. godine

Vlada je svjesna kolike je žrtve u oslobodilačkom ratu dalo seljaštvo. Zato će mu posvetiti naročitu brigu podizanjem popaljenih domova. Pomoći će nabavku potrebnog poljoprivrednog oruđa, zaprežne i ostale stoke i dijeljenjem zemlje koja bude pala pod udar agrarne reforme. Uz sve to Vlada će voditi posebnu brigu o onim krajevima Bosne i Hercegovine koji su zbog svog učesća u oslobodilačkom ratu najviše stradali.

U saradnji sa sindikalnim i drugim organizacijama, radnika, namještenika i službenika Vlada će preduzeti sve mjere koje će „radništvu, namještenicima i službenicima obezbijediti rad, čovječne uslove rada i pravednu nagradu za njihov rad“³⁸.

Usljed haranja okupatora, ustaških i četničkih izdajnika mnoge su porodice napustile svoja ognjišta i svoja imanja. Vlada će raditi na tome da se sve porodice vrate svojim kućama. Obezbiđiće se uslovi da u miru mogu obnoviti svoje kuće i napuštena imanja.

Jedno od važnih pitanja rada Vlade biće snadbijevanje svih krajeva u Bosni i Hercegovini namirnicama. U tom cilju će se poduzeti mjere da se što prije osposobe glavne saobraćajne linije s ciljem povezivanja svih krajeva Bosne i Hercegovine međusobno kao i sa susjednim federalnim jedinicama.

Vlada će imati stalno težište svoga rada unutar koga će izvršavati obavezu naroda prema invalidima oslobodilačkog rata, ratnoj siročadi i porodicama poginulih boraca.

Posebna briga Vlade biće prosvjećivanje naroda. Država ima odgovornost za organizaciju školstva i obrazovanje i vaspitanje djece. Među prioritetima je borba protiv **nepismenosti** (podvukao M.P). Valja imati u vidu da na kraju Drugog svjetskog rata oko 70% stanovništva Bosne i Hercegovine nije imalo osnovnoškolsku pismenost. Prvi zadatak Vlade u polju prosvjećivanja bio je otvaranje osnovnih škola i škola za opšte i stručno obrazovanje omladine. U Deklaraciji o pravima građana Bosne i Hercegovine usvojeno i na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a 1944. godine, naglašena je uloga i odgovornost narodne demokratske vlasti da poduzme sve mjere kako bi se likvidirala nepismenost u Bosni i Hercegovini. Tokom rata sve zdravstvene ustanove skoro su u cjelosti bile uništene. Svim raspoloživim sredstvima Vlada će nastojati da se **podignu zdravstvene ustanove** i narod dobije najnužniji broj ljekara kako bi se osigurala zdravstvena zaštita.

Znatan dio tereta oslobodilačkog rata na svojim plećima je nosila omladina. Vlada će se starati za svestran razvitak omladine.

³⁸ Vidi: Deklaracija prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine, Ibid., 120

U nastojanju da se učvrsti poredak demokratske narodne vlasti, Vlada će posvetiti pažnju „razvijanju i izgrađivanju naših sudova“³⁹. Vlada će od svih organa vlasti tražiti da svoju dužnost vrše sa punim osjećajem odgovornosti „da nikada ne zaborave interese naroda i dostojanstvo svog poziva“⁴⁰. U ovom smislu naglašava se da će Vlada „nemilosrdno suzbijati svaku pojavu **birokratizma i korupcije**“⁴¹ (podvukao M.P.).

Zadaci prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine definisani u dokumentu: **Deklaracija prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine**, postali su glavne tačke programa rada Vlade tokom njenog prvog mandata. Veoma je bitno naglasiti da je prva Narodna Vlada zajedno s Narodnom Skupštinom i njenim zakonodavnim odborom pripremila izbore za Ustavotvornu skupštinu, koji su održani u oktobru 1946. godine i pomogla izradu prvog Ustava Bosne i Hercegovine. Ustavotvorna skupština je na svom zasjedanju 31. decembra 1946. godine usvojila prvi Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine.

U članu 1. Ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina je definisana kao „narodna država republikanskog oblika“⁴². U skladu s članom 2. Ustava na osnovu prava na samoopredjeljenje, Federalna Bosna i Hercegovina se svojom voljom „udružila sa ostalim republikama u zajedničku saveznu državu FNRJ“⁴³.

Zaključak

Izgradnja demokratske vlasti u Bosni i Hercegovini odvijala se uporedo s izgradnjom i konstituisanjem organa vlasti demokratske Federativne Jugoslavije. U prvoj polovini 1945. godine oslobođena je u cijelosti Bosna i Hercegovina i oslobođen je njen glavni grad, 6. aprila 1945. godine. Time su se stekli vojni i politički uslovi da se u Sarajevu 26, 27. i 28. aprila 1945. godine održi Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a. U vremenu od Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a održanog u julu 1944. godine u Sanskom Mostu do održavanja Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, Narodnooslobodilački pokret je postigao nove uspjehe u razvoju nove demokratske narodne vlasti. Učvrstio se rad narodnooslobodilačkih odbora na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. Odlukama Predsjedništva ZAVNOBiH-a formirana su odjeljenja državne uprave za privredu, saobraćaj, zdravstvo, školstvo, socijalna pitanja i druge oblasti.

³⁹ Vidi: Deklaracija prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine, Ibid.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

⁴² Vidi: Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine, član 1, u: Dženana Čaušević, *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine*, Magistrat, Sarajevo 2005, 491

⁴³ Ibid.

Ova odjeljenja će postati jezgra ministarstava uprave koja će biti formirana u okviru prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine. S uspostavom i radom odjeljenja za pojedine grane uprave započela je izgradnja izvršne i upravne vlasti u Federalnoj Bosni i Hercegovini.

Ukupan rad na izgradnji demokratske narodne vlasti u Federalnoj Bosni i Hercegovini doveo je do mogućnosti za formiranje prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine. U punom jedinstvu i poletu na postignućima Narodno-oslobodilačke borbe, vijećnici Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u prvom danu svog zasjedanja, donijeli su odluku o prerastanju ZAVNOBiH-a u Narodnu Skupštinu kao najviše tijelo narodnog predstavnništva i kao najviši organ zakonodavne vlasti. ZAVNOBiH se na temelju donesene odlike preimenuje u Narodnu Skupštinu Bosne i Hercegovine. Drugog dana rada Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, Narodna Skupština donosi zakon o narodnoj Vladi Bosne i Hercegovine. Po odredbama ovog zakona, Narodna Vlada je vrhovni, izvršni i naredbodavni organ državne vlasti Federalne Bosne i Hercegovine. Činom prihvatanja zakona o narodnoj Vladi u narodnoj Skupštini Bosne i Hercegovine zaokružuje se izgradnja demokratske vlasti u Federalnoj Bosni i Hercegovini. S obrazovanjem Narodne Vlade, Federalna Bosna i Hercegovina u cjelosti uspostavlja vršenje zakonodavne i izvršne vlasti. Narodna Skupština dobija više mogućnosti za zakonodavnu djelatnost, a Narodna Vlada objedinjuje aktivnost 12 ministarstava u svom sastavu u procesu izvršenja politike ZAVNOBiH-a u interesu naroda koji se borio i izborio za svoju slobodu.

Trećeg dana zasjedanja ZAVNOBiH-a, 28. aprila, Narodna Skupština, imenuje sastav prve Narodne Vlade. Bio je to istorijski momenat kada predsjednik Vlade Rodoljub Čolaković s dva potpredsjednika i 12 ministara preuzima **odgovornost za vršenje izvršne i upravne vlasti u Federalnoj Bosni i Hercegovini**. U sastav prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine ušli su najistaknutiji antifašisti i borci Narodnooslobodilačkog rata. Ono što posebno karakteriše sastav prve Narodne Vlade jeste njen višenacionalni sastav: šest Srba, pet Muslimana (Bošnjaka) i četiri Hrvata. Ostaje istorijska činjenica da je u sastav prve Narodne Vlade Bosne i Hercegovine obrazovane na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, izabrano najviše doktora nauka, naspram svih vlada koje su birane poslije Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini.

Programsku osnovu za svoj rad, Prva narodna vlada je definisala u Deklaraciji koju je Vlada izdala neposredno po svom stupanju na dužnost⁴⁴. Tekst Deklaracije sadrži pristup Narodne Vlade Bosne i Hercegovine, da će izgradnju narodne vlasti zasnivati na odredbama Deklaracije o pravim građana koju

⁴⁴Integralni tekst Deklaracije Narodne Vlade Bosne i Hercegovine je objavljen u listu „Oslobođenje“ od 2. maja 1945. godine

je usvojio ZAVNOBiH na svom Drugom zasjedanju u julu mjesecu 1944. godine u Sanskom Mostu.

U Deklaraciji Narodne Vlade Bosne i Hercegovine naznačeni su svi aspekti za program rada Vlade i njeno djelovanje u prvim danima i mjesecima nakon oslobođenja Bosne i Hercegovine i Jugoslavije od fašističke okupacije.

Kao najvažniji aspekti za program rada Narodne Vlade koji se definišu u Deklaraciji Narodne Vlade Bosne i Hercegovine, javljaju se obnova privrede, obnova poljoprivredne proizvodnje, izgradnja saobraćajnica, obnova porušenih kuća za stanovanje ljudi u selima, povratak građana Bosne i Hercegovine na svoja predratna ognjišta.

Poseban segment za program rada Narodne Vlade Bosne i Hercegovine odnosi se na prosvjeđivanje stanovništva, izgradnju škola, domova zdravlja i bolnica. Jedan od važnih segmenata programa rada prve Narodne Vlade odnosi se na socijalni aspekt zbrinjavanja ratnih invalida, porodica poginulih boraca i ratnu siročad.

Jačanje Narodne Vlasti i odgovornosti nosilaca vlasti podrazumijevalo je i odgovornost Vlade i ministarstava za nemilosrdno suzbijanje **birokratizma i korupcije**. Usvojena Deklaracija Narodne Vlade Bosne i Hercegovine označila je preokret u životu naroda Bosne i Hercegovine. Deklaracija je označila prelaz iz etape oslobodilačke borbe naroda Bosne i Hercegovine i Jugoslavije u etapu izgradnje i obnove zemlje.

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a održano u Sarajevu 26, 27. i 28. aprila 1945. godine ušlo je u istoriju razvoja državnosti Bosne i Hercegovine tokom Narodnooslobodilačke borbe po tome što je na njemu izvršeno **konstituisanje izvršne i upravne vlasti**. Obrazovanje prve Narodne Vlade na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a označilo je istorijski put dalje izgradnje državnosti Bosne i Hercegovine kao federalne državne jedinice unutar demokratske Federalne Jugoslavije. Zapravo, obrazovanje Prve narodne vlade „predstavlja krupan događaj u našoj istoriji, jer prvi put narod preko svojih istinskih predstavnika imenuje vladu od ljudi koji su u toku Narodnooslobodilačke borbe stekli njihovo povjerenje“⁴⁵.

Literatura

1. Dr. Drago Borovčanin: *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Svjetlost, Sarajevo 1979.
2. Dženana Čaušević: *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine. dokumenti sa komentarima*, Magistrat, Sarajevo 2005.

⁴⁵ Rodoljub Čolaković: Referat na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, *Ibid.*, 26

3. Akademik Hamdija Čemerlić: Referat na Svečanoj akademiji povodom proslavljanja 30. godišnjice Trećeg zasjedanja AVNOJ-a i Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, Ljetopis ANUBiH za 1973. godinu, Knjiga VI, Sarajevo 1974.
4. Prof. dr. Omer Ibrahimagić: Državno-pravni i politički razvitak Bosne i Hercegovine, izdavač autor, Sarajevo 2009.
5. Rodoljub Čolaković: Referat na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a 26, 27. i 28. aprila 1945. godine u Sarajevu: Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a: prema stenografskim bilješkama i skupštinskom zapisniku; Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Narodna štamparija, Sarajevo 1955.
6. Mirko Pejanović: Ogledi o državnosti i političkom razvoju Bosne i Hercegovine, treće izdanje, Šahinpašić 2013.
7. Mirko Pejanović: Značaj odluka Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a za upostavu i razvoj državnih institucija Bosne i Hercegovine, Pravna misao br. 7-8 srpanj-kolovoz, Sarajevo 2020.
8. Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a 26, 27. i 28. aprila 1945. godine u Sarajevu prema stenografskim bilješkama i skupštinskom zapisniku; Narodna Skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Narodna štamparij, Sarajevo 1955.
9. ZAVNOBiH-dokumenti 1943–1944, Knjiga I „Veselin Masleša“, Sarajevo 1968.
10. ZAVNOBiH-dokumenti 1945, Knjiga II, „Veselin Masleša“, Sarajevo 1968.
11. Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a – Naučni skup, 23. i 24. novembra 2003, ANUBiH, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 37, Sarajevo 2007.
12. 75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću, Zbornik radova s međunarodne naučne konferencije, ANUBiH, Odjeljenje društvenih nauka Knjiga 11/1 i Odjeljenje humanističkih nauka Knjiga 46/1, Sarajevo 2019.

CONCLUSION

Formation of democratic government in Bosnia and Herzegovina was developing together with formation and constitution of democratic Federal Yugoslavia. In the first half of 1945, the whole Bosnia and Herzegovina was liberated together with its capital Sarajevo on April the 6th in 1945. This created a military and political conditions for holding the Third assemblage of ZAVNOBiH on April 26, 27 and 28, 1945. Between the period of the Second assemblage of ZAVNOBiH in July 1944 in Sanski Most and the Third assemblage, National liberation movement achieved new successes in the development of new democratic people's government. National liberation committees have firmed their position and role in the entire Bosnia and Herzegovina. According to decisions of ZAVNOBiH Presidency, various departments were formed such are state department for industry, public transport, education, social issues and other areas. These departments will become cores of ministries that will be formed in the frame of the First National Government of Bosnia

and Herzegovina. This is how the formation of executive and administrative authority in Federal Bosnia and Herzegovina.

General activities within the formation of democratic people's government in Federal Bosnia and Herzegovina has brought the possibility to form the first National (People's) Government of Bosnia and Herzegovina. In full unity and enthusiasm within achievements of National liberation war, representatives of the Third assemblage of ZAVNOBiH on the first day have reached decision on transformation of ZAVNOBiH to the National (People's) Assembly as the highest body of people's representation and as the highest body of legislative government. On the second day, National (People's) Assembly brought a Law on people's Government of Bosnia and Herzegovina. According to this Law, National (People's) Government is supreme, executive and command body of state government of Federal Bosnia and Herzegovina.

This act has completed the formation of democratic people's government in people's Assembly of Bosnia and Herzegovina. With formation of People's Government of Bosnia and Herzegovina, activities of all 12 ministries are combined in order to execute politics that are concluded by ZAVNOBiH and for the interest of people who fought for their freedom.

On the third day of ZAVNOBiH assemblage on April 28, People's Assembly appointed the first government. It was a historical moment when Government's president Rodoljub Čolaković with two vice presidents and 12 ministers takeover the responsibility for executive and command governing in Federal Bosnia and Herzegovina. Government was constituted out of the most prominent antifascists and fighters of national liberation war. What is the main characteristic it is multinational side: six Serbs, five Muslims (Bosniaks) and four Croats. Further fact is important also and it is related to the highest number of members with doctoral degree. It is the highest number within the governments after Second world war in Bosnia and Herzegovina as well.

Programme basis for its work, the first People's Government is defined by Declaration created immediately after the duty was confirmed⁴⁶. Declaration text consists the approach of this Government that people's governing will be based upon all citizen's rights adopted by ZAVNOBiH on its' second assemblage on July 1944 in Sanski Most.

Declaration consists all aspects of Government's programme and its's work in the first days and months after the liberation of Bosnia and Herzegovina and Yugoslavia from fascists' occupation.

⁴⁶ Integral text of declaration of People's Government of Bosnia and Herzegovina is published in the newspaper „Oslobođenje“ (2. 5. 1945).

The most important aspects of Government's program according to Declaration are reconstruction of industry, agriculture, traffic roads, rebuilding of destructed houses for people in the villages, and return of people of Bosnia and Herzegovina to their previous places of living.

Special segment is related towards education of citizens, building of schools, hospitals and health care centres. Additionally, it is social characteristic that is vital as well in taking care of war invalids, families of killed fighters and war orphans. Strengthening People's Government and responsibility of government actors meant responsibility of Government and ministries for ruthless combat against bureaucracy and corruption. Adopted Declaration of People's Government of Bosnia and Herzegovina signified a great turn in life of people in Bosnia and Herzegovina. Declaration signified the transition from liberation combat of people in Bosnia and Herzegovina and Yugoslavia into the period of rebuilding and reconstruction of entire country.

The third assemblage of ZAVNOBiH was held in Sarajevo on April 26, 27 and 28 and became a part of the history regarding Bosnia and Herzegovina's constitution as the state and its' executive and command government. Formation of People's Government meant historical road towards statehood of Bosnia and Herzegovina as the federal unit within democratic Federal Yugoslavia.

Actually, the formation of the first People's Government "represents huge event in our history, because it is the first time that people throughout their representatives appoint the government from people that gained trust and assurance during the National liberation war"⁴⁷.

⁴⁷ Rodoljub Čolaković: Report on the Third assemblage of ZAVNOBiH-a, Ibid., 26

NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI U BOSNI I HERCEGOVINI IZMEĐU DRUGOG I TREĆEG ZASJEDANJA ZAVNOBIH-A

Sadiković Elmir*

Sažetak: U oslobođenom Sarajevu je od 26. do 28. aprila 1945. godine održano treće i posljednje ratno zasjedanje ZAVNOBiH-a. Odlukama Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a je zaokružena državna struktura federalne Bosne i Hercegovine, ZAVNOBiH se konstituisao u Privremenu Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine i donesen je Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine. Nakon što su odlukama Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, održanog od 30 juna do 2. jula 1944. godine u Sanskom Mostu, narodnooslobodilački odbori ozakonjeni kao lokalni organi državne vlasti, na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a promijenjeni su nazivi mjesnih (lokalnih) organa državne vlasti u seoske, opštinske, gradske, sreske, okružne ili oblasne narodne odbore. Nazivi *narodnooslobodilački odbori* zamijenjeni su nazivom *narodni odbori*, što će kasnije biti potvrđeno prvim Ustavom Narodne Republike Bosne i Hercegovine iz 1946. godine. Tokom poslijeratnog razvitka njihov karakter i uloga kao organa vlasti postepeno su se mijenjali od lokalnih organa državne vlasti u administrativno-teritorijalnim jedinicama do položaja opšteg predstavničkog tijela lokalnih zajednica opština i srezova, kada su evoluirali u nove predstavničke organe – opštinske, odnosno sreske skupštine. Ustavom FNRJ i Opštim zakonom o *narodnim odborima* od 1946. godine narodni odbori su ozakonjeni kao osnovni organi vlasti nove državne organizacije. U radu je elaboriran proces razvoja mreže narodno - oslobodilačkih odbora između Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH u cjelovit sistem institucionalne organizacije državne vlasti.

Ključne riječi: ZAVNOBiH, Bosna i Hercegovina, narodno-oslobodilački odbori, narodna vlast, državna vlast

* Prof. dr., Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
E-mail: elmir.sadikovic@fpn.unsa.ba

Koncept i uloga Narodnooslobodilačkih odbora u vremenu antifašističke i narodnooslobodilačke borbe

Narodnooslobodilački odbori (NOO) kao prvi organi civilne vlasti na oslobođenim teritorijama su, jačanjem antifašističkog narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), postali važan i efikasan instrument borbe protiv okupatora. Obrazovanjem novih organa narodne vlasti na oslobođenim područjima (prvo narodnooslobodilačkih odbora, a potom i zemaljskih antifašističkih vijeća) postavljani su temelji budućeg državnog uređenja. Stvarani u izrazito teškim okolnostima oružane borbe protiv fašističkih okupatora i njihovih domaćih saradnika od svog osnivanja NOO su bili klica novog društvenog sistema. Afirmirajući svoju ulogu u ratnim okolnostima NOO su se legitimirali kao organi narodne vlasti. Postali su osnova za razvoj lokalne samouprave u vremenu nakon rata. Prvi NOO u Bosni i Hercegovini su formirani još tokom 1941. godine, razvijajući postepeno različite privredne, zdravstvene, prosvjetne, vojne i druge djelatnosti važne sa antifašističku borbu i preživljavanje stanovništva na oslobođenim teritorijama. Na početku su imali različite nazive, ali je nakon zasijedanja Vrhovnog štaba u selu Stolice, na prostoru „Užičke Republike“, 26. septembra 1941. godine usvojen jedinstven naziv NOO. Već tada je rukovodstvo NOP-a na čelu s Titom prepoznalo značaj uloge NOO u antifašističkoj borbi, te su stoga dobili snažnu podršku kao oblici narodne vlasti i jasne direktive koje zadatke trebaju obavljati. Zapravo, možemo zaključiti da su već u prvoj godini rata NOO prihvaćeni kao temeljni, iako privremeni, oblici institucionalne organizacije civilne vlasti i glavni instrumenti organizacije borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Iako je funkcija NOO u tom vremenu bila prvenstveno usmjerena prema antifašističkoj borbi, oni će postepeno preuzimati poslove organa državne uprave. Krajem 1941. godine na području Bosne i Hercegovine je osnovano 166 opštinskih i više stotina seoskih NOO. Godina 1942. bila je godina stabilizacije NOO kao organa narodne vlasti. Početkom februara 1942. godine Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije (CK KPJ) je u Foči objavio dva dokumenta, poznata kao „Fočanski propisi“, kojima je jasno kodificiran rad NOO. Na jasan i jednoobrazan način uređena su pitanja formiranja, ustrojstva, rada, te vojnih i civilnih zadataka NOO na oslobođenim područjima. NOO su određeni kao borbene organi koji služe narodnooslobodilačkoj borbi, koji se biraju demokratskim putem, i u čiju strukturu mogu ući svi poštene i rodoljubivi pojedinci, bez obzira na političko uvjerenje, vjeru i narodnost, ako uživaju povjerenje naroda. (Čaušević, 2005) Važno je naglasiti da se ovim, prvim pravnim aktima koje stvara nova (buduća) vlast oblikuju i prvi temeljni de-

mokratski elementi i načela novog/budućeg sistema vlasti (izbornost, opozitivost, samoupravnost, jedinstvo vlasti, opće pravo glasa...)

NOO su bili podijeljeni na seoske, sreske, okružne, oblasne i glavne, obavljajući različite zadatke. Seoski NOO kao neposredni organi narodne vlasti su bili direktno povezani sa seljacima i imali su od tri do pet članova. Opštinski NOO su pomagali i objedinjavali rad seoskih NOO-a, a njihov plenum činili su predsjednici ili sekretari seoskih NOO i članovi Izvršnog odbora direktno zaduženih za pojedine sektore rada. Bili su odgovorni sreskom NOO. Sreski NOO bili su sačinjeni od Plenuma (15–25 članova) i Izvršnog odbora (predsjednik, sekretar, nekoliko članova). Okružni NOO su osnivani na širim oslobođenim teritorijama u kojima je već bila uspostavljena mreža nižih organa narodne vlasti, a obuhvatali su više srezova. Oblasni (pokrajinski) NOO su imali prvenstveno političke zadatke, ali i obaveze da se brinu o nižim organima narodne vlasti na kompaktnim oslobođenim teritorijama.¹ Glavni NOO formirani su tokom 1941. i 1942. godine, a jačanjem NOP-a prerasli su u antifašistička vijeća kao najviše organe vlasti u pokrajinama. Osnivanje zemaljskih antifašističkih vijeća kao centralnih organa civilne, narodne vlasti bilo je uslovljeno potrebom hijerarhijske organizacije i efikasne koordinacije brojnih, na različitim razinama već uspostavljenih NOO. U protivnom, i sami NOO-i bi postali opterećenje rukovodstvu NOP-a, čije su aktivnosti bile pretežno usmjerene vojnim operacijama protiv neprijatelja. U toku 1942. godine intenzivirane su aktivnosti na širenju mreže NOO. Temeljna karakteristika izgradnje mreže NOO je u tome da se struktura vlasti stvara odozdo prema gore, primjenom koncepta narodne suverenosti i demokratskog načela da vlast proizilazi iz naroda, da pripada narodu i da je narod vrši neposredno ili putem neposredno izabраниh predstavnika. Iz nukleusa NOO uspostavljena je mreža NOO koja je u ZAVNOBiH-u dobila najviše političko predstavničko tijelo. NOO su tretirani kao nestranačke organizacije i privremeni organi vlasti sve do donošenja Septembarskih (Krajiških) propisa 1942. godine. Nakon značajnih vojnih uspjeha NOP - a krajem ljeta 1942. godine stvoreni su uslovi da NOO kao privremeni, prerastu u stalne organe vlasti. U oslobođenoj Bosanskoj krajini Vrhovni štab donosi Krajiške propise, koji se još

¹ Prvi oblasni NOO formiran je 17. aprila 1942. godine u Hercegovini. Oblasni NOO za Bosansku krajinu izabran je 26. septembra 1943. godine, a 23. oktobra iste godine u Tuzli je formiran Oblasni NOO za Istočnu Bosnu. Vidi: E. Sadiković (2019). *Ideja i značaj razvoja mreže narodnooslobodilačkih odbora u vremenu antifašističke borbe u Bosni i Hercegovini (1941–1945)*. Ur. Pašalić Kreso A., Pejanović, M., Katz, V., 75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću (116-131), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 11/1, Odjeljenje humanističkih nauka, knjiga 46/1. Sarajevo

nazivaju i Septembarskim propisima jer su objavljeni 26. septembra 1942. godine. Oslanjajući se na ranije donesene Fočanske propise, Krajiškim (septembarskim) propisima detaljno je uređen način izbora i ustrojstva NOO-a, kako bi uspostavljene građanske vlasti u pozadini sa čvrstom i jedinstvenom unutrašnjom organizacijom dale što veći doprinos vojnim vlastima u narodnooslobodilačkoj borbi. Naredbom je detaljno uređen proces pripreme izbora NOO, izbornog prava, provođenja izbora, zadataka opštinskih, gradskih i sreskih izbornih komisija, trajanja mandata i strukture NOO, kao i način njihove smjene. Narodnooslobodilački odbori postaju stalni organi vlasti. Već u jesen 1942. godine NOO su se učvrstili kao stalni organi nove demokratske vlasti. U narednom periodu je kroz jačanje NOP-a, organizaciju i pravnu kodifikaciju NOO odlukama ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a, uspostavljen jedan kompaktan i funkcionalan, hijerarhijski uređen sistem vlasti koji će postati temeljem budućeg državnog uređenja Bosne i Hercegovine.

Narodnooslobodilački odbori u odlukama Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a

Prvo, Drugo i Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH), kao i odluke zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), u svojoj povezanosti čine jedinstven proces obnove bosanskohercegovačke državnosti i izgradnje strukture narodne vlasti tokom antifašističke borbe. Odlukama ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a pravno je kodificirana pozicija, uloga i ustrojstvo NOO u oslobođenim krajevima.

Prvo zasjedanje AVNOJ-a je održano u oslobođenom Bihaću 26. i 27. novembra 1942. godine. Nazivi i djelokrug rada NOO-a su odlukama AVNOJ-a ujednačeni gotovo na čitavim oslobođenim dijelovima Jugoslavije. U Rezoluciji o osnivanju antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) od 27. novembra 1942. godine se, između ostalog, navodi: *“...u svim zemljama Jugoslavije od početka oružane borbe nicali su na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji narodnooslobodilački odbori kao nužni organi jedinstva pozadine i fronta, kao i od samog naroda stvorena tijela koja su okupljala narod u njegovim naporima da pomogne svoje junačke borbe, koja su ujedinjavala stanovništvo u narodnooslobodilačkoj borbi. Oni su nužnim razvitkom postali organima narodno – demokratske vlasti i potvrdili su se kao izraz jedinstvene narodne volje za oslobođenje ispod jarma fašizma. Na prostranoj oslobođenoj teritoriji nema sela bez narodnooslobodilačkih odbora spojenih u opštinskim i sreskim svojim tijelima. Mnogi NOO rade ilegalno*

pod najtežim uslovima u još neoslobođenim dijelovima zemlje. Oni su glavno oruđe jedinstva naroda u oslobodilačkoj borbi, jedinstva pozadine i fronta koje je bilo i ostaje uslov i zaloga konačne pobjede nad krvavim okupatorima i njihovim ustaškim i četničkim slugama. Preko njih, kao i preko ženskih i omladinskih antifašističkih organizacija ostvaruju se nadčovječanski napori narodnih masa u pozadini.“ (Rezolucija o osnivanju AVNOJ-a, 1943:3) AVNOJ je određen kao opštenacionalno i opštepartijsko predstavništvo narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, koje se oslanja na NOO-e i masovne antifašističke organizacije. Stvaranjem svoga Izvršnog odbora, koji je preuzeo rukovođenje NOO-ima, odluke AVNOJ-a znatno su doprinijele izgradnji jedinstvenog mehanizma narodne vlasti i ubrzale su proces stvaranja zemaljskih antifašističkih vijeća. Izvršni odbor AVNOJ-a kao najvišeg političkog i predstavničkog tijela NOP-a i kao najvišeg organa nove vlasti u Jugoslaviji je u periodu između Prvog i Drugog zasjedanja, radeći na ostvarivanju zadataka i ciljeva postavljenih u Rezoluciji AVNOJA-a, poduzeo više mjera sa ciljem izgrađivanja i jačanja uloge NOO i rješavanja ekonomskih problema narodnooslobodilačke vojske (NOV) i stanovništva na oslobođenim područjima. Uoči Drugog zasjedanja AVNOJ- a NOO-i su se razvili u jedinstven sistem vlasti i važne elemente državne organizacije nove Jugoslavije. Drugom zasjedanju AVNOJ-a prethodilo je održavanje Zemaljskih antifašističkih vijeća u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji i Makedoniji.

Na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, 25. novembra 1943. godine u Mrkonjić Gradu obnovljena je državnost Bosne i Hercegovine. Na temelju odluka ZAVNOBiH-a Bosna i Hercegovina je, kao jedna od šest ravnopravnih federalnih jedinica, postala konstituent nove demokratske federativne Jugoslavije. (Pejanović, 2010) U procesu obnove državnosti Bosne i Hercegovine uvažen je princip njene historijske posebnosti i teritorijalno – političke cjelovitosti. Taj pristup značio je raskid sa centralističkim i hegemonističkim odnosima u zajednici jugoslavenskih naroda i postavljene su osnove demokratskog rješavanja nacionalnih pitanja. Dvjesto četrdeset sedam vijećnika, izabranih tako da odgovaraju nacionalnoj i socijalnoj strukturi narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini 26–27. novembra donijeli su Rezoluciju kojom se ovo tijelo konstituira kao opšte političko predstavništvo naroda Bosne i Hercegovine. Rezolucijom ZAVNOBiH-a izražena je želja naroda Bosne i Hercegovine *...da njihova zemlja, koja nije ni srpska ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska, i hrvatska i muslimanska, bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost svih Srba, Muslimana i Hrvata koji u njoj žive.* (Rezolucija ZAVNOBiH-a, 1943) Time je utemeljena savremena državnost Bosne i Hercegovine na ideji njene

istorijske posebnosti i ravnopravnosti naroda. Na Prvom zasjedanju ZAVNO-BiH-a u Rezoluciji se proglašava obnova državnosti Bosne i Hercegovine u obliku federalne republike koja učestvuje u konstituisanju demokratske federativne Jugoslavije.

Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, održanom 29. novembra 1943. godine u Jajcu AVNOJ se konstituiše u zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo Jugoslavije. NOO-i su pravno ozakonjeni kao lokalni organi vlasti nove federativne Jugoslavije. Usvojen je program budućeg državnog uređenja kojim su uspostavljeni pravni temelji federativnog uređenja državne zajednice jugoslavenskih naroda. Na temelju odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a buduće federativno uređenje Jugoslavije zahtijevalo je organizaciju državne vlasti u Bosni i Hercegovini na način da se ZAVNOBiH konstituiru u najviše zakonodavno predstavničko tijelo i da obrazuje svoje izvršno tijelo – narodnu vladu. Zasjedanju je prisustvovalo 107 vijećnika. Usvojeno je 11 odluka koje su imale poseban značaj za afirmaciju državnosti i ukupan državno - pravni razvoj Bosne i Hercegovine. Na drugom zasjedanju AVNOJ-a je usvojena Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, kojom je načelno određen i položaj ZAVNOBiH-a kao nosioca državnih funkcija u Bosni i Hercegovini. U tački 3. Odluke se navodi da *...U skladu sa federativnom izgradnjom Jugoslavije jeste činjenica da već sada osnovane organe narodne vlasti kod pojedinih naroda Jugoslavije predstavljaju narodnooslobodilački odbori i zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja.* (Ibrahimagić, 1999:61-62)

Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u Sanskom Mostu 30. juna, 1. i 2. jula 1944. godine. Usvojeno je više odluka značajnih za razvoj NOO. Pored Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Bosne i Hercegovine, uređen je način vršenja zakonodavne i izvršne vlasti, sastav Predsjedništva ZAVNOBiH-a kao izvršne vlasti i njegova odgovornost prema ZAVNOBiH-u. Predsjedništvo je vršilo funkciju izvršne vlasti do obrazovanja narodne vlade, te je u tu svrhu predviđeno osnivanje posebnih odjeljenja za poslove državne uprave. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a ovlašteno je da ukida odluke narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština ukoliko su u suprotnosti sa zakonima Federalne Bosne i Hercegovine i Demokratske Federativne Jugoslavije. Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a donesena je i Odluka o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora. Ovom odlukom narodnooslobodilački odbori i narodnooslobodilačke skupštine postaju, pored ZAVNOBiH-a i Predsjedništva ZAVNOBiH-a, lokalni organi državne vlasti s jednoobraznom organizacijom na prostoru cijele Bosne i Hercegovine. U odluci se između

ostalog navodi: *Sva vlast u Federalnoj Bosni i Hercegovini pripada narodu koji predstavljaju narodnooslobodilački odbori, narodnooslobodilačke skupštine i ZAVNOBiH.* (Ibrahimagić, 1999:63) Ovom odlukom je također propisano da ZAVNOBiH odlučuje o uređenju Bosne i Hercegovine na oblastima, okruge, srezove, općine, gradove i sela, vodeći računa o ekonomskim, geografskim i saobraćajnim prilikama. Uređeno je biračko pravo i uslovi njegovog ostvarivanja. Predviđeno je uspostavljanje širih administrativno - teritorijalnih jedinica na prostoru Bosne i Hercegovine (srezova i oblasti), dok su narodnooslobodilački odbori predstavljali njihove izvršne organe vlasti. U Odluci o ustrojstvu i radu NOO i NO skupština se navodi da su narodnooslobodilački odbori dužni sazivati jedanput mjesečno zborove birača kojima polažu račun o svom radu i razmatraju važna pitanja. U Odluci se utvrđuju i zadaci NOO. Prva skupina su zadaci koji se odnose na ujedinjavanje i organizovanje naroda u borbi protiv okupatora i njegovih pomagača. Druga skupina zadataka odnosi se na rješavanje privrednih, zdravstvenih, kulturno-prosvjetnih i tehničko-saobraćajnih pitanja. Treća skupina zadataka NOO se odnosi na osiguranje lične i imovinske sigurnosti građana, te uvođenje brige o siromašnim porodicama poginulih boraca Narodnooslobodilačke vojske. Time je jedinstveno i cjelovito definisan sistem organizacije narodnih odbora u Bosni i Hercegovini. Struktura narodnih odbora, od najnižih do najviših, uobličena je kao cjelovit sistem institucionalne organizacije državne vlasti.

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a: osvrt na razvoj i rad narodnooslobodilačkih odbora

U oslobođenom Sarajevu od 26. do 28. aprila 1945. godine održano je Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a. Od 176 narodnih poslanika zasjedanju je prisustvovalo 155. Eduard Kardelj, potpredsjednik Savezne vlade i ministar za Konstituantu Demokratske Federativne Jugoslavije je u svom pozdravnom obraćanju narodnim poslanicima iskazao posebno priznanje Bosni i Hercegovini kao centralnom mjestu borbe protiv okupatora, domaćih izdajnika i izgradnje Narodno – oslobodilačke vojske.²

Značaj NOO u antifašističkoj borbi je priznat i prepoznat u referatima delegata Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a. Sekretar ZAVNOBiH-a, Hasan Br-

² U Predsjedništvu Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a bili su: dr. Vojislav Kecmanović, Avdo Humo, dr. Jakub Grgurić, Đuro Pucar Stari, Rodoljub Čolaković, Sulejman Filipović, Novak Mastilović, Ante Babić, Florijan Sučić, Muratbeg Zaimović, Pero Đukanović, Simo Eraković i sekretar Hasan Brkić. Kao počasni gosti narodnim poslanicima ZAVNOBiH-a su se obratili potpredsjednik Savezne vlade Eduard Kardelj, dr. Siniša Stanković, predsjednik Narodne skupštine Srbije i Murat - eff. Šećeragić, delegat Sandžaka

kić, je u okviru izvještaja o radu Predsjedništva ZAVNOBiH-a za period od Drugog do Trećeg zasjedanja u svom referatu naglasio ulogu Predsjedništva da učvrsti ulogu narodne vlasti. Povezivanjem tri oblasti, Bosanske krajine, Istočne Bosne i Hercegovine rukovođeno je radom NOO kako na izgradnji vlasti, tako i u pogledu zadataka koje su organi vlasti u navedenim oblastima imali. S tim u vezi Hasan Brkić navodi: *...naše veze sa oblasnim NOO su širenjem oslobođene teritorije postajale čvršće i neposrednije. Mi smo mogli najviše uticati na rad NOO u Bosanskoj krajini. Narodna vlast u ovoj oblasti se danas izdigla na najviši stepen svoje unutrašnje organizacije, što joj je omogućilo da djeluje po jednom sistemu, prosvjetnom, privrednom, zdravstvenom.* (ZAVNOBiH – Dokumenti 1945, Knjiga II: 453) Posebno je naglašena uloga NOO u ishrani vojske i stanovništva u ovoj oblasti. Narodna vlast se u oblasti Hercegovine stabilizirala u toku 1944. godine. Prema referatu Hasana Brkića najteže je bilo uspostaviti i održavati NOO u oblasti Istočne Bosne. Razlog tome su teški uslovi za rad organa narodne usljed teških borbi narodnooslobodilačke vojske (NOV) na tom prostoru protiv fašističkih i kvislinskih snaga. Značajan broj odbornika i funkcionera je u tim borbama izgubio život. NOO za Istočnu Bosnu je učinio maksimalne napore u rješavanju životnih problema, iako je zbog okupacije ekonomskih potencijala ove oblasti od Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a ishrana stanovništva i vojske bila prioritet i najveći izazov oblasnog NOO za Istočnu Bosnu. Šira djelatnost NOO za Istočnu Bosnu se u drugim područjima zbog toga nije mogla uspješnije razviti. Uporedo sa slabljenjem ekonomske moći i privredne aktivnosti u četvrtoj godini rata, sa širenjem oslobođenih teritorija, a posebno gradova, potrebe NOV su istovremeno bile sve veće. U svom osvrtu na probleme s kojima su se suočavali narodno – oslobodilački odbori u cijeloj Bosni i Hercegovini od Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a Hasan Brkić posebno ukazuje na problem ishrane stanovništva i vojske, pomoći žrtvama fašističkog terora, ali i održavanje državnog aparata koji je bio u razvoju. Taj problem je posebno bio izražen na prostoru Istočne Bosne, ali je postepeno rješavan transportom roba iz Srbije i Vojvodine. Pomoć zapadnih saveznika je znatno olakšala ishranu stanovništva na području Hercegovine i Bosanske Krajine. Saobraćajna nepovezanost oblasnih narodnooslobodilačkih odbora je usljed uništene infrastrukture predstavljala najveći izazov. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je u saradnji sa oblasnim i okružnim narodno – oslobodilačkim odborima posebnu pažnju posvetilo osposobljavanju saobraćajne infrastrukture (putne i željezničke), poljoprivrede i stočarstva, pokretanju industrijskih preduzeća (Ljubija, Teslić, Drvar, Donji Vakuf), i pokretanju manjih zanatskih radionica za potrebe vojske, a u manjem obimu i za stanovništvo. Aktivnostima obla-

snog NOO za Istočnu Bosnu obnovljena su industrijska poduzeća u tuzlanskom bazenu, a posebno proizvodnja soli i eksploatacija rude. Uspostavljanje i regulacija unutrašnjeg tržišta je tadašnjim okolnostima bio veliki izazov za organe vlasti, a posebno u segmentu uvođenja čistog novčanog poslovanja te izgradnje finansijskog aparata u okviru narodnooslobodilačkih odbora. Iz navedenog izlaganja Hasana Brkića može se prepoznati da je u završnoj fazi rata fokus rada svih organa narodne vlasti s vojnih pitanja postepeno usmjeren ka ekonomsko – socijalnim problemima. U periodu od Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a u okviru narodnooslobodilačkih odbora je postepeno razvijano i pravosuđe, a sudska vlast je odvojena od izvršne vlasti. Mjesni organi vlasti su imali glavnu ulogu u osiguranju lične i imovinske sigurnosti građana. Različiti geografski, vojni i ekonomski uslovi su uticali i na različitu dinamiku razvoja narodne vlasti i narodnooslobodilačkih odbora na prostoru Bosne i Hercegovine u periodu od Drugog do Trećeg Zasjedanja ZAVNOBiH-a. U cjelini gledano u ovom periodu narodnooslobodilački odbori su u teškim ratnim okolnostima znatno unaprijedili svoju unutrašnju organizaciju i uspješno razvijali svoju djelatnost u ekonomskoj, prosvjetnoj, zdravstvenoj oblasti. Narodno – oslobodilački odbori su se afirmisali kao vlasti koje imaju podršku naroda, ne samo zato što rješavaju svakodnevna životna pitanja, nego i zato što su to vlasti koje proizilaze iz narodne volje. Ukazujući i na negativne pojave u radu narodno – oslobodilačkih odbora (birokratizam, neodgovornost, nepovezanost sa pretpostavljenim organom vlasti itd.) H. Brkić naglašava potrebu održavanja širokih izbora na kojima će narod dati ocjenu o radu svakog narodno – oslobodilačkog odbora.

U Bosni i Hercegovini je do 1945. godine uspostavljena široka mreža opštinskih, okružnih i mjesnih NOO. U periodu nakog Drugog Zasjedanja ZAVNOBiH-a izvedena je prva, iako privremena, promjena teritorijalne organizacije vlasti u Bosni i Hercegovini. Poseban izvještaj komisije za teritorijalnu podjelu Bosne i Hercegovine od 30. decembra 1944. godine, prema kojoj je kasnije uspostavljena podjela Bosne i Hercegovine na okruge i oblasti, daje nam potpuniju sliku o sistemu vlasti, ulozi različitih jedinica teritorijalne organizacije vlasti (opština, srez, oblast), o njihovim demografskim i etničkim karakteristikama, te međusobnim odnosima u izvršavanju povjerenih zadataka. (ZAVNOBiH – Dokumenti 1945, Knjiga II, Izvještaj komisije za teritorijalnu podjelu Bosne i Hercegovine: 453) Opštine su određene kao ekonomske i kulturne jedinice, a u administrativnim poslovima pomoćni organi srezova. Iako su opštinski NOO podređeni sreskim NOO, među njima ne važi načelo hijerarhije, jer svaki od njih ima vlastite zadatke i od naroda neposredno izabrane organe vlasti.

Tabela 1. Nadležnosti opštinskih, sreskih i okružnih NOO
(ZAVNOBiH – Dokumenti 1945, Knjiga II: 28)

Teritorijalna jedinica	Osnovne nadležnosti
Opština	<ul style="list-style-type: none"> • Unaprjeđenje proizvodnje • Poljoprivreda i stočarstvo • Šume • Snabdijevanje stanovništva • Prosvjeta • Čistoća • Narodno zdravlje • Javna rasvjeta • Higijena ishrane • Obdaništa • Kultura
Srez	<ul style="list-style-type: none"> • Uprava • Narodna milicija • Sud i porezni sud • Saobraćaj • Koordinacija i nadzor nad radom opština u ekonomskim i kulturnim poslovima
Okrug	<ul style="list-style-type: none"> • Nadzor nad radom opština i srezova • Laka industrija • Štednja i kredit • Osnivanje prosvjetnih, socijalnih, sanitarnih i drugih ustanova od značaja za okrug • Finansije

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je u cilju unaprjeđenja efikasnosti organa narodne vlasti Odlukom o privremenoj teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine osnovalo pet okruga i jednu oblast. Naime, ranije podjela Oblasnog NOO za Bosansku Krajinu na devet okružnih NOO, Oblasnog NOO za Hercegovinu na tri okružna NOO i Oblasnog NOO za Istočnu Bosnu na pet okružnih NOO, nije više odgovarala nivou razvoja oblasti i obimu poslova i zadataka koje su imali. Taj problem je posebno bio izražen u Bosanskoj Krajini, gdje Oblasni NOO nije imao dobar uvid u rad i efikasnu koordinaciju sa nižim NOO. Problemi su bili i kadrovske prirode, posebno u okružnim i sreskim NOO. Provedenom reorganizacijom u Bosanskoj Krajini i Hercegovini ojačani su posebno sreski NOO. Okruzi i oblasti stvoreni u toku narodno – oslobodilačke borbe iz potrebe stvaranja narodne vlasti u ratnim uslovima su u završnoj fazi rata i oslobođenja zemlje zahtjevali novu teritorijalnu organizaciju. Odlukom Predsjedništva ZAVNOBiH-a ta promjena je izvršena 7. februara 1945. godine na način da je uspostavljeno pet okruga i jedna oblast.

Tabela 2. Teritorijalna podjela Bosne i Hercegovine uspostavljena odlukom Predsjedništva ZAVNOBiH-a 7. januara 1945. godine

Okruzi	Srezovi
• Sarajevski	Čajniče, Foča, Fojnica, Rogatica, Sarajevo, Zenica, Žepče, Visoko, Višegrad
• Banjalučki	Banja Luka, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Bosanski Novi, Derventa, Ključ, Kotor Varoš, Prijedor, Prnjavor, Sanski Most, Teslić i Tešanj
• Tuzlanski	Bijeljina, Brčko, Doboj, Gračanica, Gradačac, Kladanj, Maglaj, Srebrenica, Tuzla, Vlasenica i Zvornik
• Travnički	Bugojno, Duvno – Tomislav Grad, Glamoč, Grahovo, Jajce, Kupres, Mrkonjić Grad, Prozor i Travnik
• Bihaćki	Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Cazin, Drvar i Velika Kladuša
• Oblast Hercegovina	Bileća, Čapljina, Gacko, Konjic, Ljubinje, Ljubuški, Mostar, Nevesinje, Posušje, Stolac i Trebinje

Nova teritorijalna organizacija vlasti u Bosni i Hercegovini je bila zasnovana na ranijoj podjeli Bosne i Hercegovine na šest okruga. Pored prirodno-geografskih, ekonomskih i saobraćajnih kriterija uvaženo je i historijsko iskustvo teritorijalne organizacije Bosne i Hercegovine. Cilj provedene reforme teritorijalne organizacije je, pored navedenih, bio i da se efikasnije i bolje povežu svi organi državne uprave, od najnižih NOO do narodne vlade.³

NOO kao osnova lokalne samouprave u vremenu nakon rata

Teritorijalna organizacija opština u Bosni i Hercegovini je u vremenu socijalističkog razvoja prošla kroz nekoliko značajnih faza. Posebno česte promjene administrativno teritorijalne organizacije Bosne i Hercegovine su bile u periodu od 1954. do 1962. godine. Prva faza razvoja teritorijalno-administrativnih oblika lokalnih vlasti u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 20. vijeka započela je neposredno nakon Drugog svjetskog rata i nastanka Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Odlukom Predsjedništva Narodne skupštine Bosne i Hercegovine od 16. avgusta 1945. godine izvršena je prva administrativno teritorijalna podjela Bosne i Hercegovine. Prema Zakonu o

³ U periodu nakon Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je prošla kroz više teritorijalnih transformacija a posebno česte su bile promjene uređenja lokalne samouprave. Uvođenjem samoupravnog socijalizma i donesenim ustavnim i zakonskim aktima opština je utemeljena kao osnovna društveno politička zajednica i temeljna zajednica izgradnje samoupravnog društveno - političkog sistema. Vidi: Sadiković, E. (2014). Evropa regija – kohezijska politika EU i Zapadni Balkan. TKD Šahinpašić. Sarajevo.

teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih odbora, Bosna i Hercegovina je bila podijeljena na sedam okruga: Sarajevski; Hercegovački; Travnički; Banjalučki; Bihaćki; Dobojski i Tuzlanski. (Službeni list NR Bosne i Hercegovine, Broj II/1945) Osnovano je 77 srezova i 1.280 područja mjesnih narodnih odbora. (Velagić, 2005) Nakon donošenja Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1946. godine, 25. maja iste godine donesen je i Opšti zakon o narodnim odborima. (Službeni list FNRJ, br. 43/46) Time je stvorena osnova za administrativno teritorijalnu podjelu i za formiranje lokalnih organa vlasti u obliku narodnih odbora za sve teritorijalno administrativne jedinice.⁴ Time je jedinstveno i cjelovito definisan sistem organizacije narodnih odbora u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini. Struktura narodnih odbora, od najnižih do najviših, predstavljala je cjelovit sistem organa državne vlasti. Viši narodni odbori imali su pravo da poništavaju odluke nižih odbora što je znatno smanjivalo njihovu samoupravnost, a jačalo sistem državnog centralizma i subordinacije. Prema Zakonu o narodnim odborima Bosna i Hercegovina je imala četiri nivoa administrativno teritorijalnih jedinica:

- mjesta koja su se odnosila na sela i manje gradove,
- gradove i gradske rejone,
- srezove i
- okruge.

Narodni odbori kao osnovni organi samoupravnih jedinica donosili su akte, propise, odluke i upravljali su svim poslovima od lokalnog značaja kao i poslovima prenesenim od viših organa vlasti. Najznačajnije lokalne samoupravne jedinice u ovom periodu bili su srezovi koji su imali i najšire nadležnosti. Pored narodnih odbora značajni organi lokalne vlasti bili su izvršni odbori koji su bili izvršni organi narodnih odbora. Izvršne odbore činili su odbornici i povjerenici. Članovi izvršnog odbora upravljali su resornim odjeljenjima samoupravnih zajednica. Oni su bili dvostruko odgovorni. Prvo, narodnom odboru kao predstavničkom tijelu koje ih je izabralo. Drugo, izvrš-

⁴Narodni odbori su osnovani još u toku Drugog svjetskog rata. Prvi pravni akti koji su definisali obaveze, nadležnosti i organizaciju narodnooslobodilačkih odbora bili su Fočanski propisi doneseni u februaru 1942. godine. Tim propisima su narodnooslobodilački odbori utemeljeni kao osnovni organi vlasti i kao nosioci osnovnih funkcija u upravljanju svim društvenim poslovima na slobodnim teritorijama. Krajinskim propisima iz kraja 1942 godine narodnooslobodilački odbori postaju stalni organi vlasti a na drugom zasjedanju AVNOJ-a oni su pravno ozakonjeni kao lokalni organi vlasti nove federativne Jugoslavije. Ustavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije narodnooslobodilački odbori su potvrđeni i proglašeni kao osnovni organi državne vlasti i dobili su ustavno – pravnu garanciju i zaštitu. Vidi: Đurđev, A. (1988). Komunalni sistem i komunalna politika. Forum. Novi Sad.

nom organu višeg narodnog odbora. Oni su vremenom postali najznačajniji organi lokalnih vlasti. U ovom periodu samoupravni djelokrug lokalnih vlasti bio je znatno ograničen. Pojam „opština“ kao oznaka teritorijalne samoupravne zajednice nije bio sadržan u prvom Opštem zakonu o narodnim odborima. Umjesto pojma „opština“ upotrebljavao se pojam „narodni odbor“ kao jedinstvena oznaka za organ državne i lokalne uprave u tadašnjim teritorijalnim jedinicama. Narodni odbori su bili definisani kao najznačajnije političke institucije lokalne vlasti u administrativno-teritorijalnim jedinicama. Vlast je bila centralizirana na državnom nivou, a lokalni organi vlasti su u najvećoj mjeri predstavljali izvršna tijela centralnih vlasti. Međutim, samo njihovo postojanje i određeni elementi samoupravnosti činili su osnovu za razvoj lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini u budućem periodu. U toku 1947. godine u svim republikama tadašnje Jugoslavije donijeti su zakoni o administrativno-teritorijalnoj podjeli njihovih teritorija na: mjesta; gradove s položajem sreza; srezove; gradove s položajem okruga; okruge i oblasti. Time je stvorena višestepena organizacija lokalnih zajednica koja je u znatnoj mjeri naslijedila administrativno-teritorijalnu podjelu izgrađenu u toku narodnooslobodilačkog rata. 1949. godine donesen je drugi Opšti zakon o narodnim odborima. (Službeni list FNRJ, broj 49/49) Ovim zakonom uvode se oblasti kao vrsta administrativno-teritorijalne jedinice. Uspostavljena je razlika između gradova u sastavu sreza i gradova izvan sastava sreza. Glavni gradovi republika izdvajaju se iz sastava okruga. Ekonomski kriterij postaje osnova za obrazovanje srezova i okruga. Ojačana je samostalnost narodnih odbora koji sve više postaju organi lokalne samouprave. Nova zakonska rješenja su značila početak procesa decentralizacije i prenosa nadležnosti u obavljanju javnih poslova s federacije i republika na narodne odbore. Zakonom o administrativno-teritorijalnoj podjeli, koji je donesen 1949. godine, Narodna Republika Bosna i Hercegovina je podijeljena na četiri oblasti: Sarajevsku s 25 srezova; Banjalučku s 20 srezova; Mostarsku s 14 srezova i Tuzlansku s 18 srezova. Zadržana je unutrašnja podjela oblasti na srezove. Oblasti su postali obavezan oblik teritorijalnog organizovanja republika. Gradovi su se razvrstali na one koje su u sastavu sreza i u one koji su izdvojeni iz sreza. Glavni gradovi svih republika su izdvojeni iz oblasti i dobili poseban status. Osnovni kriterij za obrazovanje oblasti i srezova bio je ekonomski i prirodno-geografski. U ovoj fazi razvoja lokalnih vlasti narodni odbori su bili definisani kao lokalni organi državne vlasti. Zajedno s političkim organima višeg nivoa činili su jedinstven sistem vlasti. U takvoj organizaciji političkog sistema oni su predstavljali izvršne organe viših vlasti i bili su pod njihovim nadzorom. (Dedić, 1998:49) Srezovi su bili centri ekonomskog, političkog i kulturnog života.

Tokom 1950. godine donesen je novi Zakon o administrativno teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine prema kome se teritorija Bosne i Hercegovine dijelila na: oblasti, srezove, gradove, rejone, gradska naselja i područja mjesnih narodnih odbora. Zakonom o podjeli teritorije Narodne Republike Bosne i Hercegovine iz 1952. godine ukinute su oblasti, a Bosna i Hercegovina podijeljena na 66 srezova, pet gradova i 418 opština, od kojih su 53 imale status gradske opštine. Sve opštine su bile u sastavu srezova, a gradovi su bili izdvojene samoupravne jedinice. Predviđeno je i obrazovanje gradskih opština s posebnim nadležnostima koje su se obrazovale u srednjim i manjim gradovima. Time je uveden jednostavniji sistem lokalne samouprave. Iste godine donesen je novi Opštni zakon o narodnim odborima. Narodni odbori kao organi lokalne državne vlasti su se prema Zakonu obrazovali u srezovima, gradovima i opštinama. U tom periodu došlo je do značajne decentralizacije i prenosa nadležnosti i poslova sa saveznog na republički nivo, a s republičkog na niže administrativno-teritorijalne jedinice. Donošenje ovog zakona značilo je novu fazu u razvoju lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini. Ovim Zakonom opštine, gradovi i srezovi definisani su kao jedine lokalne samoupravne jedinice. Opštine i srezovi su utemeljeni kao osnovni oblik političko-teritorijalnog organizovanja lokalnih zajednica. Odnos između narodnih odbora i viših organa vlasti zasnivao se na načelu kontrole zakonitosti i ustavnosti. Uvode se vijeća proizvođača i obrazuju savjeti za pojedine djelatnosti, a ukidaju izvršni odbori. Pored zborova građana i seoskih zborova uvodi se referendum kao oblik neposrednog sudjelovanja građana u odlučivanju o javnim poslovima. Tim rješenjima postepeno se mijenjao položaj i nadležnosti narodnih odbora. Od lokalnih organa državne vlasti u nižim administrativno-teritorijalnim jedinicama narodni odbori prerastaju u opšta predstavnička tijela lokalnih zajednica u obliku opštinskih, odnosno sreskih skupština. Od 1952. godine prvi put se javlja opština kao oblik samoupravne teritorijalne zajednice. Donošenjem Opšteg zakona o uređenju opština i srezova 1955. godine opština je utemeljena kao osnovna samoupravna, društveno-ekonomska i politička zajednica u kojoj sve društvene poslove obavljaju neposredno sami građani. Time je počela faza izgradnje novog komunalnog sistema u kome opština nije samo politički, nego i socijalno ekonomski subjekt i osnovna društveno-ekonomska zajednica. Prema ovom konceptu srez je predstavljao političko upravnu zajednicu više opština. Promjena statusa i društveno-političke uloge opštine zahtijevao je i promjenu opština u njihovoj teritorijalnoj, ekonomskoj i socijalnoj strukturi. Kako bi mogle ostvarivati svoje funkcije opštine su morale da se reorganizuju kao zaokružene teritorijalne i ekonomske cjeline. Zbog toga je došlo do značajnih promjena u teritorijalnoj

organizaciji opština. S novom organizacijom osnovano je 107 srezova i 1.479 opština u Jugoslaviji. Spajanjem malih u veće, ukupan broj opština se smanjio za 2,8 puta, a broj srezova za tri puta. Prosječan broj stanovnika s 4.427 povećao se na 11.890. (Pusić, 1963:88 i 89) Donošenje ovog Zakona u političkoj i pravnoj teoriji se smatra početkom uvođenja komunalnog sistema. Prema članu 21. Zakona o uređenju opština i srezova, opština se definiše kao „osnovna teritorijalno politička organizacija samoupravljanja radnog naroda i osnovna društveno – ekonomska zajednica stanovništva na svom području koja vrši sva prava i dužnosti upravljanja društvenim poslovima, osim onih prava i dužnosti koja su Ustavom ili zakonom određena za srez, narodnu republiku ili federaciju, kao i onih prava koja pripadaju samoupravnim privrednim organizacijama i društvenim poslovima“. Do uvođenja komunalnog sistema težište lokalne samouprave bilo je na srezovima. Razvojem opštinske samouprave i prenosom nadležnosti s viših nivoa vlasti na opštinu, srezovi su postepeno evaulirali u zajednicu samoupravnih opština. Uvođenjem komunalnog sistema težište lokalne samouprave preneseno je sa sreza na opštinu. Uveden je dvostepeni sistem samouprave: opštine i srezovi. Gradovi su imali poseban status. Ukinute su statusne razlike između „urbanih“ i „ruralnih“ opština. Sve opštine, bez obzira na demografske, teritorijalne, socijalne i ekonomske razlike, su dobile jednak pravni status, ista prava i dužnosti. Funkcije opština su utvrđene zakonima, a njihova konkretizacija je uređena statutima opština. Opštine su imale zakonom utvrđene izvore finansiranja. Sa ciljem jačanja predstavničkog tijela u sistemu organizacije lokalne vlasti uvedeni su savjeti, a ukinuta institucija izvršnog odbora. Političko-izvršna vlast u lokalnoj samoupravi time je bila prenesena na specijalizirane kolegijalne organe, odnosno savjete koji su se osnivali za pojedine oblasti (odbrana, finansije, poljoprivreda, prosvjeta, socijalna zaštita...). Njih su kao izvršna kolegijalna tijela osnivali narodni odbori, a njihova funkcija i nadležnosti bili su utvrđeni Zakonom o državnoj upravi. Savjeti su imali široke nedležnosti. Pored toga što su bili osnovni političko izvršni organi, odlučivali su i o svim pitanjima koja nisu bila u isključivoj nadležnosti opštinske skupštine ili drugih organa. Poslije 1955. godine strukturu narodnih odbora su činili opštinsko vijeće i vijeće proizvođača. Organizacija, struktura i nadležnosti narodnih odbora bila je uređena osnovnim principima o organizaciji vlasti u cijeloj zemlji. Upravne poslove iz nadležnosti narodnih odbora opštine obavljao je sekretarijat kao jedinstven organ uprave. Ovako složena organizacija političko-izvršnog organa stvarala je poteškoće u provođenju odluka skupštine i općenito u provođenju opštinske politike. Izvršnu funkciju u opštinama su de facto vršili savjeti te predsjednik opštine i sekretar skupštine opštine koji su imali koordiniraju-

ću ulogu. Nakon ovog, donošeni su republički zakoni, kojima su na opštine prenesene određene republičke nadležnosti i kojima je uspostavljeno načelo samoorganizacije društvenih službi u opštinama. (Đurđev, 1987:32) U periodu od 1955. do 1960. godine provedena je nova teritorijalna reorganizacija opština i srezova u Bosni i Hercegovini.

Karta: Podjela BiH na srezove 1963. godine
(Izvor: Osmanković, J. i Pejanović, M., 2009:135)

Bosna i Hercegovina je 1959. godine imala 134 opštine. Do 1961. godine broj opština je smanjen na 122. Do 1992. godine broj opština u Bosni i Hercegovini je sveden na 109. Ustavom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1963. godine uspostavljen je jedinstven komunalni sistem u cijeloj državi u kome je opština ustavno definisana kao osnovna društveno-politička zajednica. Preko opštine se ostvaruju sve funkcije društva, osim onih koje su Ustavom date u nadležnost širih društveno-političkih zajednica. Prema odredbama Ustava SFRJ u opštini se osiguravaju uslovi za rad ljudi i stvaraju uslovi za zadovoljavanje socijalnih, materijalnih, kulturnih i drugih zajedničkih interesa. U opštini se osiguravaju uslovi za zaštitu sloboda i prava građana i organizuju organi vlasti i društvene službe od zajedničkog interesa. Prava i dužnosti opštine utvrđeni su, pored Ustava, zakonom i statutom. Ustavom SFRJ iz 1963. godine republikama je data mogućnost da preko svojih zakonodavnih ovlaštenja mogu utvrditi da u republikama postoje samo opštine kao jedinice lokalne samouprave. Republike su samostalno utvrđivale nad-

ležnosti srezova i izvore njihovog finansiranja. Ustavni princip je favorizovao opštinu u obavljanju javnih poslova u smislu da ona vrši sve poslove koji su od opšteg interesa, bez obzira što Ustavom ili statutom nisu definisani kao njena nadležnost. Položaj opština je znatno ojačan, a uloga srezova svedena na zajednicu opština koji obavlja zajedničke poslove od interesa za dvije ili više opština. Srezovi su nakon novih ustavnih rješenja do 1968. godine ukinuti u svim republikama. Time je ukinut dvostepeni sistem lokalne samouprave a komunalni sistem je počeo da se razvija na principu monotipne organizacije opština. (Sadiković, 2014:303)

Rezime

Stvarani u izrazito teškim ratnim okolnostima borbe protiv okupatora i domaćih kolaboracionista, od svog osnivanja narodnooslobodilački odbori (NOO) su bili osnovni instrumenti organizacije oružanog otpora i civilnog života na oslobođenim teritorijama. U periodu od 1942. do 1945. godine, kroz jačanje narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), organizaciju i pravnu kodifikaciju NOO odlukama Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH) i Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) uspostavljen je jedan kompaktan, jednoobrazan, funkcionalan i hijerarhijski uređen sistem narodne vlasti u Bosni i Hercegovini. Struktura narodnih odbora, od najnižih do najviših, uobličena je kao cjelovit sistem institucionalne organizacije državne vlasti. Time su postavljeni temelji budućeg državnog uređenja Bosne i Hercegovine. Različiti geografski, vojni i ekonomski uslovi su uticali i na različitu dinamiku razvoja narodne vlasti i narodnooslobodilačkih odbora na prostoru Bosne i Hercegovine u periodu od Drugog do Trećeg Zasjedanja ZAVNOBiH-a. U cjelini gledano u ovom periodu narodnooslobodilački odbori su u teškim ratnim okolnostima znatno unaprijedili svoju unutrašnju organizaciju i uspješno razvijali svoju djelatnost u ekonomskoj, prosvjetnoj i zdravstvenoj oblasti. Narodnooslobodilački odbori su se u toku rata afirmisali kao vlasti koje imaju podršku naroda i postali su osnova oblikovanja savremenog sistema lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini u vremenu nakon rata.

Bibliografija

1. Arhiv Jugoslavije. Rezolucija o osnivanju AVNOJ-a, Preuzeto sa: http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/rezolucija_o_osnivanju_avnoja.html; 09.09.2020.

2. Čaušević, Dženana (2005). *Pravno – politički razvitak Bosne i Hercegovine – Dokumenti sa komentarima*. Magistrat. Sarajevo.
3. Dedić, Sead (1998). *Lokalna samouprava u Federaciji Bosne i Hercegovine*, Studentska štamparija Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
4. *Dokumenta Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a*. Preuzeto sa: http://www.znaci.net/zb/4_2_11_2.pdf, 18. decembar 2018. godine
5. Đurđev, A. (1988). *Komunalni sistem i komunalna politika*. Forum. Novi Sad.
6. Ibrahimagić, Omer (1999). *Politički sistem Bosne i Hercegovine*. Magistrat. Sarajevo.
7. Izvještaj komisije za teritorijalnu podjelu Bosne i Hercegovine prerađen prema primjedbama Predsjedništva ZAVNOBiH-a, Jajce, 06. januar 1945. godine. ZAVNOBiH – Dokumenti 1945, Knjiga II, Sarajevo: Veselin Masleša, 1968.
8. Kardelj, Edvard (1941). *Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti*. List: „Borba“, 19. oktobar 1941. godine. Preuzeto sa: http://www.znaci.net/00001/138_45.pdf, 11. januar 2019. godine.
9. Odluka o teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine, Jajce, 07. Februar 1945. godine. ZAVNOBiH – Dokumenti 1945, Knjiga II, Sarajevo: Veselin Masleša, 1968.
10. Opšti zakon o narodnim odborima, Službeni list FNRJ, br. 43/46
11. Opšti zakon o narodnim odborima. Službeni list FNRJ, br. 22/152
12. Opšti zakon o narodnim odborima. Službeni list FNRJ, broj 49/49
13. Opšti zakon o uređenju opština i srezova opština. Službeni list FNRJ, br. 26/1955
14. Osmanković, J., Pejanović, M.(2006). *Euroregije i Bosna i Hercegovina*. Fakultet političkih nauka Sarajevo/Centar za razvoj lokalne i regionalne samouprave. Sarajevo.
15. Pejanović, Mirko (2010). *Ogledi o državnosti i političkom razvoju BiH*. Šahinpašić. Sarajevo.
16. Pusić, Eugen (1963). *Lokalna zajednica*. Narodne novine. Zagreb.
17. *Rezolucija o prvom zasjedanju AVNOJ-a*. (1953). *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*. (53 – 59). Prezidijum Narodne skupštine FNRJ. Beograd.
18. Sadiković, Elmir (2014), *Evropa regija – kohezijska politika EU i Zapadni Balkan*. TKD Šahinpašić. Sarajevo
19. Sadiković, Elmir (2019). *Ideja i značaj razvoja mreže narodnooslobodilačkih odbora u vremenu antifašističke borbe u Bosni i Hercegovini (1941-1945)*. Ur.Pašalić Kreso A., Pejanović, M., Katz, V., *75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću* (116-131), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 11/1, Odjeljenje humanističkih nauka, knjiga 46/1. Sarajevo
20. Ustavni zakon o ukidanju srezova, Službeni list SR BiH, br. 14/66
21. Velagić, A. (2005). *Administrativno uređenje Bosne i Hercegovine od 1945. do 1952 godine*. Mostar: *Casopis Most*, Broj 191. (82-84)
22. *Zakon o administrativno teritorijalnoj podjeli BiH*. Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine, broj 10 Godina VI.
23. *Zakon o administrativno teritorijalnoj podjeli*. Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine, broj 16, Godina V.
24. *Zakon o podjeli teritorije Narodne Republike Bosne i Hercegovine*. Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine, broj 11, Godina VII.
25. ZAVNOBiH – Dokumenti 1945, Knjiga II, Sarajevo: Veselin Masleša, 1968.

SUMMARY

Formed in extremely hard war circumstances of combat against occupiers and domestic collaborationists, since their founding, national liberation committees (NOO) were basic instruments concerning organization of armed resistance and civil life in the liberated territories. In the period of 1942-1945, throughout strengthening of national liberation movement (NOP), organization and legal codification of NLC with decisions of National Anti-Fascist Council of the People's Liberation of Bosnia and Herzegovina (ZAVNOBiH) and Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ), a compact, uniformed, functional and hierarchically organized system of people's governance is established in Bosnia and Herzegovina. Structure of national liberation committees, from the lowest to the highest ones, was shaped as the comprehensive system of the state governance institutional organization. This was the foundation for the future state organization of Bosnia and Herzegovina. Various geographical, military and economic circumstances have influenced on miscellaneous development dynamics of people's governance and national liberation committees throughout entire Bosnia and Herzegovina in the period from the second until the third assembly of ZAVNOBiH. In general perspective, in this specific period with hard war circumstances, national liberation committees have improved their inner organization and successfully developed their activities in the areas of economy, education and health. During the war, national liberation committees were recognized as the governance with great support by the people and have become the basic for shaping contemporary local self-governance system in Bosnia and Herzegovina after the war.

REFERATI / PRAVNE NAUKE

O NEKIM SEGMENTIMA AKTUALNOSTI DRŽAVNO-PRAVNE MISLI AKADEMIKA HAMDİJE ČEMERLIĆA

Zdravko Lučić*

Sažetak: Kao neposredni učesnik svih najznačajnijih etapa narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije i kao jedan od najznačajnijih pripadnika intelektualnog sloja u prelomnim razdobljima naše povijesti, Čemerlić je dao značajan doprinos u tim procesima. Posebno se problematizira sadržaj njegovog referata podnesenog na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a i pokušava utvrditi njegova poveznica s Čemerlićevim aktivnostima na prethodnim zasjedanjima ovog tijela.

Vrši se analiza ocjena o socijalističkoj revoluciji u procesu njenog institucionaliziranja u formi nastanka nove državne tvorevine u najznačajnijem period izgradnje sistema narodne vlasti i državnosti Bosne i Hercegovine. Pokušava se dati odgovor koji su kriteriji bili odlučujući u konstituiranju naše države kao posebne federalne jedinice u okvirima složene državne zajednice. Koje su društvene determinante i procesi bili odlučujući u kreiranju takvog rješenja s posebnim osvrtom na međunarodni vojno-politički aspekt i pitanja političke legitimne reprezentativnosti.

U embrionalnom toku stvaranja BiH prati se problematika normativne aktivnosti, systemske usklađenosti i kategoriziranja pojedinačnih pravnih akata. Uporedo s ovim procesima teče i postupna izgradnja prvih organizacionih segmenata organa nove državne uprave, kao i konstituiranja pravnog okvira za neovisnu sudsku vlast.

Autor izdvaja nekoliko segmenata iz složene državno-pravne filozofije Čemerlića naglašavajući njihovu aktualnost i suvremenost.

Ključne riječi: Hamdija Čemerlić, ZAVNOBiH, država, normativna djelatnost, sudska vlast, politička reprezentativnost...

* Prof. dr., Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
E-mail: z.lucic@pfsa.unsa.ba

Akademik Hamdija Ćemerlić je na pozitivan način riješio pred sobom, od antike aktualnu ciceronovsku dilemu o potrebi intelektualaca za uključivanjem u javni i politički život, sredine u kojoj žive i djeluju. Živio je u prelomnim godinama razgradnje državne zajednice u kojoj je rođen i u kojoj je stekao svoja prva obrazovna i intelektualna iskustva. U vihoru II svjetskog rata ta je zajednica nestala, a na njenim razvalinama je kroz proces socijalističke revolucije stvorena nova državna tvorevina koja nije imala uzora u tadašnjoj državno-pravnoj svjetskoj povijesti. U tim prelomnim društvenim gibanjima, gospodin Ćemerlić je bio aktivni sudionik kao predstavnik najviših društvenih tijela koja su rukovala tim procesima i donosila povijesne državničke odluke. Na taj način je bio uključen u osoben proces uništavanja i napuštanja preživjelih društvenih koncepata i izgradnji novih oblika državne zajednice.¹ Raspad stare Jugoslavije je pred tadašnje sudionike postavio zadatak koncipiranja i restrukturiranja novog oblika državne zajednice na potpuno novim temeljima i principima. U tim procesima je položaj Bosne i Hercegovine bio dosta specifičan i kontroverzan. Kao čovjek koji je dolazio s tih prostora, Hamdija Ćemerlić je bio jedan od najviše angažiranih kadrova koji su dali svoj obol artikuliranju procesa pozicioniranja Bosne i Hercegovine u okviru novonastajuće nove Jugoslavije. Možemo slobodno reći da je neposredno stvarao državu u njenim korjenima i dalje kroz cjelokupni svoj život davao krupne doprinose njenom razvoju, sve do kraja svog radnog, intelektualnog životnog vijeka. Pošto se i ta nova državna zajednica koju je Hamdija stvarao raspala, a egzistenciju nastavila Bosna i Hercegovina, postavlja se pitanje ima li elemenata njegovog državno-pravnog razmišljanja koji bi mogli poslužiti kao putokaz u pronalaženju optimalnih rješenja za zajednicu u kojoj mi danas živimo. Moja je pretpostavka da možemo dati pozitivan odgovor na ovo pitanje, a elemente tog odgovora trebalo bi potražiti u sljedećim saznanjima.

Akademik Ćemerlić je pitanje nastanka nove državne zajednice uvijek povezivao s problematikom rješavanja nacionalnih pitanja. Razvojni proces nacionalnog pitanja na našim prostorima je tekao veoma sporo, od početnih shvatanja da su Južni Sloveni pripadnici jednog jugoslovenskog naroda do kasnijih višenacionalnih dispenciranja. Naravno da su ovi procesi tekli najsporije i najkontroverznije za teritorije Bosne i Hercegovine. Ideja federalizma kao oblika državne zajednice koja treba odgovoriti težnjama različitih naroda ka ujedinjenju u jednu državu bila je prihvatljiva svim nosiocima takvih društvenih stremljenja s različitim pogledima koji sve narodi trebaju uči u tu zajednicu kao i pitanju stupnja povezanosti tih dijelova nove državne zajed-

¹ Ćemerlić Hamdija, Proces ostvarivanja osnovnih tekovina naše revolucije u toku NOB, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1968-1969, god. 16-17, 15-32

nice. Putem federalizma željela se ostvariti nacionalna ravnopravnost.² Ali nije postojalo jedinstvo u konceptualnom poimanju tog principa. Društvene snage koje su stajale na pozicijama nacionalnog jedinstva su bile rezervirane prema tom principu i puteve daljnjeg razvoja pokušavale usmjeriti u procese državne centralizacije. Oni su polazili od teze “jedan narod – jedna država” kao jedinog garanta čvrstine i jedinstva nove državne zajednice. Smatrali su da ne postoje velike razlike među stanovništvom na tadašnjim prostorima, da su te razlike više plod odvojenog života, te nametanja stranih uticaja i da će te razlike vremenom tokom daljnjeg zajedničkog razvoja nestati. Ovakvo shvaćanje se pokazalo kao potpuno nerealno i ostalo je kao dio nekih prevaziđenih političkih programa. Drugi, koji su na pitanja ujedinjenja gledali veoma usko, su pokušavali ostvariti dominantnu poziciju svoje narodnosne grupacije, zagovarajući stvaranje jedinstvenog ekonomsko-političkog prostora. Pojam nacionalnog jedinstva je različito shvatan kroz pojavu teza o jednom narodu s tri imena, sastavljenom od tri plemena. Kao što to obično u politici biva, nađeno je kompromisno rješenje između nacionalnog jedinstva i podjele na plemena. U staroj Jugoslaviji se kroz specifičan regionalni ustroj putem banovina pokušalo onemogućiti nacionalno zaokruživanje putem administrativne destrukcije, pa čak i ograničavanjem ukupnog broja stanovništva u pojedinim regionalnim cjelinama.

Čemerlić je posebnu pažnju pridavao ovim pitanjima u kontekstu pronalaska adekvatnog položaja Bosne i Hercegovine u zajednici koja je nastajala. Posebno ga je zanimao proces razvoja mišljenja i stavova o nacionalnom sastavu naše zajednice. Ideja o troimenom narodu je bila dosta jako strukturirana, spominjanjem samo imena tri plemena, dok se Makedoncima i Crnogorcima nije tada priznavala nacionalna osobenost, već su smatrani dijelom srpske nacije. I tada se pokazalo da je potrebno zaista dosta vremena da se pitanja nacionalnog identiteta profiliraju i u konačnici riješe. U vrijeme donošenja sporazuma Cvjetković-Maček favorizirali su se pripadnici dva naroda, Slovincima je dopuštena određena mogućnost autonomnog položaja, dok je postojanje ostalih nacija negirano. U pogledu Bosne i Hercegovine gledišta nisu bila jasno profilirana sve do osnivanja Zemaljskog vijeća Bosne i Hercegovine i Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Prema mišljenju akademika Čemerlića stara Jugoslavija je ušla u II svjetski rat s neriješenim nacionalnim pitanjem i zbog toga se i raspala. Nepriznavanje postojećih nacija i ugnjetavanje narodnih masa su bili faktori koji nisu mogli mobilizirati najšire društvene slojeve prema cilju obnove te državne

² Čemerlić Hamdija, Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNO-BiH-a do Ustava SR BiH, Sarajevo, 1968, 331

zajednice. Sazrijevala je svijest da treba mijenjati staro državno uređenje. Putevi su se razilazili u određivanju pravaca tih promjena od predstavnika različitih društvenih grupacija. Okupator je bio čvrsto pozicioniran na principu *divide et impera*. Buržoazija je imala ciljeve zadržavanja postojećeg državnog projekta ili u okvirima posebnih nacionalnih država ili u nekoj zajedničkoj tvorevini s kozmetičkim promjenama. Najšire društvene mase, predvođene KPJ su imale program revolucionarnih, korjenitih društvenih promjena, što će se kasnije nazvati pokretom socijalističke revolucije. Samo udruženim snagama svih potlačenih naroda i slojeva je bilo moguće izvojevati slobodu i sačuvati nezavisnost. Velikohrvatska buržoazija je slom stare Jugoslavije vidjela kao priliku za ostvarivanje svojih nacionalnih ciljeva i osnivanje velike hrvatske države u njenim povijesnim granicama. Muslimane je proglasila najčistijim dijelom hrvatskog naroda uz istovremeno degradiranje regionalne individualnosti Bosne i Hercegovine. S druge strane velikosrpska buržoazija je za slom stare Jugoslavije kao glavne krivce označavala Hrvate i Muslimane kao izdajnike. Postavljeni su ciljevi stvaranja velike Srbije uz čišćenje tih prostora od izdajničkih naroda. Bosna i Hercegovina je u to vrijeme predstavljala najsloženije područje na kojem su bili isprepletani interesi najrazličitijih međusobno suprotstavljenih društvenih faktora. Kao neposredni učesnik tih događaja, Čemerlić se stavlja u prve redove narodnooslobodilačke borbe i ima priliku da u neposrednoj društvenoj zbilji analizira motivacione uzroke socijalnog angažiranja različitih društvenih grupacija na različitim stranama političkog opredjeljenja. Javlja se proces neminovnog društvenog raslojavanja i u okvirima pojedinih nacionalnih zajednica. Čemerlić je bio na prvoj liniji pridobijanja narodnih masa za ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta. Bržem toku pridobijanja narodnih masa novopostavljenim ciljevima je u dobroj mjeri negativno uticao destabilizirajući klerikalni faktor.

KPJ je pozivala u oslobodilačku borbu sve narode, garantirajući svakom narodu potpunu ravnopravnost u državi koja će se izgraditi kroz NOB-u. Politička parola koja je mobilizirala tadašnje narode je bila parola "bratstva i jedinstva naših naroda". Ona je odmah dosljedno bila primijenjivana kroz proces organizacione izgradnje nove vojske i novih narodnih organa vlasti. Počelo se s formiranjem narodnooslobodilačkih odbora kao lokalnih organa državne vlasti da bi se kasnije kroz formiranje Glavnih odbora za pojedine oblasti počela zaokruživati struktura nove državne tvorevine.³ Narodnosno načelo se postavlja u temelje nove federativne zajednice. U Bosni i Hercegovini embrionalni začeci nove vlasti nisu imali razvojnu liniju kao u drugim

³ Čemerlić Hamdija, Organizaciona izgradnja NOO, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1957, god. 5, 301-331

krajevima, a uzroke takvom stanju naša historiografija nije još u potpunosti razjasnila. Do sada se to objašnjavalo činjenicom da je na našim prostorima u to vrijeme neposredno djelovao Vrhovni štab i da je to imalo uticaja na djelokrug i operativnu samostalnost Glavnog štaba Bosne i Hercegovine. Čemerlić, u svojim kasnijim analizama, kao mogući uzrok takve situacije navodi mišljenje da je to posljedica u to vrijeme još nerazjašnjenog položaja Bosne i Hercegovine u budućoj federativnoj zajednici kod najužeg tadašnjeg rukovodstva.

U pokušaju razjašnjavanja ovog fenomena, Čemerlić u svojim analizama postavlja pitanje u formi pretpostavke, da u Bosni i Hercegovini nije bio formiran zemaljski odbor, jer ona tada nije poimana nacionalnom zemljom ili je možda neki drugi razlog bio uzrok tomu. Sumnje i različiti pogledi su postojali, ali je nedostatak relevantnih historijskih izvora prepreka njihovom osmišljenom pojašnjenju.⁴ Formiranje centralnog organa vlasti u Bosni i Hercegovini je uslijedilo tek krajem 1943. godine na inicijativu Izvršnog odbora AVNOJ-a s ciljem izgradnje jedinstvenog sistema državne matrice i omogućiti izbor legitimnih nacionalnih delegacija za drugo zasjedanje AVNOJ-a. Memoarska građa ne ulazi dovoljno duboko u ova pitanja a postoje samo tri dokumenta koja tretiraju problematiku stvaranja uputstava za način izbora delegate za Drugo zasjedanje na dosljedni reprezentativni karakter u pogledu nacionalnosti koje žive u Bosni i Hercegovini i adekvatnog principa predstavljanja ostalih društvenih struktura. Na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a je u rezoluciji istaknut zahtjev da Bosna i Hercegovina treba postati federalna jedinica u novoj Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji. U njoj se ističe opredjeljenje “da će narodi Bosne i Hercegovine učestvovati ravnopravno s ostalim narodima u stvaranju i izgradnji nove demokratske federativne Jugoslavije“. I pored ovakvog nedvosmislenog i jasnog stave iz rezolucije, ponovo su se pred zasjedanje AVNOJ-a pojavile dileme u pogledu položaja Bosne i Hercegovine. U neposrednim pripremama za ovo zasjedanje je bilo organizirano savjetovanje i razmjena mišljenja u okvirima svake nacionalne delegacije, s ciljem da se postigne zblizavanje u pogledima i postigne potpuna jednodušnost u svim osnovnim pitanjima.

Dileme u pogledu položaja Bosne i Hercegovine su nametali krugovi koji su na pitanje federativnog uređenja na nacionalnoj osnovi gledali veoma kruto. Smatrali su da Bosna i Hercegovina s obzirom na svoj mješoviti nacionalni sastav ne može biti federativna jedinica i za nju predlagali sta-

⁴ Čemerlić Hamdija, Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom 1-Izdanje Vojno-istorijskog instituta Jugoslovenske armije, Beograd, 1949, Istorijsko-pravni zbornik, Sarajevo, 1949, god. 1, br.2, 209-216

tus autonomne pokrajine. Takvo rješenje je otvaralo mnoga druga pitanja, kao npr. kojoj bi republici ta pokrajina trebala biti pripojena a postojala je i varijanta direktnog vezivanja pokrajine za savezne organe. Kao neposredni učesnik ovih događaja, Čemerlić je dao zavidan doprinos da preovlada stav delegacije iz naše zemlje i da se usvoji Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, koja Odluka je jednoglasno prihvaćena. Ona polazi od principa samoopredjeljenja nacija, ali je dopunjena regionalnim principom i na osnovu njega je uvela Bosnu i Hercegovinu u red federalnih jedinica. Čemerlić je stava da ovakva odluka pokazuje kako nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini u to vrijeme nije bilo potpuno shvaćeno i dosljedno razjašnjeno. Polazilo se sa stanovišta da tada u ovoj zajednici žive samo Srbi i Hrvati i da zbog njihovog brojnog odnosa i međusobne izmješanosti nije moguće izvršiti podjelu ove teritorije i priključiti ih matičnim nacionalnim zajednicama. Muslimani tada nisu bili smatrani kao posebna nacionalna zajednica, već kao potencijalni Srbi i Hrvati. Pretpostavljalo se da je potrebno vrijeme za njihovo nacionalno opredjeljenje na koji bi se način konačno riješilo nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini. Pokazalo se da su takvi pogledi bili anahroni i demantirani od strane društvene realnosti. Svi poslijeratni popisi stanovništva su pokazali da su Muslimani u najvećem broju slučajeva odbijali izjašnjenje po pretpostavljenoj matrici. Najistaknutiji intelektualni predstavnici ove skupine, među kojima je istaknuto mjesto zauzimao gospodin Čemerlić, su pokušavali odrediti drugačije pravce artikuliranja društvenog položaja svoje narodnosne grupacije. Prema našem mišljenju, donošenje Odluke o federativnoj izgradnji Jugoslavije, predstavlja najznačajniji momenat za državno-pravno konstituiranje Bosne i Hercegovine i imat će velike determinantne reperkusije na kasniji razvoj naše zajednice. Hamdiju Čemerlića kao neposrednog donosioca takve odluke možemo bez pretjerivanja označiti i jednim od matičara državno-pravnog legitimiteta Bosne i Hercegovine.

Dosljedno i gipko sprovođenje principa nacionalne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini podrazumijevalo je otklanjanje bilo kakvih modaliteta nacionalne ekskluzivnosti. Trebalo je stvoriti uvjete koji bi onemogućavali bilo kakvu hegemonističku dominaciju bilo koje nacije.⁵ Na drugom zasjedanju AVNOJ-a pojavila se epohalna krilatica da “Bosna i Hercegovina nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska nego je i srpska i hrvatska i muslimanska podjednako.” Samo ovakvo shvaćanje je odgovaralo najširim društvenim snagama u tadašnjoj našoj zajednici. Značaj Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a

⁵ Čemerlić Hamdija, Rad Pretsjedništva ZAVNOBiH-a na organizaciji i izgradnji vlasti u Bosni i Hercegovini: Građa za istoriju postanka i razvoja narodne vlasti u Bosni i Hercegovini, Istorijsko-pravni zbornik, Sarajevo, 1950, god. 2, 157-179

se ogleda u činjenici da su narodi u Bosni i Hercegovini prvi put dobili priliku da samostalno donesu političke odluke o uređenju državne zajednice koje će odgovarati istinskoj njihovoj volji i zadovoljiti njihove zajedničke interese. U toku narodnooslobodilačke borbe ostvaren je duh jedinstva kao podloga za buduću koegzistenciju različitih društvenih interesa. Najšire postavljeni ciljevi te borbe omogućavali su sazrijevanje saznanja da je to dobar okvir koji omogućuje borbu svakog naroda za sopstvenu slobodu, a preko toga dolazak do slobode svih međusobno povezanih naroda. Istovremeno je tekao proces izgradnje novog državnog i pravnog uređenja. Drugim riječima stvarana je nova država. Glavni nosioci tih procesa su bili Predsjedništvo AVNOJ-a i zemaljska vijeća sa svojim predsjedništvima. Za gospodina Čemerlića je Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a u državno-pravnom smislu imalo isti značaj kao i Drugo zasjedanje AVNOJ-a za cijelu zajedničku državu. Formirano je njegovo Predsjedništvo koje je bilo ovlašćeno da formira upravu i druge institucije. Otvoreno je složeno pitanje građenja državne zgrade kao funkcionalne cjeline. Sada je došlo vrijeme da se pokažu intelektualni kapaciteti svih članova najužeg rukovodstva. Gospodin Hamdija Čemerlić je sa svojim univerzitetskim obrazovanjem morao preuzeti breme svoje osobne društvene i političke odgovornosti. Kao obrazovani pravnik stavljen je pred izazovni zadatak poostvarenja antičke pravne maksime *Ius est ars boni et aequi*. Možemo slobodno reći da je on tom zadatku odgovorno pristupio i kreiranjem novih pravnih rješenja potvrdio antičke postavke o pravu kao umjetnosti dobrog i pravičnog. Predsjedništvo je formiralo prva odjeljenja za pojedine oblasti upravne djelatnosti i druge institucije za obavljanje specijalnih zadataka. Stvarana je nova državna tvorevina za koju nisu postojali historijsko potvrđeni uzori. Kreiranje novih pravnih tvorevina je najveći izazov na koji se moralo odgovoriti s punom stvaralačkom kreativnom slobodom. Istovremeno su stvarani osnovi nove političke organiziranosti najširih društvenih masa. Bilo je neophodno pronaći politički izraz jedinstva različitih društvenih slojeva i narodnosnih grupacija.

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je bilo glavni nosilac aktivnosti na izgradnji osnova nove državne vlasti. Uporedo s procesom izgradnje sopstvenog upravnog aparata trebalo je postaviti i osnove novih organa vlasti na terenu, predstavljenih u NOO. Postavljena je jedinstvena organizaciona osnova odnosa upravnih organa vlasti i NOO na terenu. Trebalo je stvoriti jedinstvenu organizacionu strukturu koja se stalno mijenjala s obzirom na sve veću širinu pitanja koja su čekala na svoja rješavanja. Pokazalo se da je društvena stvarnost mnogo dinamičnija kategorija od pravnog sistema koji uvijek za njom kaska i pokušava je normativno uobličiti. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je

donijelo Pravilnik o ustrojstvu i radu NO odbora i NO skupština kojim se reguliralo pitanja sastava, izbora, nadležnosti, opoziva, međusobne unutrašnje organizacije i pitanja žalbenog postupka.⁶ Učinjeni su i prvi pokušaji organiziranja nove sudske strukture. Time se pokušavala zahvatiti cjelina najvažnijih poluga administrativne i sudske vlasti. Svi ti prvi pokušaji izgradnje novog sistema predstavljaju osobitu stvaralačku laboratoriju koja nije imala uzora u dotadašnjoj svjetskoj povijesti. Čemerlić nas izvještava da je bilo dosta poteškoća u redigiranju nacрта ovih propisa zbog velikog neiskustva u ovom poslu. Veliki problem je bio nedostatak stručnog profesionalno obrazovanog kadra. U razdoblju između Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a na državnom nivou je usmjerena vrlo intenzivna aktivnost na međunarodno priznanje izvršenih promjena u novoj državnoj zajednici. Sada se nametala potreba pretvaranja revolucionarnog stanja u redovno funkcioniranje državnih organa, kako na saveznom tako i na planu izgradnje pojedinih federalnih jedinica .

Prelazak s izvanrednog revolucionarnog ratnog režima ustrojstva države u konvencionalni sistem u Bosni i Hercegovini je izvršen na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a koje je održano od 26–28. aprila 1945. godine u oslobođenom Sarajevu. Ovo zasjedanje predstavlja jedan od najvažnijih događaja u državno-pravnom razvitku Bosne i Hercegovine. Na njemu su doneseni Zakon o izmjenama i dopunama Odluke o konstituiranju ZAVNOBiH-a, kojim aktom je ovo tijelo pretvoreno u Narodnu skupštinu te Zakon o narodnoj vladi federalne Bosne i Hercegovine kojim je imenovana prva vlada. Smatralo se da novo predstavničko tijelo, akt o formiranju najvažnijih državnih organa treba donijeti u formi zakona. Ono što je do tada imalo neku formu privremenosti sada dobija elemente konstitutivnosti. Novoformirana Narodna skupština je imala zadatak da donese pravni instrumentarij za sazivanje i organiziranje ustavotvorne skupštine Bosne i Hercegovine. Međutim, ona je egzistirala jedno duže vrijeme od planiranog i pred nju su se postavljala mnoga neodložna pitanja daljnje izgradnje državno-pravne konstrukcije. Tako je donesen Zakon o vrhovnom sudu u cilju logičnog zaokruživanja mladog sudskog sistema, Zakon o nazivu Narodne Republike Bosne i Hercegovine, rješavana su pitanja administrativno-teritorijalnog ustrojstva, organizacijskoj nadležnosti narodnih odbora i neodložna priprema za sprovođenje agrarne reforme kao bitne pretpostavke za uspješno uspostavljanje sistema poljoprivredne proizvodnje. Dotadašnje revolucionarne društvene promjene sistema bilo je neophodno pravno-politički konstitucionalizirati. Na ovaj način su udareni

⁶Odluka Predsjedništva o stvaranju organa javne uprave u Bosni i Hercegovini, Zbornik dokumenata o djelatnosti ZAVNOBiH-a, knjiga I, dok. Br. 61, Sarajevo, 1968, 154

temelji moderne bosanskohercegovačke državnosti. Nažalost, teško se oteti utisku da poslijeratna faza razvoja naše zajednice nije u dovoljnoj mjeri znanstveno, politički i društveno odgovorno valorizirala historijske domete značaja ovih odluka i ovog zasjedanja. Nakon ovog historijskog skupa organizirani su izbori za Ustavotvornu skupštinu kroz koje je dosljedno sproveden princip da predstavnike naroda zaista bira sam pojedini narod, a na bazi najšire zasnovanog općeg neposrednog izbornog prava ova skupština je dobila svoju punu legitimaciju. Prije donošenja samog Ustava ovo tijelo je donijelo odluke o potvrđivanju svih revolucionarnih akata Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a. Novi Ustav je stupio na snagu 31. 12. 1946. godine. Bosna i Hercegovina se deklarira kao narodna država republikanskog oblika koju su na osnovu prava na samoopredjeljenje stvorili slobodnom voljom narodi koji u njoj žive prema principima potpune ravnopravnosti. Svakoj naciji i nacionalnosti obezbjeđena je sloboda ekonomskog, kulturnog i općeg nacionalnog razvoja.

Prema Čemerlićevom shvatanju Bosna i Hercegovina je ušla u zajedničku državu, jer je princip federalizma omogućavao zajednicama s nacionalnim i regionalnim različitostima ostvarivanje dubljeg i razvijenijeg jedinstva uz eliminiranje i likvidaciju neravnopravnosti i sukoba koji su iz toga generirani. Pretpostavka učinkovitosti ovakvog oblika federalizma je dosljedno sprovedeni princip ravnopravnosti naroda i regija. Ali Čemerlić dalekosežno proširuje domete ovog državno-pravnog koncepta ocjenjujući da se on ne smije vezati samo za međunacionalne odnose već treba da se kreće mnogo dalje ka međuljudskim odnosima u društvu koji eliminiraju klasne, materijalne i kulturne sukobe i neravnopravnosti čovjeka prema čovjeku. Na ovaj način je, čini nam se, naš akademik anticipirao recentnu suvremenu političku situaciju sa stalnim međusobnim trvenjima oko prioriteta nacionalnog i građanskog u Bosni i Hercegovini.⁷

Za Čemerlića je konstituisanje nove državne organizacije na tekovinama socijalističke revolucije predstavljalo novu formu države koja se još u toku rata uspjela institucionalizirati. Za njega je vremenski period zasjedanja ZAVNOBiH-a najznačajniji period u izgradnji sistema narodne vlasti i državnosti Bosne i Hercegovine. U svim fazama svog poslijeratnog angažiranja stalno je naglašavao ovu tvrdnju. Kao univerzitetski profesor i angažirani društveni radnik dosta je truda uložio u svojim naporima da se sakupe i u jednoj zbirci objave dokumenti sa zasjedanja ovih najviših državnih tijela.⁸ U izdanju Insti-

⁷ Zdravko Lučić, *Građansko ne mora biti u sukobu sa nacionalnim*, *Ljudska prava – Časopis za ustavno i međunarodno pravo*, Sarajevo, br. 3-4, 2000.

⁸ ZAVNOBiH, *Dokumenti 1943-1944*, Knjiga I, Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša,, Sarajevo, 1968.

tuta za istoriju radničkog pokreta 1968. godine u Sarajevu pojavio se Zbornik dokumenata sa zasjedanja ZAVNOBiH-a u čijem je redakcionom odboru bio prof. Čemerlić, napisavši dosta inspirativan i inicirajući Uvod. Cilj je bio prezentirati historijsku građu kao jednu cjelinu koja će budućim istraživačima pružiti priliku da se upoznaju i analiziraju početne, najznačajnije faze izgradnje društveno-političkog uređenja ove mlade državne zajednice. Zbornik pruža mogućnost upoznavanja najšireg kruga državnih djelatnosti narodne vlasti i raznolikog pravno-političkog instrumentarija realiziranja osnovnih poluga vlasti.⁹ Čemerlić je bio svjestan važnosti tih dokumenata za historiju naše države i permanentno je navodio djelatnike raznih instituta i univerzitetske radnike na potrebi naučne valorizacije tih dokumenata. Ovaj današnji skup u ANUBiH možemo posmatrati kao vidan doprinos ostvarivanju Čemerlićevih podsticajnih namjera. Na ovaj način su sačuvani neprocjenjivi historijski dokumenti u formi referata, diskusija i rezolucija s ovih osnivačkih zasjedanja. U Uvodu ovog Zbornika Čemerlić posebno naglašava i potcrtava značaj ostvarivanja reprezentativnog posebnog načina izbora delegacija na zasjedanjima kako bi se otklonili eventualni prigovori njihovoj legitimnosti i stalno izražavanje težnji da se postupno dosegnu ciljevi izgradnje cjelovitog sistema nove države.

Svjestan činjenice da se država ne stvara preko noći, Čemerlić naglašava teškoće u izgradnji organiziranog sistemskog rada. Prve početke takvog pristupa on nalazi u formiranju šest Odjeljenja Predsjedništva ZAVNOBiH-a, za narodnu privredu, pravosuđe, narodnu prosvjetu, zdravlje, narodnu obnovu i za narodnu ishranu. Ova Odjeljenja su embrionalno bili začeci pojedinih ministarstava u kasnijoj Vladi. Pojedina Odjeljenja će se kasnije transformirati u više pojedinih cjelina s usložnjavanjima društvenog razvitka. Pokušavalo se obuhvatiti cjelinu oblasti društvenog života. Broj organizacionih jedinica nove administrativne vlasti je vrlo brzo dosegao šesnaest uz koje su se postupno izgrađivale i njim srodne posebne ustanove sa specifičnim djelokrugom nadležnosti. Izgradnja administrativnog državnog aparata je bila vrlo dinamična sa stalnim traženjem novih i kvalitetnijih rješenja. Tako su vremenom Odjeljenja prerasla u povjereništva, a njihovi načelnici su transformirani u povjerenike s ciljem podizanja njihovog ugleda u društvenoj sredini. Ovakvo stanje je ostalo sve do formiranja vlade na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a. Čemerlić je bio izvrstan poznavalac problematike koju pravnici obično označavaju terminom normativna djelatnost. On nas izvješćava da su ZAVNOBiH

⁹ Čemerlić Hamdija, Normativna djelatnost organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini u toku Narodnooslobodilačke borbe, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1974, god. 22, 383-395

i njegovo Predsjedništvo donosili normativne akte različitih naziva i sadržine. Veoma je teško izvršiti pravnu klasifikaciju tih akata jer njihovi nazivi nisu odgovarali sadržini koju su regulirali. Čemerlić je potpuno svjestan da je kreacija pravne normu najveći izazov za svakog dobrog poznavaoča prava. U to vrijeme nije se dosta ni vodilo računa o klasifikaciji i adekvatnoj nominaciji pojedinih akata. Nije bio rijedak slučaj da se aktom istog naziva regulira raznorodna materija koja je po svojoj prirodi pripadala kategorijama ustavnih, zakonskih i podzakonskih propisa. Kao karakteristično, Čemerlić naglašava činjenicu da ZAVNOBiH, iako je bio proglašen najvišim zakonodavnim i izvršnim organom vlasti, sve do svog Trećeg zasjedanja nije donio nijedan pravni akt klasificiran i nazvan zakonom. Svi akti Drugog zasjedanja ovog tijela su terminološki označavani odlukama. Tako npr. Odluka o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine po svim kriterijima sadrži materiju ustavno-pravnog karaktera, Odluka o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština najviše asocira na zakonske akte, dok je bilo i odluka koje su se odnosile na podzakonsku materiju ili pak na posebne pojedinačne pravne situacije. Pri sastavljanju ovih propisa nije se vodilo puno računa o pravnotehničkoj formi koja bi mogla zadovoljiti stroge uzuse utvrđenim pravilima pravne tehnike. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je svoje akte označavalo različitim nazivima kao npr. upute, pravilnici, uputstva, naredbe itd. sa vrlo različitom heterogenom strukturom bez odgovarajuće pravne klasifikacije. Pravno-tehnički posmatrano ovi akti imaju nesistematizirani tekst. Pa i put rimskih pretora do korifeja pravne nomotehnike je bio dug i mukotrpan.

Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a održanom u oslobođenom Sarajevu profesor Čemerlić je podnio vrlo iscrpan referat u kojem je naglasio značaj zasjedanja ovog najvišeg državnog organa.¹⁰ Prema njegovim riječima: “Prvo naše zasjedanje je bilo u znaku osnivanja našeg ZAVNOBiH-a. Drugo naše zasjedanje je bilo u znaku donošenja velikih i dalekosežnih odluka, odluka koje su položile temelje Federalne Bosne i Hercegovine, odluka koje čine naš Ustav. I ovo Treće zasjedanje našeg Vijeća je istorijsko znamenje, jer ćemo na njemu dobiti našu prvu narodnu vladu Federalne Bosne i Hercegovine“. Ovakve Čemerlićeve ocjene trebale bi biti stalno pred očima aktualnih društveno-političkih čimbenika, kako bi shvatili gdje su korijeni embrionalnog nastanka ove države. Ove činjenice jednostavno ne zaslužuju da budu zaobiđene. Samo ozbiljni političari svoje odluke inkorporiraju u kontekstu sazna-

¹⁰ Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, 26, 27. i 28. aprila 1945. u Sarajevu (po stenografskim bilješkama i skupštinskom zapisniku), Sarajevo, 1955, 33-38

nja da nema društvenog fenomena koji nije povijesno determiniran, na šta nas je još davno upozoravao neprevaziđeni njemački romanista, povjesničar i državnik Fridrih Karl von Savinji. Pažljivo isčitavanje teksta referata profesora Čemerlića pokazuje njegove velike minuciozne dubinske analize uzroka koji su doveli do historijskih previranja, društvenog raslojavanja pojedinih slojeva i njihovo priklanjanje idejama koje su artikulirale njihove društvene pozicije. Njegove analize su konkretne, s jasnim objašnjenjima i navođenjem konkretnih imena političkih faktora koji su se različito opredjeljivali i politički pozicionirali. Raspoznavanje i konkretno markiranje političkih reakcionarnih subjekata mogu vršiti samo obrazovani i odlučni državnici. Čemerlić filigranskom jasnošću pripadnike reakcionarnih političkih snaga segmentira prema kriterijumu jačine i oblika suprotstavljanja demokratskom narodnom oslobodilačkom pokretu. Kroz ovaj pokret Bosna i Hercegovina je dobila poseban položaj kao samostalna federalna jedinica. Bosna je prestala da bude rasadnik razdora između Srba, Hrvata i muslimana. Stvoren je okvir za daljnju koegzistenciju ovih naroda u izazovima stvaranja i što boljeg uređenja međusobnih odnosa u njihovoj novoj zajednici. U svom referatu profesor, objašnjavajući međunarodno-politički momenat revolucionarnih promjena, označava Balkan kao stalno ognjište pobuna i izvor ratova na čijim prostorima se ukrštaju i sukobljavaju interesi različitih političkih sila. U budućnosti ga optimistički vidi kao faktor mira u Evropi. Sa ciceronskom oratorskom vještinom prenošenja ubjeđenja na široku publiku Čemerlić je ocjenjivan kao veliki govornik. Kao član najužeg rukovodstva, Čemerlić je neposredno učestvovao u kreiranju najvažnijih odluka Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, a to su prije svega bile: Odluka o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a u periodu od Drugog zasjedanja koje je održano 29, 30. juna i 1. jula 1944, Prijedlog zakona o izmjenama i dopunama Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine od 1. jula 1944. godine u čijem članu 1. se naziv Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine mijenja i glasi: Narodna Skupština Bosne i Hercegovine dok se nazivi mjernih organa državne vlasti u Bosni i Hercegovini mijenjaju i glase gradska, sreska, okružna ili oblasna narodna skupština. U članu 3. ove Odluke Predsjedništvo Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine postaje Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine i vrši zakonodavne funkcije koje mu pripadaju između zasjedanja Narodne skupštine Bosne i Hercegovine, kao i one izvršne funkcije koje mu pripadaju kao predsjedništvu federalne države Bosne i Hercegovine i predstavništvu državnog i narodnog suvereniteta Federalne Bosne i Hercegovine. U okviru

Odluke se navode imena 44 narodna poslanika s kratkim oznakama socijalne i profesionalne provinijencije. Analizirajući sastav narodnih poslanika odmah se može primjetiti da se tada vodilo računa o mnogobrojnim kriterijima predstavničke legitimnosti.

Poslije ovih odluka pristupilo se donošenju Zakona o narodnoj vladi Bosne i Hercegovine. Prema prvom članu ovog Zakona, Narodna vlada je vrhovni izvršni i naredbodavni organ državne vlasti Bosne i Hercegovine, koji za svoj rad odgovara Narodnoj skupštini. U njen sastav ulazili su predsjednik i dva potpredsjednika Vlade i ministri za sljedeće oblasti: unutrašnjih poslova, pravosuđa, prosvjete, finansija, trgovine i snabdijevanja, industrije i rudarstva, šumarstva, narodnog zdravlja, socijalne politike, građevina i lokalnog saobraćaja. Gospodin Čemerlić je imenovan za prvog ministra pravosuđa u ovoj Vladi. U svom radu, Vlada može donositi pravne akte kao što su uredbе, naredbe i uputstva, s tim da kao cjelina kao i pojedini ministri imaju pravo zakonodavne inicijative. Ovim odlukama Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, Bosni i Hercegovini su stvoreni temelji moderne pravne državnosti. Njihove dalekosežnosti nikada ne bi smjele biti dovedene u pitanje, već trebaju biti predmetom stalne analize. One predstavljaju najdragocjenije kamenje u živopisnom mozaiku državno-pravne povijesti Bosne i Hercegovine.

U svojoj plodnoj univerzitetskoj karijeri, profesor Čemerlić se kao predmetni nastavnik na Ustavnom pravu na Pravnom fakultetu u Sarajevu naučno bavio najrazličitijim temama.¹¹ Odmah poslije rata bio je najviše angažiran na prikupljanju i objavljivanju uz iscrpne naučne komentare historijske građe o narodnooslobodilačkom pokretu – građe za historiju postanka i razvoja narodne vlasti u Bosni i Hercegovini i narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, da bi u djelokrug njegovog interesiranja dolazile i teme o lokalnoj samoupravi, ocjeni ustavnosti zakona, razvoju organa pravosuđa, radu narodnooslobodilačkih odbora na ishrani NOV i određenih kategorija stanovništva oslobođene teritorije Bosne i Hercegovine, organizacionoj izgradnji NOO, organizaciji i razvoju zdravstvene i socijalne službe NOO u Bosni i Hercegovini za vrijeme NOB-a, osnivanju oblasnih odbora i Zemaljskog vijeća Bosne i Hercegovine, neki aspekti komunalnog sistema u FNRJ, ekonomska djelatnost narodnooslobodilačkih odbora u Bosni i Hercegovini (Poljoprivreda), privredna djelatnost narodnooslobodilački odbora u Bosni i Hercegovini (zanatstvo, razmjena, industrija, saobraćaj i drugo), odnosi između federacije i federalnih jedinica u Socijalističkoj Federativnoj Republi-

¹¹ Durmišević Enes, Profesor Čemerlić-teoretičar ustavnog prava. U povodu 100. godišnjice rođenja akademika Hamdije Čemerlića, Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka, Sarajevo, 2006, 63-67

ci Jugoslaviji, formiranje narodne vlade Bosne i Hercegovine, Predsjednik Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, proces ostvarivanja osnovnih tekovina naše revolucije u toku NOB, povezivanje nauke, obrazovanja i privrede : dosljedna primjena st. 3. čl. 9. Ustava, odnos predstavnika prema biračima, interfederalna saradnja u SFRJ, normativna djelatnost organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini u toku Narodnooslobodilačke borbe, državnost republika u jugoslovenskom federativnom sistemu... Zaista je impresivna širina lepeze znanstvenog interesovanja profesora Čemerlića. Kada se pažljivo analiziraju njegovi naučni prilozi kao prva impresija se dobija uvjerenje u njihovu aktualnost i bezvremensku dimenziju. Osnovni principi izgradnje složenog sistema organiziranja državne zajednice u pojedinom društvu svakako se moraju oslanjati na neke principe univerzalnosti fenomena vlasti. Akademik Muhamed Filipović u svojim ocjenama lika i djela svog kolege Čemerlića polazi od njegovog nesumnjivog bosanskog patriotizma i demokratskih uvjerenja.¹² Otjelotvorio je spoznaju da je Bosna i Hercegovina jedno normalno ljudsko društvo različitosti, a da te razlike čine unutrašnju bit i temelj naše zajednice, koja je mnogo više nego mehanički zbir dijelova i faktora koji je čine. Kao njen utemeljitelj Čemerlić nikada nije podlegao izazovima radikalizma, mada je kao umjereni demokrat bio stalni čimbenik mijenjanja postojećeg stanja. Za njega su moralni razlozi morali imati uvijek prvenstvo pred pragmatičnim interesima. Kriterij moralnog integriteta je bio vladajući princip osobnog ponašanja. Prema riječima Filipovića“ Čemerlić je svoju pažnju koncentrirao na problem ustavnog prava i ustavno-pravnog razvoja u našoj zemlji i u tome dao veliki naučni doprinos razvoju naše pravne nauke, kao što je i praktično veoma mnogo doprinio razvoju ustavno-pravne prakse u procesu pravnog uređenja naše zemlje. Hamdija Čemerlić je aktivno učestvovao u stvaranju i redigiranju svih bitnih političkih i ustavno-pravnih dokumenata koji su nastajali u procesu stvaranja države Bosne i Hercegovine, sve do nastanka prvih bosanskih ustavno-pravnih dokumenata Rezolucija i Deklaracija ZAVNOBiH-a pa sve do Ustava iz 1974.”. On se s pravom smatra utemeljiteljem ustavnog prava kao nove znanstvene pravne discipline na našim prostorima. Dao je nemjerljivi doprinos razvoju naše ustavno-pravne prakse na demokratskim principima. Prema našem mišljenju gospodinu Čemerliću bi trebalo dati titulu *pater patriae*.

Profesor Čemerlić je dao veliki doprinos koncipiranju rješenja položaja Muslimana kao posebne narodnosne kategorije. Hrabro je kritizirao dugo vremena vladajući politički stav da Muslimani nisu posebna nacija, da su oni

¹² Akademik Muhamed Filipović, Hamdija Čemerlić, U povodu 100. godišnjice rođenja akademika Hamdije Čemerlića, Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu, 11/2006, 23

Jugosloveni ili etnička skupina. Zbog tih svojih stavova bio je predmetom stalne opservacije tadašnjih tajnih sigurnosnih agencija.¹³ Šta su Muslimani po nacionalnosti? je bilo neizostavno pitanje na koje je Čemerlić u svojim istupima tražio odgovor.¹⁴ Kao čovjek koji živi u vremenu kada se to pitanje postavlja i o njemu raspravlja istraživao je dokumentaciju o tom po njemu vrlo složenom i jednom od glavnih pitanja Bosne i Hercegovine. Ako se radi o socijalnoj grupi koja ima svoj društveni individualitet, onda je to po Čemerliću nacionalni individualitet. O svom individualitetu u prvom redu treba da se oglase i izjasne sami Muslimani a ne da neko drugi ili treći profilira to pitanje. On anticipira moguće rješenje kroz stav da Muslimani svom nacionalnom osjećanju trebaju dati jedan suvremeni imenitelj kao što su to i drugi učinili, jer su i srpska i hrvatska nacionalnost u Bosni i Hercegovini konfesionalnog porijekla i sadržine. Za Čemerlića je ovo pitanje već riješeno, jer Muslimani imaju svoj stav, samo je ostalo otvoreno kako da taj stav, odnosno svoje nacionalno osjećanje savremeno obilježe. Svom osjećanju identiteta, Muslimani moraju dati određeno nacionalno ime izbjegavajući takvu situaciju da svom nacionalnom osjećanju daju vjersko ime. Istovremeno je pripadnicima svog naroda stalno naglašavao stav da oni nisu odgovorni samo za svoju nego i za vjeru, sudbinu i živote, te slobodu svih ostalih ljudi i naroda u Bosni i Hercegovini kao zajedničkoj državi.

Čemerlić je u svom znanstvenom radu pokazao izuzetne sposobnosti sublimiranja društvene stvarnosti s osnovnim filozofsko-pravnim i religijskim principima usvojenim tokom svog intelektualnog razvoja. Sretna je okolnost da se čovjek takvog intelektualnog profila našao u poziciji stvaranja države od njenih temelja i u svim najznačajnijim fazama burnog revolucionarnog stvaranja. Historijska pozornica ima nekog režisera čiju stvaralačku, kreativnu imaginaciju determiniraju teško shvatljivi i teško povezujući faktori. U svakom znanstvenom saopćenju profesora Čemerlića nalazimo ne samo historijsku deskripciju, već duboku analizu trenutnog društvenog momenta s anticipiranjem rješenja za buduća vremena. Bio je protivnik znanstvene isključivosti i ekskluziviteta, stalno naglašavajući potrebu sagledavanja svake pojave sa svih mogućih realnih ili hipotetičkih postavljenih pozicija. Osnovna pitanja filozofsko-pravnog ustrojstva vlasti, postavljena još od antičkih vremena ni do danas nisu dobila smislene odgovore. To nam pokazuje i naša sudbina, naše porođajne muke da riješimo mnoga pitanja ustrojstva zemlje u kojoj živimo. Mnogi odgovori na naše probleme mogli bi se pronaći upravo

¹³ Arhiv Bosne i Hercegovine, b. 1, d. 1962-06-18., 9.

¹⁴ Hamdija Čemerlić, Pitanje nacionalnog osjećanja Muslimana, Prilozi, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, godina I, Sarajevo 1965, broj 1, 378

u djelu akademika Čemerlića, koje još uvijek čeka na ozbiljnu znanstvenu verifikaciju. Kontinuitet znanstvenog razvoja ne smije biti nikada napušten, nova rješenja se moraju pronalaziti samo na verificiranju onoga što valjda već znamo ili tek treba da naučimo.

Zaključak

Kao jedan od učesnika Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije i kao jedan od najutjecajnijih pripadnika intelektualnih slojeva, Hamdija Čemerlić je dao supstancijalne doprinose ovim historijskim procesima, koji su bili opd presudne važnosti u historiji Bosne i Hercegovine. U članku se analizira sadržaj Čemerlićeve prezentacije, održane na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, dok se istvoremeno odnosi na Čemerlićeve političke aktivnosti koje su prethodile ovoj važnoj sjednici. Autor ispituje ulogu socijalističke revolucije i njene institucionalizacije u procesu državnog stvaranja u Bosni i Hercegovini. Posebna pažnja je posvećena kriterijima koji su imali presudnu ulogu u procesu konsolidacije Bosne i Hercegovine kao jedne od federalnih jedinica složenog federalnog državnog tijela. Štaviše, raspravlja se o odlučujućim društvenim faktorima u ovom procesu konsolidacije s naglaskom na međunarodnom vojnom i političkom aspektu i pitanju političkog legitimnog predstavljanja.

Autor ekstrapolira neke važne segmente Čemerlićevih složenih filozofskih misli o pravu i državi te naglašava njihovu aktualnost.

Bibliografija

Primarni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine, b. 1, d. 1962-06-18.

Sekundarna literatura

Čemerlić Hamdija, Proces ostvarivanja osnovnih tekovina naše revolucije u toku NOB, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1968-1969, god. 16-17, 15-32

Čemerlić Hamdija, Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH, Sarajevo, 1968, 331

Čemerlić Hamdija, Organizaciona izgradnja NOO, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1957, god. 5, 301-331

Čemerlić Hamdija, Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom 1-Izdanje Vojno-istorijskog instituta Jugoslovenske armije, Beograd, 1949, Istorijsko-pravni zbornik, Sarajevo, 1949, god. 1, br.2, 209-216

- Čemerlić Hamdija, Rad Pretsjedništva ZAVNOBiH-a na organizaciji i izgradnji vlasti u Bosni i Hercegovini: Građa za istoriju postanka i razvoja narodne vlasti u Bosni i Hercegovini, Istorijsko-pravni zbornik, Sarajevo, 1950, god. 2, 157-179
- Čemerlić Hamdija, Normativna djelatnost organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini u toku Narodnooslobodilačke borbe, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1974, god. 22, 383-395
- Čemerlić Hamdija, „Pitanje nacionalnog osjećanja Muslimana“, Prilozi, godina I, broj 1, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo, 1965, 377-381.
- Čemerlić Hamdija, Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH, Sarajevo, 1968.
- Durmišević Enes, Profesor Čemerlić-teoretičar ustavnog prava, U povodu 100. Godišnjice rođenja akademika Hamdije Čemerlića, Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka, Sarajevo, 2006, 63-67
- Filipović Muhamed, „Hamdija Čemerlić“, U povodu 100. godišnjice rođenja akademika Hamdije Čemerlića, Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu, 2006, 23-46.
- Lučić Zdravko, „Građansko ne mora biti u sukobu sa nacionalnim“, Ljudska prava - Časopis za ustavno i međunarodno pravo, br. 3-4, Sarajevo, 2000, 94-97.
- Treće zasjedanje Zemaljskog Antifašističkog Vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, 26.,27. i 28. aprila 1945. u Sarajevu (po stenografskim bilješkama i skupštinskom zapisniku), Sarajevo, 1955.
- ZAVNOBiH, Dokumenti 1943-1944, Knjiga I, Sarajevo: Veselin Masleša, 1968. Zbornik dokumenata o djelatnosti ZAVNOBiH-a, knjiga I, Sarajevo, 1968.

CONCLUSION

Being one of the participants in the National Liberation Struggle and the socialist revolution and as one of the most influential members of the intellectual strata, Hamdija Čemerlić made substantial contributions to these historical processes, which were of crucial importance in the history of Bosnia and Herzegovina. The article analyzes the content of Čemerlić's presentation given at the Third ZAVNOBiH session while at the same time relating it to Čemerlić's political activities that predated this important session. The author examines the role of the socialist revolution and its institutionalization in regard to the state-making process of Bosnia and Herzegovina. Special attention is given to the criteria that played a decisive role in the consolidation process of Bosnia and Herzegovina as one of the federal units of a complex federal state body. Moreover, it discusses the determining social factors in this consolidation process with an emphasis on the international military and political aspect and the issue of political legitimate representation.

The author extrapolates some important segments of Čemerlić's complex philosophical thoughts on law and state and stresses their actuality.

OD OBNOVE DRŽAVNOSTI DO RAVNOPRAVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE U DEMOKRATSKOJ FEDERATIVNOJ JUGOSLAVIJI

Miodrag Simović*

Mujo Demirović**

Sažetak: Narodnooslobodilački pokret (NOP) je za vrijeme Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji imao nekoliko ciljeva od kojih se ističe antifašistička borba i oslobođenje zemlje, te izgradnja nove demokratske narodne vlasti, odnosno novog društveno-političkog sistema. Da bi se to razumjelo, moraju se imati u vidu istorijska ishodišta i aktivnosti od kojih se ističu: (1) pisma napredne bosanskohercegovačke studentske omladine 1937, 1938. i 1939. godine; (2) ljevičarski časopis „Putokazi“ iz Zagreba koji je izlazio tri godine (1937, 1938. i 1939. godine), s ukupno 13 brojeva, koji su uređivali Skender Kulenović i Hasan Kikić, Zijo Dizdarević, Hamid Dizdar i Safet Krupić. Glavni i odgovorni urednik je bio Šukrija Huskić i (3) Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu od 19. do 23. oktobra 1940. godine, koja je posebnu pažnju posvetila Bosni i Hercegovini.

Podrazumijevajući antifašističku borbu NOP-a kao trajnu civilizacijsko-egzistencijsku konstantu, u kojoj su učešće uzeli svi narodi i narodnosti predvođeni NOP-om, autori u radu pažnju usmjeravaju na izgradnju nove narodne demokratske vlasti. Pri tome, naglašavaju da je središte NOP-a bilo u BiH, posebno Bosanskoj Krajini, gdje su i održani ključni istorijski događaji (dva zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine – ZAVNOBiH-a 1943. godine u Mrkonjić Gradu i 1944. godine u Sanskom Mostu i dva zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije – AVNOJ-a 1942. u Bihaću i 1943. godine u Jajcu). Na taj način, razvoj NOP-a i izgradnja nove vlasti u BiH bili su u direktnoj korelaciji. Eminentni naučnici (kao što je akademik Enver Redžić) cijene da su se

* Akademik, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, prof. dr., Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Lucija, sudija, Ustavni sud Bosne i Hercegovine.

E-mail: Miodrag.Simovic@ustavnisud.ba

** Profesor emeritus, Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću.

ovi historijski događaji desili pod pritiskom uspješnog razvoja NOP-a i da bi se dogodili i bez instrukcija rukovodstva NOP-a, čime se uopšte ne dovodi u pitanje njihovu ulogu.

Prvo, Drugo i Treće zasjedanju ZAVNOBiH-a treba shvatiti u kontinuitetu upravo onako kako se odvijao NOP. Svako od tih zasjedanja bilo je u funkciji državnoopravnog oblikovanja BiH, i to od formiranja narodnooslobodilačkih odbora do Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sarajevu, od 26. do 28. aprila 1945. godine, kao i Trećeg zasjedanja AVNOJ-a u Beogradu od 7. do 10. augusta 1945. godine. Na Trećem zasjedanju, ZAVNOBiH prerasta u Narodnu skupštinu BiH, čime se postiže novi kvalitet, a istovremeno je formirana vlada (na osnovu Zakona o narodnoj vladi BiH).

Naglašavajući kontinuitet izgradnje nove narodne vlasti i državnosti BiH u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije, vidno je da je na Prvom zasjedanju obnovljena državnost, a da su na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a definisani odnosi između federalnih jedinica na federalnom principu u novoj državi. Kroz Deklaraciju o pravima građana utvrđena su demokratska građanska i kolektivna prava (s posebnim naglaskom, zbog specifičnosti Bosne i Hercegovine, na nacionalnu ravnopravnost), da bi na Trećem zasjedanju bila zaokružena državna struktura federalne BiH u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije.

Odluke donesene na sva tri zasjedanja ZAVNOBiH-a predstavljaju osnov i karakter ustavnopravne izgradnje bh. državnosti, te svih naknadnih ustavnih promjena i uređenja odnosa na dijalektičkom jedinstvu građanskog i kolektivnog (multietničnost, multikonfesionalnost), što je historijska konstanta BiH. Ako bi se i postavljalo pitanje otkud takav interes za naučnu valorizaciju i obilježavanje zasjedanja ZAVNOBiH-a, odgovor proizilazi da je riječ o jednim od najvažnijih datuma savremene historije Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: ZAVNOBiH, Bosna i Hercegovina, AVNOJ, narodnooslobodilački pokret, nacionalna ravnopravnost, građanin.

1. Uvodne napomene

Bosna je historijski postojala kao teritorijalni, običajno-kulturni, političko-pravni i državni identitet. To je bio glavni preduslov njene negacije. Uvažena naučnica i poznavalac historije Bosne Nada Klajić smatra „da bi rađanje srednjovjekovne bosanske države moralo pobuditi pažnju, i to ne samo što je ona među svojim susjedima, nego i zato što se srpska i hrvatska formula nikako nisu dale primijeniti na Bosnu“. To svjedoči o dubokom historijskom izvorištu kontinuiteta državnoopravne i političke samostalnosti Bosne (Zgodić, 1996: 141).

I srpska historiografija prepoznaje i respektuje tu međusobnu vezu između etničkog individualiteta i egzistencije bosanske države. Tako Sima Ćirković kaže je da „čitav razvoj posebne bosanske države vodio u pravcu stvaranja osjećaja povezanosti i solidarnosti stanovništva u njenim granicama. Otuda se naziv Bošnjani za stanovništvo bosanske države javlja daleko češće od srpskog imena i potiskuje ga čak u oblastima koje su iz sastava srpske države srazmjerno kasno ušle u sastav Bosne“ (Ćirković, 1964: 35).

Štadler je od 3. do 5. septembra 1900. godine u Zagrebu (Gorica) održao Veliki katolički kongres s oko 2000 učesnika na kojem je promovisao ideju – bosanski katolici jednako je Hrvati.

U konačnici, pad Bosne pod osvajačku vlast Osmanskog carstva 1463. godine, izazvao je dramatične obrate. Osvajanje bosanske državne teritorije u njenim granicama, prema mišljenju akademika Muhameda Filipovića, značilo je istovremeno uništenje cjelokupne prethodne staleške vlasti i socijalnih odnosa koji su u Bosni do tada vladali, te nosilaca te vlasti - dinastije Tomaševića.

Međutim, i pored blizu pet stoljeća pod tuđom vlašću (osmanskom¹, Austro-Ugarskom, Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca - SHS i Kraljevine Jugoslavije), ne gubeći nadu u konačnu obnovu bosanske države, ona je obezbijevala teritorijalni i politički kontinuitet (Demirović, 2016. i Demirović, 2018.). Poznato je da je pod otomanskom vlašću imala poseban status (Bosanski ejalet²), pod Austro-Ugarskom „corpus separatum“³, te članom 135 ili „turskim paragrafom“ Vidovdanskog ustava koji je garantovao njenu teritorijalnu nepromijenjenost u SHS.

Istina, u svakoj od tih vlasti, osim dramatičnih obrta, ona je dobijala nešto što nije u prirodi njenog historijskog lica. Tako su Osmanlije narod Bosne, bez

¹ Berlinski kongres iz 1878. godine ostavio je BiH formalno u sastavu Otomanske imperije, ali je zato odlučeno da na teritoriju BiH i Sandžaka uđu Austro-Ugarske trupe kako bi zavele red i mir, odnosno spriječile zločine nad hrišćanskim stanovništvom koje su bili povod hercegovačkom ustanku i rusko-turskom ratu. Problem kome Bosnu dodijeliti na upravljanje: Austriji ili Ugarskoj, riješen je tako da je ona proglašena krunskom zemljom, što je značilo da njome neće vladati ni Austrija ni Ugarska, odnosno da će vladati obje u isti mah. Uopšteno uzevši, zadržana je otomanska upravna struktura gdje god se smatralo da dobro funkcioniše, samo što su izmijenjena imena i osoblje: sandžaci su preimenovani u Kreise (okruge), a niže teritorijalne jedinice kaže ili kadiluci u Bezirke (kotare), na čelu kojih je stajao Bezirksvorsteher (predstojnik kotara).

² The Eyalet of Bosnia (Turkish: Eyalet-i Bosna, Bosnian: Bosanski pašaluk).

³ Lat. zasebno tijelo. To je historijski naziv za pravni položaj Rijeke uspostavljen od strane carice Marije Terezije 1779. godine kojim je definisan poluautonomni status grada Rijeke u sklopu Habsburške monarhije (kasnije Austro-Ugarske).

obzira na konfesije, nominovali kao Bošnjani⁴ - Bošnjani tako da iz jezičkih, lingvističkih razloga nastaje naziv Bošnjaci - Bošnjak. Austro-Ugarska okupaciona vlast, poslije svega dvije godine, historijski naziv Bosna preimenuje u Bosna i Hercegovina. O tim terminološkim pitanjima je posebno pisala Vera Kržišnik Bukić, čime je otvorila suštinsko pitanje boljeg razumijevanja ove problematike (Kržišnik Bukić, 2019: 433-463).

Porazom Austro-Ugarske vlasti, Narodno vijeće, koje je vršilo suverenu vlast u BiH, formiralo je Vladu koja je 3. novembra 1918. godine pozvala srpsku vojsku (pod komandom vojvode Stepe Stepanovića) da uđe u Bosnu. Zašto? Od svih zemalja koje će činiti buduću državu SHS, samo je Srbija imala vojsku.

Od 1. decembra 1918. godine do usvajanja Vidovdanskog ustava, 28. juna 1921. godine, u Bosni je postojala Vlada koju je imenovalo bh. Narodno vijeće 3. novembra, a obavljala je vlast u punom kapacitetu. Uz to, Vidovdanski ustav usvojen je i glasovima Jugoslovenske muslimanske organizacija (JMO)⁵, koja je to uslovila tzv. „turskim paragrafom“, odnosno, članom 135 Ustava koji garantuje teritorijalni integritet BiH s kojim je ona ušla u Kraljevinu SHS, u granicama koje je imala Austro-Ugarska vlast u Bosni (Hrabak, 1995: 155-178)⁶.

Važno je bar površno izložiti i sporazum Cvetković-Maček iz 1939. godine⁷ kojim je BiH raspoređena na banovine. Ovaj sporazum nije mogao biti

⁴ Ime se spominje u više dokumenata u tom perioda, često s dodavanjem riječi dobri ispred naziva. Danas se ovo ime smatra arhaizmom i koristi se samo u historijskom kontekstu.

⁵ To je bila stranka jugoslovenskih muslimana u Kraljevini SHS i Jugoslaviji. Osnovana je u Sarajevu 16. februara 1919. godine, a njen najznačajniji lider je bio Mehmed Spaho. Stranka je imala značajan uticaj u islamskim vjerskim institucijama i dominirala je političkom životu u Bosni. Apelovala je na muslimane širom Jugoslavije, pozivajući ih da ne emigriraju u Tursku. JMO nije mnogo naglašavala nacionalnu svijest nego više vjersku pripadnost muslimanskog elementa u Jugoslaviji.

⁶ JMO je 1921. godine pristupio vladajućim srpskim strankama. Podrška JMO je bila važna radi donošenja novog Ustava. Vrlo brzo JMO napušta tu koaliciju i prelazi u opoziciju. JMO je prekinula sve aktivnosti nakon aprilskog rata 1941. godine.

⁷ Sporazum Cvetković-Maček je politički dogovor koji su 26. augusta. 1939. u Božjakovini sklopili predsjednik vlade Kraljevine Jugoslavije Dragiša Cvetković i Vlatko Maček u ulozi vođe političke koalicije Hrvatske seljačke stranke i Seljačko-demokratske koalicije. Sporazum je doveo do formiranja koalicijske vlade u kojoj je Maček postao potpredsjednik. Nakon što je finalni dogovor između Dragiša Cvetkovića i Vlatka Mačeka postignut - još ga je trebao potvrditi regent Pavle nakon čega je stvorena zajednička vlada čiji prvi zakonodavni akt postaje formiranje Banovine Hrvatske koja se sastoji od dotadašnje Savske i Primorske banovine, kao i kotara s hrvatskom većinom u banovinama na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine. Umjesto tripartitne države, u novoj tvorevini samo će Hrvatska postati posebna banovina sa svojim saborom.

realizovan, jer je po oktroisanom Ustavu iz 1931. godine za to trebalo dobiti saglasnost Skupštine Jugoslavije. Poslije, zbog izbijanja rata i predratnih previranja, sporazum nije formalizovan što znači da je bio nevažeći (Radojević, 1995: 123-133).

2. Bosna i Hercegovina u prvoj polovini dvadesetog vijeka

Pored sačuvanog kontinuiteta i stalne nade u obnovu bosanske državnosti, i površno razmatranje nacionalnog pitanja i etničke nominacije pokazuje da se u BiH u dvadesetom stoljeću, pod vanjskim uticajem i propagandom, konfesionalni kriterij (pravoslavlje, katoličanstvo i islam), mijenja etničkim, pa tako postoje Srbi – pravoslavci, Hrvati – katolici i Bošnjani kao autohtoni narod koji su (u kontekstu etničkog kriterija) nedefinisani i smatrani, u najboljem slučaju, kao vjerska grupa muslimana. To pitanje su komunisti otvorili još na Petoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) 1940. godine u Zagrebu, Kladnju 1943. godine, zatim, u decembru 1945. godine, prilikom donošenja ustava Konstituante.

Muslimani su se prvi put mogli nacionalno izjasniti kao Muslimani 1971. godine i postali su ustavna kategorija 1974. godine. U vrijeme prošlog rata, na Bošnjačkom saboru 27. i 28. septembra 1993. godine, usvojena je Deklaracija kojom se umjesto imena Musliman uvodi ime Bošnjak, čime se, po mišljenju autora Deklaracije, akademika Muhameda Filipovića, (Filipović, 1993:5), vezuju suvereno Bosna i Bošnjaci, bošnjačka istorija i tradicija, državno-pravni identitet naroda i države, itd. Tada je, na samom Saboru, bilo prisutno više različitih pristupa ovom pitanju⁸ (Demirović, 2018: 487-517).

Narodnooslobodilački pokret (NOP) je za vrijeme Drugog svjetskog rata imao nekoliko ciljeva od kojih se ističu antifašistička borba i oslobođenje zemlje, kao i izgradnja nove narodne vlasti, s posebnim naglaskom na BiH koja je po mnogo čemu specifična. Da bi se to razumjelo, kao i uloga KPJ i Tita, snage koje su imale viziju za ostvarenje tih ciljeva i njihovo historijsko razumijevanje su i Pisma napredne bh. studentske omladine (Beograd, Zagreb, 1937, 1938. i 1939). U izradi ovog teksta pokazuje se njihova zrelost i povezanost s nadolazećim događajima. Autori i potpisnici ovih pisama su

⁸ Prvi Bošnjački sabor (nazvan i Svebošnjački sabor) održan je u sarajevskom hotelu Holiday Inn 27. i 28. septembra 1993. godine. Organizovalo ga je Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca. Historijski je važan, jer je na njemu promijenjeno nacionalno ime. Muslimani su postali Bošnjaci, te je afirmisano nazivanje jezika bosanskim imenom. Novo će ime biti prihvaćeno i priznato Daytonskim sporazumom 14. decembra 1995. godine. Nakon prvog, održan je i Drugi Bošnjački sabor, 18. jula 1994. godine.

intelektualci-ljevičari i buduća kičma NOP-a što će itekako uticati na njegov karakter i razvoj.

Drugo, u periodu od 1937. godine štampan je ljevičarski revolucionarni časopis „Putokazi“, koji je izlazio u Zagrebu. Urednici i saradnici bili su istaknuti intelektualci NOP-a.

I treće, vrlo značajan događaj je bilo održavanje Pete zemaljske konferencije KPJ u Zagrebu, Dubrave, Bihacka ulica, od 19. do 23. oktobra 1940. godine, na kojem je učestvovala i delegacija Pokrajinskog komiteta KPJ BiH koju su činili: Stjepan Đaković (sin Đure Đakovića), Isa Jovanović, Pašaga Mandžić, Mustafa - Mujo Pašić i Đuro Pucar Stari.

Pisma Putokazi i Peta zemaljska konferencija KPJ su po svome određenju i ciljevima, predstavljali kontinuitet i bili po ideološko-političkoj prirodi u istoj funkciji (opasnost od fašizma, kao i temeljni status BiH u novoj državi). Studenti iz BiH u Zagrebu i Beogradu svih nacionalnosti su razmišljali o ovim problemima i povremeno se oglašavali s posebnom zabrinutošću za BiH.

Prvo Pismo je decembra 1937. godine napisano povodom stvaranja Bloka narodnog sporazuma između raznih političkih stranaka. Kada je riječ o BiH, u Pismu je naglašeno da se uspješna borba za sporazum može voditi samo ako najširi narodni slojevi odbace nacionalnu i vjersku mržnju i netrpeljivost, te da će BiH jedino udruženim snagama svih koji u njoj žive zauzeti mjesto koje joj po njenom posebnom položaju i pripada (Čaušević, 2005: 358-359). Ovu odrednicu možemo vidjeti u Rezoluciji (tač. 5 i 6) Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu 1943. godine, kada je BiH poslije 480 godina obnovila svoju državnost. Sa istim stanovištima su Rodoljub Čolaković, Avdo Humo, Pašaga Mandžić, Vojo Ljajić, upoznali prvo Edvarda Kardelja, a kasnije i Tita koji je prihvatio specifičnost BiH kao istorijsku realnost. Smatra se da je Tito imao isti stav i prije ovih razgovora. O tome je Rodoljub Čolaković u svojim istupima često govorio (npr. 1973. godine).

Akademik Ivo Goldštajn naglašava uočenu potrebu naroda BiH da učestvuju ravnopravno s ostalim narodima u izgradnji Demokratske Federativne Jugoslavije što je potvrđeno i na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu 29. novembra 1943. godine kada je BiH ostvarila svoje teritorijalno jedinstvo (Goldštajn, 2019: 93-115).

Pismo studenata iz svih krajeva BiH iz marta 1938. godine ukazuje na širenje nacifašizma kao i profašističku politiku jugoslovenske vlade. U Pismu (iz decembra 1939. godine), pored predstojeće ratne opasnosti, ističe se značaj pravilnog rješavanja nacionalnog pitanja i autonomija BiH, što će već 1940. godine potvrditi stav KPJ „o narodnoj autonomiji BiH“. U ovom pismu se ukazuje na pogubnost sporazuma Cvetković-Maček koji je osmišljen kao

rješavanje srpskog i hrvatskog pitanja, te naglašava da je ključ rješenja BiH, u kojoj stoljećima žive Srbi, Hrvati i Muslimani i nemogućnost postavljanja granica. Svaka podjela BiH bila bi nepravda i Srbima i Hrvatima, a posebno Muslimanima (Bošnjacima) koji oduvijek čine poseban etnikum.

Kasniji događaji pokazaće da je i u rukovodstvu KPJ bilo odstupanja, odnosno različitih pristupa kada je riječ o državnopravnom statusu BiH i nacionalnom identitetu bosanskih Muslimana. To se vidi i u raspravi Milovana Đilasa i Mustafe Pašića na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ 1940. godine, kao i u stavovima u razgovorima članova bh. delegacije Rodoljuba Čolakovića i Avde Hume sa Milovanom Đilasom, Mošom Pijadom i Sretenom Žujovićem u Kladnju. Na ovoj konferenciji je Milovan Đilas iznio stav da „Muslimani nisu etnička grupa, već ili Srbi ili Hrvati“, na što mu je replicirao član Pokrajinskog komiteta KPJ Mustafa Pašić, tvrdeći da se samo muslimanska elita osjeća kao Srbi ili Hrvati, dok narod kaže da je Bosanac, a ne Srbin ili Hrvat.“⁹ Posebno je, s tim u vezi, značajan istup Huseina-Husage Čišića (Čaušević, 2005: 354-358).

3. Ciljevi narodnooslobodilačkog pokreta

Prvi i osnovni cilj NOP-a je bio borba protiv okupatora i svih njegovih saradnika – „domaćih izdajnika“.

Drugi cilj je bio da se u toku te borbe spriječi svaki „bratoubilački rat“. Tito se dolaskom u Foču (u drugoj polovini januara 1942. godine) opredijelio za širenje NOP-a, a sa četnicima je početkom 1942. godine energično raščistio¹⁰. Pri tome, treba dodati da je u Rudom 22. decembra 1941. godine iz strateških razloga i narastanja NOP-a formirana Prva proleterska brigada čiji je komandant bio Konstantin Koča Popović. Od posebnog značaja za priključenje bosanskih muslimana NOP-u je ulazak Nurije Pozderca, najuglednijeg Muslimana - Krajišnika u NOP, kasnije i potpredsjednika AVNOJ-a.

Treći cilj je bio da se uporedo s razvojem oružane borbe i jačanjem NOP-a, ide na rušenje stare i izgradnju nove civilne vlasti, stvaranjem narodnooslobodilačkih odbora (NOO), kasnije zemaljskih antifašističkih vijeća.

⁹Muslimani su tako nominovani na Četvrtom kongresu KPJ što se može se pronaći i u radovima Atifa Purivatre, „Nacionalnost Muslimana i Peta konferencija KPJ“ i Envera Redžića, Drage Borovčanina, Rodoljuba Čolakovića, Omera Ibrahimagića i drugih.

¹⁰Do razilaženja četnika i partizana (ličkih i krajiških) došlo je u januaru 1942. godine u Bjelaju kod Bosanskog Petrovca u čemu posebne zasluge imaju dvojica uglednih vjerskih službenika pop Krstan Bijelac i hodža Zajim Zulić, a od komunista Slavko Rodić. Svojim dolaskom u Bosnu i Hercegovinu, prvo u Foču, a kasnije i u Krajinu, Tito otvara put masovnog pristupanja bosanskih Muslimana u NOP.

Četvrti cilj je bio sticanje uslova da se nova Jugoslavija izgradi na federativnom principu.

Sva četiri cilja, da bi se ostvarili, išli su uporedo, dajući snagu, viziju, prožimajući se.

4. Platforma NOP-a

Nacistička politika je imala globalni karakter koji je Hitler iznio u svojoj knjizi „Mein Kampf“ (Moja borba) koju je napisao 1924. godine u zatvoru, a štampana je 1925. godine na 720 stranica. U njoj je iznesena njegova ideologija i politika (rasistička, s posebnim naglaskom na antisemitizam, antikomunizam i savez s fašističkom Italijom).

Bosna i Hercegovina je poprište, centar djelovanja NOP-a, kao i održavanja najznačajnijih događaja i datuma. Stvaranjem prvih slobodnih teritorija, formirani su prvi organi narodne vlasti - NOO. Tako je u Stolicama (Krupanj) 26. septembra 1941. godine održano prvo vojno-političko savjetovanje na kome je istaknut značaj NOO. Na temelju te analize Edvard Kardelj je u glasilu KPJ „Borba“ objavio članak pod naslovom „NOO moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti“. To je prvi dokument kojim NOP potvrđuje izgradnju nove narodne vlasti.

Slijedom razvoja NOP-a, 2. februara 1942. godine Vrhovni štab donosi poznate Fočanske propise. Dokument je cjelovito i realistično pripremio Moša Pijade, a sadrži dva akta: prvi - Zadaci i ustrojstvo NOO i drugi - Objašnjenja i uputstva za rad NOO u oslobođenim krajevima.

Krajem ljeta 1942. godine Vrhovni štab težište NOP-a prenosi u Bosansku Krajinu. Veselin Masleša i Moša Pijade, na bazi odluke Centralnog komiteta KPJ, kada NOO iz privremenih prerastaju u stalne organe vlasti, razrađuju inicijativu i uobličuju (na Oštrelju) Septembarske (Krajiške) propise 26. septembra 1942. godine. Riječ je o sveobuhvatnom dokumentu narodne vlasti, pripremljenom s najbližim vojno-političkim saradnicima, ohrabrenom uspjehima NOP-a, u kojim se razmišlja o razvoju i oblikovanju narodne vlasti na višem nivou. Ta razmišljanja su vodila u pravcu održavanja Prvog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije - AVNOJ-a (Kačavenda, 1968: 339-433).

Od Koste Nađa, komandanta za Bosansku Krajinu, traži se prijedlog za mjesto održanja istorijskog događaja AVNOJ-a. U Jajcu nije moglo, jer se ne može dugo braniti, a Bosanski Petrovac je bio mali za tako važne istorijske događaje i odluke. Odluka pada na oslobađanje Bihaća (4. novembra 1942.

godine) kada je stvorena Bihaćka republika¹¹. Boraveći u Bihaću zajedno s dr. Ivanom Ribarom, Tito odlazi u Cazin, posjećuje kuću Nurije Pozderca, koji se priključuje NOP-u, a za njim i veliki broj Krajišnika (Hoare, 2019).

5. Prvo zasjedanje AVNOJ-a

Prvo zasjedanje AVNOJ-a održano je 26. i 27. novembra 1942. godine u Bihaću. Planirano je da ovom zasjedanju prisustvuje 29 izabраниh delegata iz svih krajeva, ali zbog borbenih dejstava 17 delegata iz Slovenije i Vojvodine nije moglo prisustvovati. Ističemo nekoliko njegovih značajnosti:

- 1) pošto je AVNOJ imao karakter skupštine, a delegati bili legitimno izabrani predstavnici - i odluke koje su donesene su imale ustavni karakter;
- 2) AVNOJ je predstavljao opšte političko predstavništvo NOP-a;
- 3) zbog međunarodnih okolnosti (članovi izbjegličke vlade bili su u Londonu, Parizu i Moskvi i imali savezničku podršku, Staljin se saglasio sa saveznicima) odustalo se privremeno od formiranja vlade kao izvršnog organa vlasti. Umjesto toga, formiran je Izvršni odbor;
- 4) donesena je odluka da se pristupi osnivanju antifašističkih vijeća u federalnim jedinicama, što je bilo vrlo bitno i kada je riječ o obnovi državnosti BiH. Među antifašističkim vijećima, posljednji je formiran ZAVNOBiH;
- 5) zašto se kasnilo s osnivanjem ZAVNOBiH-a? Ne ulazeći u širu elaboraciju, činjenicu da se ZAVNOBiH osnovao posljednji, objašnjava prof. Mustafa Imamović, ističući dva ključna razloga. Prvo, stalne ratne operacije na teritoriji BiH i drugo, rasprave koje su vođene među rukovodstvom KPJ o statusu BiH u budućoj jugoslovenskoj zajednici. Prof. Imamović posebno ističe zasluge Avde Hume i Rodoljuba Čolakovića koji su smatrali da su raniji stavovi samo o autonomiji BiH prevaziđeni i da bi BiH trebala da bude šesta ravnopravna članica buduće federacije. Tome su se posebno suprotstavljali Milovan Đilas, Moša Pijade i Sreten Žujović, ali je Tito, uz prethodno jasan stav Edvarda Kardelja, odlučno

¹¹ Bihaćka republika je bila prostrana partizanska slobodna teritorija nastala nakon bihaćke operacije i oslobođenja Bihaća 4. novembra 1942. godine, spajanjem oslobođenih teritorija Bosanske krajine i susjednih oblasti Hrvatske. Bihać je od početka novembra 1942. do kraja januara 1943. godine bio centar slobodne teritorije koja se prostirala od prilaza Karlovcu i Zagrebu, do rijeke Bosne i Neretve, zahvatajući oko 50.000 km². Tu su u novembru 1942. godine formirane prve divizije i korpusi narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) čija je dejstva usmjeravao Vrhovni štab. Teritorija Bihaćke republike bila je poprište velike zimske operacije Weiss, poznate kao četvrta neprijateljska ofanziva, koju su početkom 1943. godine vodile udružene okupatorsko-kvinsliške snage.

stao na stanovište da BiH u svemu bude ravnopravna sa ostalim članicama buduće federacije (Ibrahimagić, 2009: 306).

Prekretnicu kako na međunarodnom, tako i na unutrašnjem planu predstavlja 1943. godina. Na međunarodnom planu važno je istaći kapitulaciju Italije u septembru 1943. godine, što je ukazivalo na konačnu pobjedu savezničkih snaga. Na unutrašnjem planu vođene su dvije najteže ofanzive (Neretva i Sutjeska) gdje učestvuje glavnina snaga NOVJ. Iako su pretrpljeni ogromni gubici u ljudstvu, Titova vojska nije slomljena. Za to vrijeme ostale jedinice nastavljale su sa oslobađanjem teritorija, čime se širi baza NOP-a

Poslije prelaska Tita u Kladanj - Plahoviće, intenzivno se radi na pripremi održavanja najvišeg organa – ZAVNOBiH-a. Međutim, i tada kao i na Petoj zemaljskoj konferenciji, jedan dio iz vrha rukovodstva KPJ problematizira status BiH (kao države) i Muslimana (kao naroda).

6. Prvo i Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a

Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u Mrkonjić Gradu 25. i 26. novembra 1943. godine. Osnivačku skupštinu je činilo 247, a od toga 193 delegata s pravom glasa iz svih krajeva Bosne i Hercegovine. Istorijski gledano, bitne tačke dnevnog reda Prvog zasjedanja su 6, 7. i 8, a naročito tačka 9. (rezolucija) koja je predstavljala izraz težnji za obnovu državnosti Bosne i Hercegovine i njen ravnopravan status kao federalne jedinice u okviru Jugoslavije. Osnivanje ZAVNOBiH-a i njegovo opredjeljenje na Prvom zasjedanju za izgradnju Bosne i Hercegovine kao države i ravnopravne federalne jedinice u okviru jugoslovenske federacije, a što je i prihvaćeno od strane AVNOJ-a, značilo je da Bosna i Hercegovina nakon 463 godine obnavlja svoju državnost. Osnivačka skupština ZAVNOBiH-a je izabrala 173 vijećnika ZAVNOBiH-a koji će ubuduće sačinjavati ZAVNOBiH, te 58 članova AVNOJ-a i njihovih 42 zamjenika koji su se već 29. i 30. novembra 1943. godine u susjednom gradu Jajce, zajedno sa delegatima iz drugih krajeva Jugoslavije, opredijelili za konačno uređenje Jugoslavije kao federacije ravnopravnih republika i naroda. Time je potvrđen i stav Bosne i Hercegovine naveden u rezoluciji ZAVNOBiH-a. Istina, zasjedanju nije prisustvovao Tito lično, nego je poslao predsjednika AVNOJ-a dr. Ivana Ribara.

Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u Sanskom Mostu od 30. juna do 2. jula 1944. godine. Ono se održalo u daleko boljim vojno-političkim prilikama, a i Sanski Most je bio jedan od gradova koji su bili najduže slobodni. Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a donesena su dva temeljna dokumenta:

1) Odluka o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno-izvršno narodno predstavničko tijelo federalne jedinice BiH. Ova odluka ima osam članova i njome ZAVNOBiH postaje najviši organ vlasti BiH Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ)¹². Svoju zakonodavnu vlast vrši plenarno, a između dva zasjedanja funkciju vlasti obavlja Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, koje nakon četiri dana formira određeni broj povjerenstava (ministarstava).

2) Drugi dokument je Deklaracija o pravima građana BiH. Ovakav dokument u savremenim demokratskim sistemima imaju svi demokratski ustavi. Deklaracija o pravima građana u BiH, donesena 1. jula 1944. godine na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, garantira i: ravnopravnost Muslimana, Srba i Hrvata u BiH koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina; slobodu vjeroispovijesti i savjesti, kao i ravnopravnost svih vjeroispovijesti; slobodu zbora i dogovora, udruživanja i štampe; ličnu i imovinsku sigurnost građana, kao i slobodu privatne inicijative u privrednom životu; ravnopravnost žena s muškarcima, kako u političkom životu zemlje, tako i u svim oblastima društvene djelatnosti; izborno pravo u demokratskoj Bosni i Hercegovini birači će vršiti tajnim glasanjem na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog prava glasa; aktivno i pasivno izborno pravo ima svaki građanin i građanka koji su navršili 18 godina života, a nisu toga prava lišeni na osnovu zakona; svakom građaninu garantovano je pravo žalbe na rješenje organa vlasti, kao i pravo molbe i pritužbe svim organima državne vlasti, te da niko ne može biti osuđen bez prethodnog sudskog postupka.

Pokušavajući rezimirati, odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, kao i odlukama Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, BiH je postala federalna jedinica udružena u DFJ koja dobija karakter složene države. Deklaracija o pravima građana BiH garantuje osnovna kolektivna (nacionalna) i građanska prava. Ovaj princip je temelj budućeg pravno-političkog i ustavnog uređenja BiH i garantuje dva osnovna kriterija - slobodnog građanina i ravnopravnih naroda.

7. Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u oslobođenom Sarajevu od 26. do 28. aprila 1945. godine kao posljednje pod tim imenom. Na ovom zasjedanju donesene su vrlo važne odluke i zakoni u funkciji oblikovanja bh. državnosti:

¹² Demokratska Federativna Jugoslavija je ime Jugoslavije u prelaznom razdoblju između Prve i Druge Jugoslavije, od 7. marta do 29. novembra 1945. godine, iako se taj naziv spominje i u vrijeme konstituisanja federalnih država koje će kasnije biti nazvane narodnim republikama.

1. Odluka o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a između dva zasjedanja (Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a),
2. Odluka o izmjeni i dopuni Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo federalne BiH,
3. Zakon o zakletvi narodnih poslanika Narodne skupštine BiH,
4. Zakon o Narodnoj vladi BiH.

Ističući kontinuitet NOP-a i izgradnju nove vlasti, na ovom zasjedanju ZAVNOBiH se pretvorio u Narodnu skupštinu BiH. Zatim je izabrana Vlada BiH, a Predsjedništvo ZAVNOBiH-a postalo je Predsjedništvo Narodne skupštine BiH.

Nakon provedenih izbora održano je prvo zasjedanje Ustavotvorne skupštine (11. novembra 1946. godine), koja je potvrdila na svom prvom zasjedanju: 1) sve odluke donesene na Drugom i Trećem zasjedanju, 2) sve akte koje je donijela Narodna skupština Republike BiH 27. i 28. aprila 1945. godine do prvog zasjedanja Ustavotvorne skupštine, 3) Odluke i druge akte Predsjedništva Narodne skupštine. Kako je Narodna skupština BiH izabrana na slobodnim izborima, svi akti imaju puni legalitet i legitimitet, te ustavni karakter.

8. Ustavi FNRJ i Narodne Republike BiH

Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije donesen je 31. januara 1946. godine, na zajedničkoj sjednici oba doma (Savezne skupštine i Skupštine naroda) Ustavotvorne skupštine, nekoliko mjeseci nakon proglašenja FNRJ 29. novembra 1945. godine¹³. Tim je ustavom formalno prestao važiti dotadašnji Ustav Kraljevine Jugoslavije iz 1931. godine, te je ustavnopravno potvrđena vlast koja se pod vodstvom Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) uspostavila za vrijeme Drugog svjetskog rata. Bio je to prvi od tri ustava koje je Druga Jugoslavija donijela prilikom svog postojanja. Napuštena je doktrina troplemenog naroda, te je dat status nacije Makedoncima i Crnogorcima.

Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije je rađen po ugledu na Ustav SSSR-a iz 1936. (Staljinov ustav). To se naročito odnosi na dio o ulozi i ovlaštenju izvršnih organa vlasti. Jugoslavija je definisana kao „savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda koji su na osnovu prava na samoopredjeljenje, uključujući pravo na otcjepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi“ koju je sačinjavalo šest republika, s tim što je Srbija u svom sastavu imala Autonomnu pokrajinu

¹³ „Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije“, Odluka o proglašenju Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Beograd, 74 - 94, broj 10, godina II, 1. februar 1946. godine.

Vojvodinu i Autonomnu Kosovsko-metohijsku oblast. Iako je bila organizovana na federativnom principu, nova socijalistička Jugoslavija je u početnoj fazi razvitka imala obilježje centralizovane federacije koje se ogledalo u podijeljenosti nadležnosti između savezne države i republika - s izrazitom prevlašću federalnih organa.

Na sjednicama Ustavotvorne skupštine od 28. do 31. decembra 1946. godine donesen je i Ustav Narodne Republike BiH koji je proglašen 31. decembra 1946. godine¹⁴. U prvom članu Ustava uređeno je da je Narodna Republika BiH¹⁵ narodna država republikanskog oblika, čime je definitivno uređen status BiH kao države. U drugom članu Ustava utvrđuje se da se BiH, izražavajući pravo na samoopredjeljenje, uključujući pravo na otcjepljenje i ujedinjenje s drugim republikama, slobodnom voljom svoga naroda, bez razlike narodnosti i vjeroispovijesti, ujedinila, na osnovu načela ravnopravnosti, s NR Srbijom, NR Hrvatskom, NR Slovenijom, NR Makedonijom i NR Crnom Gorom u zajedničku saveznu državu - FNRJ.

U članu 13 ovog ustava utvrđeno je da se „granice NR BiH ne mogu se mijenjati bez pristanka NR BiH“.

9. Ustav SFRJ i Ustav SR BiH iz 1963. godine

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1963. godine donesen je 7. aprila 1963. godine¹⁶ kao rezultat uvjerenja vladajućih struktura SFRJ da su samoupravni odnosi u dovoljnoj mjeri prevladali u društvu da zavređuju novo i konačno ustavnopravno definisanje i ustoličenje. Ovim ustavom definiciju države karakteriše ne samo odredba da je to savezna država, već i socijalistička demokratska zajednica, što je trebalo označiti težnju ka marksističkom idealu o odumiranju države. Osnovima ekonomskog uređenja proglašeni su društveno vlasništvo, samoupravljanje i samoorganizovanje radnih ljudi na mikro i makro planu. Pravo na društveno samoupravljanje je proglašeno neprikosnovenim, a teritorijalne jedinice u državi (opština, kotar, autonomne pokrajine, socijalističke republike i sama federacija) proglašene su društveno-političkim zajednicama. U odredbi nezabilježenoj u ustavnom

¹⁴ „Službeni list Narodne Republike BiH“ broj 1/47.

¹⁵ U tom razdoblju je Bosna i Hercegovina promijenila nekoliko naziva. Najprije je u aprilu 1945. godine nazvana Federalna Država Bosna i Hercegovina. Donošenjem prvog Ustava 1946. godine dobila je naziv Narodna Republika Bosna i Hercegovina, a u „Socijalističku Republiku“ preimenovana je kad i ostale jugoslavenske republike - Ustavom iz 1963. godine.

¹⁶ „Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“, Odluka o proglašenju Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Beograd, 261 - 292, broj 14, godina XIX, 10. aprila 1963. godine.

pravu, ukinuta je hijerarhija između navedenih jedinica, te je uveden sistem međusobnih prava i obaveza.

Na ovaj ustav, do donošenja novog Ustava Jugoslavije iz 1974. godine, usvojeno je 42 amandmana. To pokazuje da stabilnost institucija nije bila postignuta na duži rok. Novi amandmani ojačali su položaj autonomnih pokrajina, uveli nove oblasti (upravne jedinice) samoupravljanja, a dotadašnji savezni organi postali su zajednički, tj. ne više nadređeni.

Ustav SR BiH iz 1963. godine posljedica je usaglašavanja ustavnog sistema SR BiH sa krupnim društveno-ekonomskim i društveno-političkim promjenama koje su izvršene u Jugoslaviji, a koje su kodifikovane u Ustavu SFRJ od 1963. godine. U osnovnim odredbama ovog ustava (I) utvrđuje se da „povezani u svojoj prošlosti zajedničkim životom, stremljenjima i borbom za slobodu i socijalni progres, Srbi, Muslimani i Hrvati, savlađujući nastojanja tuđinskih sila i domaćih reakcionarnih snaga, našli se prvi put slobodni, ravnopravni i zbratimljeni u svojoj Republici, koja je postala politički i društveni oblik, kako njihove čvrste povezanosti i međusobne ravnopravnosti, tako i ravnopravnosti s ostalim narodima Jugoslavije s kojima su na osnovu prava na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na otejepljenje, stupili dobrovoljno u zajedničku državu - Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju i time obezbijedili punu ravnopravnost i uslove za svestrani nacionalni razvitak, za materijalni i kulturni napredak, za svestrani socijalistički preobražaj“. SR Bosna i Hercegovina je državna socijalistička demokratska zajednica naroda Bosne i Hercegovine zasnovana na vlasti radnog naroda i samoupravljanju i u sastavu je SFRJ (član 1). U članu 2 je utvrđeno da teritoriju SR Bosne i Hercegovine sačinjavaju područja sadašnjih opština utvrđenih republičkim zakonom. Granice SR Bosne i Hercegovine mogu se mijenjati odlukom Skupštine Socijalističke Republike BiH samo u skladu s izraženom voljom stanovništva odgovarajućeg područja i opštim interesima Republike, a na osnovu sporazuma sa susjednom republikom.

Odredbe Ustava SR Bosne i Hercegovine mijenjane su prvi put ustavnim zakonom, a zatim ustavnim amandmanima, koji su sastavni dio Ustava. Mijenjanje Ustava amandmanima predstavljalo je novinu u ustavnoj praksi i imalo preimućstvo u tome što prvobitni tekst Ustava ostaje nepromijenjen, iako se pojedine njegove odredbe mijenjaju, ukidaju ili dopunjuju.

U tom periodu u Bosni i Hercegovini se stvaraju i veliki razvijeni sistemi sa ciljem njihove disperzije u nerazvijenima i slabo razvijenim područjima: Energoinvest, Famos, Unis, Šipad, Soda-so, Agrokomerc, RMK, UPI, Rudi Čajevec, Hemijski kombinat Mostar, Hepok, Elektrodistribucija, Incel, Kombiteks, Bosna Travnik i dr. U cilju praćenja ovih privrednih potencijala, od

velikih banaka formirana je Privredna banka Sarajevo. Počela je 1966. godine s radom i Akademija nauka i umjetnosti BiH. Izgrađeno je 1000 km puteva, 1000 škola, itd. Napravljeni su impozantni sportski objekti, formirani banjalučki, tuzlanski i mostarski univerzitet, Studentski dom u Nedžarići, itd. Pored toga, sve velike firme, od kojih mnoge nismo ni nabrojali, imale su naučnoistraživačke institute. Treba naglasiti da je u BiH bio razvijen i zdravstveni i obrazovni sistem itd. Vrhunac je održavanje XIV Olimpijskih igara 1984. godine u Sarajevu. To je zlatno doba BiH, a kada je riječ o državopravnom statusu, vrhunac je usvajanje Ustava iz 1974. godine.

10. Ustav SFRJ i Ustav SR BiH iz 1974. godine

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974. godine donesen je 21. februara 1974. godine¹⁷, a svečano ga je proglasio predsjednik Vijeća naroda Skupštine SFRJ Mika Špiljak. Usvajanju Ustava prethodili su značajni politički događaji koji su se dogodili nekoliko godina ranije, a označili su početak federalizacije zemlje. Novi ustav koji je ostao na snazi sve do raspada Jugoslavije devedesetih godina prošlog vijeka, samo je djelimično preinačio decentralizaciju provedenu ranije ustavnim amandmanima. S 406 članova bio je jedan od najdužih ustava u svijetu. On je trebao dodatno ojačati i zaštititi samoupravni sistem od uplitanja države, te zastupljenost republika i pokrajina u svim izbornim i političkim tijelima. Prema njemu, republike su definisane kao države i samoupravne zajednice. Odluke u Skupštini SFRJ mogle su biti donesene jedino konsenzualno, jer je svaka republika i pokrajina mogla uložiti veto - ukoliko joj prijedlog nekog zakona nije bio po volji.

U pogledu državnog uređenja, Jugoslavija se definiše kao savezna republika ravnopravnih naroda i narodnosti, slobodno ujedinjenih na principu bratstva i jedinstva u ostvarenju posebnog i zajedničkog interesa, s pravom naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja. Nosioci suvereniteta naroda i narodnosti su republike i pokrajine u granicama svojih ustavnih nadležnosti. Društveno-ekonomski odnosi ustrojavaju se kao socijalistički samoupravni sistem.

Sušтина Ustava SRBiH iz 1974. godine izražena je u članu 1 prema kome je SRBiH socijalistička demokratska država i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana, naroda BiH - Muslimana, Srba, Hrvata, pripadnika drugih naroda i narodnosti, koji u njoj žive. Bošnjaci su

¹⁷ „Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“, Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Beograd, 210 - 263, broj 9, godina XXX, 21. februara 1974. godine.

prvi put ovim ustavom dobili ravnopravni status naroda unutar jugoslavenske zajednice i naziv Muslimani.

Amandmanima LIX do LXXX na Ustav SRBiH iz 1974. godine, donesenim 31. jula 1990. godine, izvršeno je reafirmisanje bosanske državnosti, konkretnije uređena srazmjerna zastupljenost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine u vlasti i uvođenje načela podjele između zakonodavne, izvršne i sudske vlasti (prelazak na parlamentarni sistem) umjesto do tada važećeg načela jedinstva vlasti. Amandmanom LX Bosna i Hercegovina je definisana kao „demokratska suverena država ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine - Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda i narodnosti, koji u njoj žive“. Novo u definisanju Bosne i Hercegovine je da je ona „suverena država“ i da ravnopravnost njena tri naroda i drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive, ima jedan novi kvalitet.

Ustavnim zakonom za provođenje Amandmana LIX do LXXX na Ustav SRBiH (čl. 19-22) uređena je detaljnije primjena odredaba Amandmana LXI o srazmjernoj zastupljenosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine. Kada je riječ o srazmjernosti u skupštinama društveno-političkih zajednica, smatra se da je srazmjerna zastupljenost „naroda Bosne i Hercegovine - Muslimana, Srba, Hrvata osigurana ukoliko ostvarena srazmjera ne odstupa više od 15 odsto od srazmjere utvrđene za odbornike skupština odgovarajuće društveno-političke zajednice, odnosno za poslanike u Vijeću građana Skupštine SRBiH u izbornoj jedinici na osnovu podataka prema popisu stanovništva prije provođenja izbora“.

Zaključak

U radu je ukazano da je Bosna i Hercegovina, kao istorijski, teritorijalni, običajno-kulturni, političko-pravni i državni identitet, u kojoj je živio jedinstven etnikum s tri religije, često bila negirana i na duži ili kraći period okupirana. Istina, ona nikada nije gubila nadu u svoju individualnost. U NOP-u ona prvi put dobija šansu da obnovi svoju državnost na bazi nacionalne i građanske ravnopravnosti.

Centralno pitanje svake države, pa tako i BiH, jeste pravilno rješavanje nacionalnog pitanja na bazi nacionalne i građanske ravnopravnosti. Nerazumijevanje da u Bosni žive narodi različitih etničkih i konfesionalnih identiteta, kao i različito, uglavnom oprečno i negatorsko posmatranje, te terminološko nominovanje - može uzrokovati katastrofične posljedice. Treba ostati dosljedan politici koja promovise nacionalnu i građansku ravnopravnost, te prava i slobode građana.

Literatura

- Bergholz, M. (2018). *Nasilje kao generativna sila*, Buybook, Sarajevo.
- Kržišnik Bukić, V. (2019). Terminologija o Bosni kao stručni i politički problem, Zbornik radova ANU BiH, Sarajevo.
- Čaušević, Dž. (2005). *Pravno-politički razvitak BiH*, Magistrat, Sarajevo.
- Ćirković, S. (1964). *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd.
- Demirović, M., Hadžić, M. (2008). *Hamdija Pozderac, Državnost i nacionalnost BiH*, Pravni fakultet, Bihać.
- Demirović, M. (2016). *Bosna i Bošnjaštvo u srpskoj politici*, drugo izdanje, Grafičar, Bihać.
- Demirović, M. (2018). *Paradigma Bosna i bošnjaštvo, historijsko-politološko razumijevanje*, Preporod, Sarajevo.
- Dimić, Lj. (2001). *Istorija srpske državnosti*. 3, Ogranak SANU, Novi Sad.
- Filandra, Š. (2012). *Bošnjaci nakon socijalizma*, BZK Preporod, Sarajevo - Zagreb.
- Filipović, M. (1993). „Smisao bošnjaštva“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 28. septembar.
- Filipović, M. (1997). *Bosna i Hercegovina - najvažnije geografske demografske, historijske, kulturne i političke činjenice*, Compact, Publishing House, Sarajevo.
- Goldštajn, I. (2019). *Josip Broz Tito, KPJ i BiH*, Zbornik ANU BiH, Sarajevo.
- Hoare, M.A. (2019). *Bosanski Muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica.
- Hrabak, B. (1995). *Jugoslovenska muslimanska organizacija prema muslimanima Sandžaka, Kosmeta i Makedonije 1919-1929. godine*, Novopazarski zbornik, 19.
- Kačavenda, P. (1968). *Razvoj i aktivnost narodne vlasti na velikoj oslobođenoj teritoriji Jugoslavije u drugoj polovini 1942. godine*, Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova, Beograd.
- Klajić, N. (1974). *Srednjovjekovna Bosna*, Eminex, Zagreb.
- Ibrahimagić, O. (1997). *Državopravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Centrala Stranke demokratske akcije, Sarajevo.
- Ibrahimagić, O. (2012). *Bosanski identitet i suverenitet*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti, Sarajevo.
- Ibrahimagić, O. (2020). *Govorna historija Bosne i ljudi*, Monos, Gračanica.
- Imamović, M. (1999). *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Magistrat, Sarajevo.
- Jelić-Butić, F. (1983). *Hrvatska seljačka stranka*, Globus, Zagreb.
- Lovrenović, D. (1994). *Uticaj Ugarske na odnos Crkve i države u srednjovjekovnoj Bosni*, „Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291.-1991.“ (zbornik radova), FTS, Samobor.
- Lovrenović, D. (1999). *Srednjovjekovna Bosna i srednjoeuropska kultura (Prožimanja i akulturacija)*, Forum Bosnae 5, Sarajevo.
- Lovrenović, D. (2006). *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463*, Synopsis, Zagreb - Sarajevo.
- Lovrenović, D. (2012). *Bosanska kvadratura kruga*, Dobra knjiga - Synopsis, Sarajevo - Zagreb.
- Martinus, R. (1991). *Odnos srednjovjekovne Bosne prema Europi i odrazi kasne antike u hrišćanstvu srednjovjekovne Bosne*, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo.
- Pavlowitch, S.K. (1985). *Unconventional Perceptions of Yugoslavia 1940-1945*. Columbia University Press, New York.
- Pavlowitch, S.K. (2008). *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*, Columbia University Press, New York.
- Petranović, B. (1980). *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Nolit, Beograd.

- Petranović, B. (1988). Istorija Jugoslavije 1918-1988, Nolit, Beograd.
- Petranović, B. (1992). Sporazum Cvetković-Maček i pitanje razgraničenja u Sremu (PDF). Istorija 20. veka, časopis Instituta za savremenu istoriju, Beograd, 10 (1-2).
- Radojević, M. (1994). Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918-1941. godine, Istorija 20. veka, časopis Instituta za savremenu istoriju, Beograd, broj 12 (1).
- Radojević, M. (1995). Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina, Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, Istorijski institut SANU, Beograd.
- Radojević, M. (2018). Demokratska stranka i sporazum Cvetković-Maček, Glas SANU, 428 (18).
- Tomasevich, J. (2002). War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration, Stanford University Press, Stanford.
- Zgodić, E. (1966). Građanska Bosna, Ritam, Tuzla.

Internet izvori

- [https://www.hercegbosna.org/povijest/povijest-bih/...](https://www.hercegbosna.org/povijest/povijest-bih/)
- <https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos:4135/datastream/PDF/view>
- <https://bs.wikipedia.org/wiki/Bošnjani>
- <https://povijest.hr/nadanasnjidan/sporazum...>
- <https://hr.glosbe.com/hr/hr/SporazumCvetković-Maček>
- <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei teme/deklaracija-o-pravima-gradana-u-bih-u-kontekstu-evropske-konvencije-568795>
- https://bs.wikipedia.org/wiki/Bihačka_republika
- <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=4866>
- <https://www.youtube.com/watch?v=YigCiRkW8Vs>
- <https://magazinplus.eu/prvo-zasjedanje-avnoj-a>
- https://sh.wikipedia.org/wiki/Drugo_zasjedanje_AVNOJ-a
- <https://www.historija.ba/d/584-odrzano-trece-zasjedanje-zavnobih-a>
- [https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/.](https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/)
- <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei teme/>
- www.arhivju.gov.rs/.../ustav_fnrj.html
- https://sr.wikipedia.org/sr-el/Устав_Југославије_од_1946._године
- <https://istorija-jugoslavije.bosnianforum.com/t13...>
- mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf
- www.ccbh.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf
- radnici.ba/wp-content/uploads/2018/04/Ustav-SRBIH-1963-sa-amandmanima.pdf
- <https://forum.klix.ba/bosna-i-hercegovina-f177/...>
- www.znaci.net/00003/661.htm
- www.znaci.net/00003/500.htm
- <https://hamdocamo.wordpress.com/2012/04/12/...>

FROM RESTORATION OF STATEHOOD TO EQUALITY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN DEMOCRATIC FEDERAL YUGOSLAVIA

Abstract

During the Second World War, the People's Liberation Movement (PLM) in Yugoslavia had several goals, of which the anti-fascist fight and liberation of the country stood out, as well as the building of a new democratic people's government, i.e. a new socio-political system. In order to understand this, one must keep in mind the historical outcomes and activities of which stand out: (1) letters from the advanced Bosnian student youth of 1937, 1938 and 1939; (2) the leftist magazine „Putokazi“ from Zagreb, which was published for three years (1937, 1938 and 1939), with a total of 13 issues, edited by Skender Kulenović and Hasan Kikić, Zijo Dizdarević, Hamid Dizdar and Safet Krupić. The editor-in-chief was Šukrija Huskić and (3) the Fifth National Conference of the Communist Party of Yugoslavia in Zagreb from 19 to 23 October 1940, which paid special attention to Bosnia and Herzegovina.

Understanding the anti-fascist fight of the PLM as a permanent civilizational-existential constant, in which all peoples and nationalities led by the PLM took part, the authors focus on building a new people's democratic government. At the same time, they emphasize that the center of the PLM was in BiH, especially in Bosnian Krajina, where historical key events were held (two sessions of the National Anti-Fascist Council of People's Liberation of Bosnia and Herzegovina - ZAVNOBiH in 1943 - in Mrkonjić Grad and 1944 in Sanski Most and two sessions of the Anti-Fascist Council of the People's Liberation of Yugoslavia - AVNOJ - in 1942 in Bihać and in 1943 in Jajce). Thus, the development of the PLM and the building of new government in BiH were directly correlated. Eminent scientists (such as academician Enver Redžić) assess that these historical events happened under the pressure of successful development of the PLM and that they would have happened without the instructions of the PLM leadership, which does not question their role at all.

The first, second and third sessions of ZAVNOBiH should be understood in continuity exactly as the PLM took place. Each of these sessions was in the function of establishment of the state of BiH, from the establishment of national liberation committees to the Third Session of ZAVNOBiH in Sarajevo, held from 26 to 28 April 1945, as well as the Third Session of AVNOJ in

Belgrade, held from 7 to 10 August 1945. At the Third Session, ZAVNOBiH grew into the National Assembly of BiH, thus achieving a new quality, and, at the same time, a government was formed (based on the Law on People's Government of BiH).

Emphasizing the continuity of building a new people's government and statehood of BiH within the Democratic Federal Yugoslavia, it is evident that at the First Session the statehood was renewed, and at the Second Session of ZAVNOBiH the relations between federal units were defined on a federal basis in the new state. The Declaration of Citizens' Rights established democratic civil and collective rights (with special emphasis, due to the specifics of Bosnia and Herzegovina, on national equality), and at the Third Session the state structure of federal BiH within the Democratic Federal Yugoslavia was completed.

Decisions made at all three sessions of ZAVNOBiH represent the basis and character of the constitutional construction of BiH statehood, and all subsequent constitutional changes and arrangement of relations on the dialectical unity between civil and collective (multiethnicity, multiconfessionalism), which is the historical constant of BiH. If the question arises as to why such interest in the scientific valorization and celebration of the sessions of ZAVNOBiH, the answer is that this is one of the most important dates in modern history of Bosnia and Herzegovina.

Key words: ZAVNOBiH, Bosnia and Herzegovina, AVNOJ, People's Liberation Movement, national equality, citizen.

REFERATI / HISTORIJSKE NAUKE

TREĆE ZASJEDANJE ZAVNOBiH-a I PRVI USTAV NARODNE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE – NADOGRADNJA BOSANSKOHERCEGOVAČKE DRŽAVNOSTI

Denis Bećirović*

Sažetak: Obnova bosanskohercegovačke državnosti u Drugom svjetskom ratu predstavlja djelo antifašističkih snaga i njihovog opredjeljenja za političku autonomiju i teritorijalnu cjelovitost Bosne i Hercegovine u federativnoj Jugoslaviji. Historijska osnova za obnovu državnosti Bosne i Hercegovine na zasjedanjima ZAVNOBiH-a bila je bosanska srednjovjekovna država. I pored višestoljetnog potpadanja pod tuđinsku vlast, Bosna i Hercegovina je sačuvala svijest o svojoj državnosti, kao i o svom posebnom historijskom, kulturnom i političkom identitetu. Obnovom moderne bosanske državnosti i usvajanjem pravnih akata na zasjedanjima ZAVNOBiH-a oblikovan je jedinstven pravni i politički sistem u Bosni i Hercegovini. Važan korak u nastavku izgradnje državnosti Bosne i Hercegovine označilo je Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a u Sarajevu. Na ovom zasjedanju, između ostalog, usvojene su važne odluke i zakoni: *Odluka o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a; Odluka o izmjeni i dopuni Odluke o konstituiranju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine; Zakon o zakletvi narodnih poslanika Narodne skupštine Bosne i Hercegovine i Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine*. Navedenim pravnim aktima ZAVNOBiH je transformiran u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine, a Predsjedništvo ZAVNOBiH-a u Predsjedništvo Narodne skupštine. Bosna i Hercegovina je dobila i prvu poslijeratnu Vladu. Akti usvojeni na zasjedanjima ZAVNOBiH-a predstavljali su snažan fundament za nastavak dogradnje državnosti Bosne i Hercegovine kao samostalne i ravnopravne federalne članice Demokratske federalne Jugoslavije. Pravnim aktima koji su doneseni na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, odnosno Narodne skupštine

* Prof. dr., Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli.
E-mail: becirovicdmde@gmail.com

Bosne i Hercegovine, konstituirana je samostalna državna organizacija Bosne i Hercegovine koja je bila ravnopravno pozicionirana s ostalim federalnim jedinicama u drugoj jugoslovenskoj državi. Nadogradnja državnosti Bosne i Hercegovine izvršena je usvajanjem prvog Ustava Narodne republike Bosne i Hercegovine. Tako je Bosna i Hercegovina, neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, najvišim pravnim aktom definirala svoju unutrašnju organizaciju, u skladu sa tadašnjim političkim i ekonomskim prilikama. Ona je ovim najvišim pravnim aktom definirana kao narodna država republikanskog oblika koja je imala suverena prava i državnost. Donošenjem Ustava Bosna i Hercegovina je svoju državnost podigla na još viši rang, te se može konstatirati da od 31. decembra 1946. ona egzistira i funkcioniše kao državna organizacija. Pri tome, u objektivnom sagledavanju ustavne pozicije Bosne i Hercegovine ne treba zanemariti činjenicu da je ona, voljom svojih predstavnika, bila u sastavu zajedničke države – federativne Jugoslavije. Suverenitet i državnost Bosne i Hercegovine bio je ograničen suverenitetom savezne države. Riječ je o suverenim pravima koje je Bosna i Hercegovina, zajedno s ostalim republikama, prenijela na jugoslovensku državu.

Ključne riječi: Zemaljsko antifašističko vijeće Bosne i Hercegovine, Narodna skupština Narodne republike Bosne i Hercegovine, Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, Bosna i Hercegovina, Jugoslavija, Ustav, Narodna republika Bosna i Hercegovina, Demokratska federativna Jugoslavija, federacija, državnost, republika

Kratak osvrt na značaj Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a

Bosna i Hercegovina je nakon gotovo pet stoljeća, egzistirajući pod stranim carevinama i kraljevinama, obnovila svoju državnost na Prvom zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH). Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je 25. i 26. novembra 1943. u Mrkonjić Gradu uz prisustvo 247 delegata iz svih krajeva Bosne i Hercegovine iz sva tri bosanska naroda. Tom prilikom izabrana su 173 vijećnika ZAVNOBiH-a i 31 član Prezidijuma. Skupština je izabrala Predsjedništvo ZAVNOBiH-a (5 članova) i ovlasila ovaj organ da predstavlja Vijeće između između dva zasjedanja. Od ovog datuma, ZAVNOBiH je odlučivao kao najviši organ vlasti Bosne i Hercegovine kao ravnopravne federalne jedinice u jugoslovenskoj državi. Na spomenutom zasjedanju ZAVNOBiH-a izabrana je i delegacija Bosne i Hercegovine (58 članova) koja je ravnopravno s drugim republičkim delegacijama učestvovala u radu Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AV-

NOJ) 29. novembra 1943. i stvaranju federativne strukture vlasti u Jugoslaviji. (Redžić 1998: 428-434; Borovčanin 1979: 169-175; Ibrahimagić 2001: 46-49; Filandra 1998: 185-187; Bojić 2001: 222-224)

Državnost Bosne i Hercegovine u ustavno-pravnom smislu uokvirena je na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom u Sanskom Mostu od 30. juna do 2. jula 1944. godine. Na ovom zasjedanju ZAVNOBiH se proglasio za najviše zakonodavno i izvršno tijelo federalne Bosne i Hercegovine. Osim toga, na ovom zasjedanju, između ostalog, usvojene su sljedeće odluke: *Odluka o odobrenju rada bosanskohercegovačke delegacije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a; Odluka o stvaranju zakonodavnog odbora pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a; Odluka o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština; Odluka o izborima za narodnooslobodilačke odbore i narodnooslobodilačke skupštine i Odluka o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a*. Navedenim odlukama definitivno je uspostavljena nova državna struktura Bosne i Hercegovine, a vijećnici ZAVNOBiH-a usvojili su i *Deklaraciju o pravima građana Bosne i Hercegovine* koja je sadržavala visoke standarde ljudskih prava. Deklaracija je, između ostalog, garantirala: ravnopravnost muškarca i žene; slobodu vjeroispovijesti i savjesti; ravnopravnost svih vjeroispovijesti; ličnu i imovinsku sigurnost; slobodu zbora, udruživanja i štampe i pravo privatnog vlasništva. (Čemerlić 1968a: 232-234; Filipović 2002: 17-31)

Važnu ulogu u potvrđivanju državnosti Bosne i Hercegovine i njenog statusa ravnopravne republike u jugoslovenskoj federaciji imala su i zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). U pogledu definiranja statusa Bosne i Hercegovine naročito su važne odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a (donesene 29–30. novembra 1943). One su predstavljale važnu etapu u procesu potvrđivanja bosanskohercegovačke državnosti i teritorijalne cjelovitosti. AVNOJ je donio odluku o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, kojom je načelno određen i status ZAVNOBiH-a. Na Drugom zasjedanju uspostavljena je i nova vlast tako što je AVNOJ proglašen za „vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko“ tijelo, a Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) najvišim izvršnim i naredbodavnim organom vlasti u Jugoslaviji. AVNOJ je, pored ostalog, definirao da građani suverena prava ostvaruju u federalnim jedinicama koje imaju pravo na samoopredjeljenje do otcjepljenja. (Nešović i Petranović 1983: 449-453; Petranović i Štrbac 1977: 23-26; Petranović i Zečević 1987: 7-17; Nešović 1973: 114-115)

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a i dogradnja državnosti Bosne i Hercegovine

Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti intenzivirana je naročito poslije održavanja Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, a od aprila 1945. prešla je u višu fazu organizacije. Nakon temeljito izvršenih priprema, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je 16. aprila 1945. usvojilo odluku da za 26. april iste godine sazove Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a. Iz predloženih tačaka koje su se trebale razmatrati na ovom zasjedanju bilo je vidljivo da je Predsjedništvo pripremlilo prijedlog za transformaciju iz ratne u mirnodopsku organizaciju vlasti u federalnoj Bosni i Hercegovini. Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je od 26. do 28. aprila 1945. u Sarajevu. Na zasjedanju je od ukupno 176 članova ZAVNOBiH-a prisustvovalo 155 vijećnika, što je predstavljalo više od dvotrećinske većine, pa je ZAVNOBiH mogao usvajati punovažne odluke. (Borovčanin 1979: 242-243) Nakon brojnih uvodnih referata i rasprava o izgradnji organe narodne vlasti u Bosni i Hercegovini na ovom zasjedanju su usvojene sljedeće odluke i zakoni: *Odluka o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a od Drugog do Trećeg zasjedanja; Odluka o izmjeni i dopuni zakona o konstituisanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno tijelo Federalne Bosne i Hercegovine; Zakon o zakletvi narodnih poslanika Narodne skupštine Bosne i Hercegovine i Zakon o narodnoj vladi Bosne i Hercegovine.* (Čemerlić, 1968b: 483-489)

Vijećnici ZAVNOBiH-a su na Trećem zasjedanju konstatali da su odluke usvojene na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a imale izuzetan značaj za dalju izgradnju i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta i državnosti Bosne i Hercegovine. (Borovčanin 1979: 245) Ta činjenica je apostrofirana i u referatu Rodoljuba Čolakovića. On je u uvodnom izlaganju o političkom izvještaju, pored ostalog, rekao: „(...) *Svojom borbom protiv okupatora narodi Bosne i Hercegovine izvojevali su svoj užoj domovini Bosni i Hercegovini položaj ravnopravne federalne jedinice u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji. To je bila želja svih njenih naroda (...) Skinuto je jednom za uvijek ono pitanje koje je potresalo staru Jugoslaviju: čija je Bosna i Hercegovina. Nju su svojatali i velikosrbi i velikohrvati, ali ne radi dobra njenih naroda već radi svojih sebičnih interesa. Narodno-oslobodilački pokret je riješio to pitanje Bosne i Hercegovine u duhu svojih načela koja su dosljedno demokratska. Polazeći od njih, Bosna i Hercegovina nije mogla biti dijeljena između Hrvatske i Srbije, ne samo zbog toga što su Srbi i Hrvati izmiješani na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine nego i zbog toga što u njoj žive Muslimani koji se još nisu*

nacionalno opredijelili. Svako cijepanje Bosne i Hercegovine oni bi s pravom osjetili kao nasilje nad sobom, kao uskraćivanje njima kao cjelini onih prava koja proističu iz našeg demokratizma za sve narode Jugoslavije, pa i za Muslimane. Živeći u ravnopravnosti u svojoj užoj domovini, Srbi i Hrvati imaju najširu mogućnost da se povezuju raznim vezama sa svojom (...) braćom u Srbiji, odnosno Hrvatskoj. (...) Takvim jednim demokratskim rješenjem po kome je Bosna i Hercegovina ravnopravna federalna jedinica, ona više neće biti ni jabuka razdora između Srba i Hrvata niti će muslimansko pitanje moći u rukama muslimanskih reacionara da bude sredstvo za političke pazare sa srpskom ili hrvatsko reakcijom. Naprotiv, Bosna i Hercegovina biće most koji će vezivati ravnopravnu braću i učvršćivati Demokratsku Federativnu Jugoslaviju (...)“ (kurziv D.B) (Ćemerlić, 1968b: 410-411) Među diskutantima bio je i dr. Hamdija Ćemerlić koji je na kondenzovan način iskazao značaj zasjedanja ZAVNOBiH-a. Prema njegovim riječima „(...) Prvo zasjedanje bilo je u znaku osnivanja ZAVNOBiH-a. Drugo naše zasjedanje bilo je u znaku donošenja velikih i dalekosežnih odluka, odluka koje su položile temelje federalne Bosne i Hercegovine, odluka koje čine naš ustav. I ovo treće zasjedanje našeg vijeća je historijsko znamenje, jer ćemo na njemu dobiti našu pravu narodnu vladu federalne Bosne i Hercegovine(...)“ (kurziv D.B) (Ćemerlić, 1968b: 420) U sličnom tonu je govorio i sekretar ZAVNOBiH-a Hasan Brkić, koji je istakao sljedeće: „(...) Prvi put u historiji narodi Bosne i Hercegovine, slobodni i ravnopravni, položili su temelje svom budućem slobodnom životu. (...) Sloboda, ravnopravnost i istinska narodna demokratija, ravnopravan položaj Bosne i Hercegovine u novoj državnoj zajednici sve je to uticalo na okupljanje narodnih masa oko našeg pokreta (...)“ (kurziv D.B) (Ćemerlić, 1968b: 452) Zahvalnost narodima Bosne i Hercegovine na početku Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a iskazao je i Edvard Kardelj, potpredsjednik vlade Demokratske federativne Jugoslavije (DFJ) i ministar za Konstituantu. On je poručio da bosanskohercegovački narodi zauzimaju posebno mjesto u borbi za slobodu i da je „Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a izvanredno važan događaj u daljoj izgradnji Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice DFJ“. (Borovčanin 1979: 246) Zavnobihovski položaj Bosne i Hercegovine bilo je djelo antifašista iz svih njenih naroda. Poseban historijski značaj ZAVNOBiH-a leži u činjenici što je predstavljao negaciju velikohrvatske politike u okviru NDH, kao i velikosrpskog projekta stvaranja homogene velike Srbije“. (Redžić 2000: 166)

Usvajanjem *Odluke o izmjeni i dopuni zakona o konstituisanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno tijelo Federalne Bosne i Hercegovine* ZAVNOBiH je

promijenio naziv i od tada nosi naziv Narodna skupština Bosne i Hercegovine. Ovom izmjenom svi članovi ZAVNOBiH-a automatski su preimenovani u poslanike federalne Bosne i Hercegovine koja je dobila svoj najviši organ zakonodavne vlasti u novim mirnodopskim uslovima. Na ovom zasjedanju su kooptirana i 44 nova poslanika s ciljem što sveobuhvatnijeg predstavljanja i iskazivanja volje građana i naroda Bosne i Hercegovine. Zajedno s promjenom naziva ZAVNOBiH-a, njegovo Predsjedništvo je transformirano u Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine. Prvi pravni akt kojeg je donijela Narodna skupština Bosne i Hercegovine bio je *Zakon o zakletvi narodnih poslanika Narodne skupštine Bosne i Hercegovine*. Odmah nakon jednoglasnog usvajanja ovog zakona poslanici su položili zakletvu i obavezali se da će čuvati tekovine antifašističke borbe, što je ujedno bila i garancija da će nastaviti dograđivati ustavnopravni sistem federalne Bosne i Hercegovine. (Borovčanin 1979: 247-248)

Jedan od najvažnijih zakona kojeg je na ovom aprilskom zasjedanju usvojila Narodna skupština Bosne i Hercegovine jeste *Zakon o narodnoj vladi Bosne i Hercegovine*. Ovaj zakon je usvojen 27. aprila 1945. i imao je posebnu historijsku i zakonodavnu težinu, jer je njime formirana Narodna vlada Bosne i Hercegovine kao vrhovni izvršni i naredbodavni organ državne vlasti Bosne i Hercegovine. U članu 4. ovog zakona propisano je da Narodna vlada upravlja putem svojih ministarstava na teritoriji Bosne i Hercegovine i poslovima državne uprave koji ne potpadaju u kompetencije Vlade Jugoslavije. Dan poslije 28. aprila 1945. izabrana je i prva poslijeratna vlada Bosne i Hercegovine na čelu s predsjednikom Rodoljubom Čolakovićem i potpredsjednicima Zaimom Šarcem i Jakovom Grgurićem. Za ministre su izabrani: Đuro Pucar-Stari, Ilija Došen, dr. Hamdija Čemerlić, Anto Babić, Hasan Brkić, Pašaga Mandžić, Ćazim Ugljen, Vlado Šegrt, Ante Martinović, dr. Nedo Zec, dr. Cvitan Spužević i Novak Mastilović. (Čemerlić, 1968b: 486-492)

Usvajanjem zakona, izvještaja i odluka koji su razmatrani tokom Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, odnosno Narodne skupštine Bosne i Hercegovine, završen je važan period u procesu obnove bosanskohercegovačke državnosti. Akti usvojeni na zasjedanjima ZAVNOBiH-a predstavljali su snažan fundament za nastavak dogradnje državnosti Bosne i Hercegovine kao samostalne i ravnopravne federalne članice DFJ. Prije svega, treba ukazati na činjenicu da su svi akti ZAVNOBiH-a usvojeni od antifašističkih predstavnika svih bosanskohercegovačkih naroda koji su iskazali političku volju da žive u posebnoj i ravnopravnoj federalnoj jedinici Bosni i Hercegovini. Pravnim aktima koji su doneseni na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, odnosno Narodne skupštine Bosne i Hercegovine, konstituirana je samostalna državna organizacija Bosne

i Hercegovine koja je bila ravnopravna sa ostalim federalnim jedinicama u drugoj jugoslovenskoj državi. (Borovčanin 1979: 247-248)

Političke prilike između Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a i usvajanja Ustava Narodne republike Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina je dočekala kraj Drugog svjetskog rata potpuno razorena i devastirana. Osim strašnih posljedica manifestiranih u vidu ogromnih ljudskih žrtava i materijalnih gubitaka, nova država se morala suočiti i s nestabilnim političkim prilikama u zemlji. Iako je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) izašla iz rata kao pobjednik propagirajući politiku međunacionalnog pomirenja i bratstva i jedinstva, na pojedinim dijelovima zemlje se osjećala atmosfera međunacionalnog nepovjerenja. To je naročito bilo izraženo u udaljenim i teže pristupačnim planinskim mjestima u kojima su još uvijek djelovale poražene vojne formacije. One su dodatno podgrijavale strah i nesigurnost kod stanovništva napadajući i ubijajući predstavnike nove vlasti te vršeći razne oblike ekonomskih i drugih sabotaza. U nekim krajevima Bosne i Hercegovine sve do 1947. godine neprijatelji su na javnim mjestima vješali članove Partije upućujući opomenu i „prijetnju za druge“. Partijske organizacije u tim dijelovima zemlje teško su razvijale svoju organizacionu mrežu, a još teže mijenjale svijest i predrasude ljudi. (Arhiv CK SKJ, IK, Beograd, 507-VIII-II/2a-(1-38)-K-3)¹

Na složenost političkih prilika krajem rata uticalo je i postojanje dva ustavno-pravna sistema. S jedne strane, sve više su jačale pozicije AVNOJ-evskih izvršnih i zakonodavnih organa vlasti, a s druge strane, određen uticaj imala je kraljevska vlada u Londonu koja je priznavala Skupštinu Kraljevine Jugo-

¹ Uprkos počinjenim masovnim zločinima i izgubljenom ratu nacifašističke i kolaboracionističke snage su u prvim poslijeratnim godinama još uvijek bile prisutne u geografski teže pristupačnijim dijelovima Jugoslavije. Samo na teritoriji Bosne i Hercegovine, neposredno nakon rata, ostalo je djelovati oko 16.000 pripadnika različitih pokreta i oružanih grupa koje su se od 1941. do 1945. borile protiv antififašističkog partizanskog pokreta. Od te cifre, na četnike je otpadalo oko 8.000, ustaše 6.000, muslimansku miliciju 1.100, zeleni kadar 500 i druge oružane formacije oko 300 pripadnika. Ove kvasilniške snage su ciljano stvarale atmosferu nesigurnosti raznim nasilnim i drugim aktivnostima (rušenje mostova, pruga, napadi na kurire, odbornike i političke radnike, paljenje općinskih zgrada, napadi na manje posade milicije, pljačke prehrambenih proizvoda, ubijanje članova KPJ i SKOJ-a i sl.). U obračunu sa poraženim snagama pored vojske, pripadnika Korpusa narodne odbrane, organa bezbjednosti i milicije značajnu ulogu imala je amnestija koja je obećana svima onima koji se predaju vlastima u razdoblju od 5. augusta do 5. septembra 1945. godine. U tom roku organima vlasti predalo se blizu 6.000 pripadnika poraženih vojnih formacija. Vidi: Grupa autora 1990: 11-12.

slavije iz 1938. godine. Pod pritiskom zapadnih saveznika u Beogradu je 1. novembra 1944. potpisan sporazum između predstavnika NKOJ-a i kraljevske vlade iz Londona. Kao rezultat sporazuma 7. marta 1945. formirana je jedinstvena vlada DFJ, na čelu s Josipom Brozom Titom. Nova vlada je odmah po imenovanju usvojila Deklaraciju kojom je potvrdila spremnost da poslije oslobođenja zemlje održi slobodne izbore za Ustavotvornu skupštinu. Predizbornu kampanju uoči izbora zakazanih za 1. novembar 1945. obilježila je, između ostalog, nedemokratska politička atmosfera. Bile su ponuđene samo dvije opcije: lista Narodnog fronta Jugoslavije (dalje: NFJ) iza koje su stajali komunisti i lista opozicije za koju se glasalo u kutiju bez liste. Ubjedljivu pobjedu NFJ u takvim uslovima nije mogao spriječiti nijedan broj nekomunističkih predstavnika u vladi i skupštini koji su u to vrijeme djelovali isključivo zahvaljujući pritisku zapadnih sila na Jugoslaviju. Tako je 29. novembra 1945. godine u Beogradu proglašena Deklaracija o stvaranju Federativne narodne republike Jugoslavije (FNRJ). U njoj se, pored ostalog, konstatira stvaranje republike i ukidanje monarhije, a kralju Petru II Karađorđeviću i cijeloj dinastiji Karađorđevića zabranjuje se povratak u zemlju uz lišavanje svih prava koja su im do tada pripadala. (Petranović i Zečević 1985: 566-569, 580-584 i 649-652) Novembarskim izborima legaliziran je potpuni uticaj KPJ u vlasti. Nedugo zatim, 31. januara 1946. godine, Ustavotvorna skupština proglašava Ustav FNRJ u kojem općenarodna imovina postaje glavna poluga u razvitku narodne privrede. Novi ustav omogućio je državi da „daje pravac privrednom životu i razvitku putem općeg privrednog plana oslanjajući se na državni i zadružni privredni sektor a ostvarujući opću kontrolu nad privatnom svojinom“. (Prezidijum NS 1946: 422-423)

S obzirom da je jedan od osnovnih ciljeva KPJ bio uspostavljanje apsolutne dominacije, Partija je već od 1945. stavila sve resurse političke i društvene moći pod svoju kontrolu. Podržavljenjem finansijskog, industrijskog i trgovačkog kapitala društvena moć KPJ se zaokruživala i prije izbora za Ustavotvornu skupštinu. Struktura partijske države uobličena tokom rata, nakon oslobođenja je preuzela uređenje odnosa u svim društvenim podsistemima. Milicija i armija su bile pod punom kontrolom Partije, što najreljefnije ilustrira činjenica da su komunisti činili 94% komandnog kadra u armiji. Naročito značajnu funkciju u sukobu sa političkim protivnicima imala je obavještajna služba, Odjeljenje za zaštitu naroda (OZN-a).² Također, u funkciji ostvariva-

²OZN-a je osnovana odlukom koju je u Drvaru 13. maja 1944. godine potpisao Tito u formalnom statusu Vrhovnog komandanta NOV i POJ i Povjerenika za narodnu odbranu NKOJ-a. Prema sadržaju osnivačkog akta OZN-a je osnovana kao centralna jugoslovenska obavještajna i kontraobavještajna služba uz naglašavanje njenog represivnog značaja za očuvanje političke linije koju je zastupala KPJ. Snažnu formalnu i stvarnu moć OZN-e nastojao je

nja potpunog monitoringa nad državno-upravnim i sudskim aparatom bila je institucija Javnog tužioca, osnovana u februaru 1945. godine. (Obradović 1995:31)

Paralelno s izgradnjom i jačanjem partijskih i državnih struktura formirane su i razne masovne organizacije: Antifašistički front žena Jugoslavije, Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije i Ujedinjeni sindikat radnika i namještenika Jugoslavije. Sve ove organizacije su u septembru 1945. godine, zajedno s drugim političkim, ekonomskim, kulturnim i društvenim organizacijama uključene u sastav NFJ. (Živković 1978: 410-419)³ Bez obzira što u početku nisu isticali svoju rukovodeću ulogu, komunisti su u potpunosti usmjeravali i kontrolirali rad navedenih organizacija. (Petranović 1969: 93)

U prvoj godini nakon Drugog svjetskog rata nova vlast je posebnu pažnju usmjeravala u pravcu stabiliziranja narušenih međunacionalnih i međuvjerskih prilika. Zbog toga je jedna od prvih mjera nove vlasti bilo donošenje *Zakona o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i razdora* (24. maj 1945). Ovaj zakon je od strane Predsjedništva AVNOJ-a obrazložen potrebom da se spriječi ometanje procesa ujedinjavanja različitih naroda u federativnoj Jugoslaviji. Zakon je predviđao, između ostalog, oštro sankcioniranje svih onih koji izazivaju i raspiruju vjersku mržnju, a otežavajuću okolnost predstavljalo je ako ta kaznena djela čine vjerski predstavnici. Prema ocjeni kreatora ovog zakonskog akta njegova osnovna namjera bila je stvaranje zakonskog uporišta za kažnjavanje „nepopravivih i neizlečivih neprijatelja naroda“. (Arhiv CK SKJ, PN, Beograd, 15-100-515) Sa istom svrhom usvojen je i Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države. U sadržaju navedenog zakona tretirano je kao krivično djelo sve što ugrožava državno uređenje DFJ i osnovna politička, ekonomska i nacionalna postignuća proizašla iz oslobođilačkog rata. (Službeni list DFJ 1945: 645)

određenim uputstvima u julu 1945. godine ograničiti Javni tužilac DFJ, ali bez uspjeha. U martu 1946. godine OZN-a je izdvojena iz Ministarstva narodne odbrane i uključena u Ministarstvo unutrašnjih poslova. Tada je promijenjen i njen naziv u Uprava državne bezbjednosti (UDB-a). Od 1952. godine UDB-a prelazi iz vojne u civilnu formaciju, a kasnije će još jednom promijeniti ime u Službu državne bezbjednosti. Opšir. vidi u: Vodusek 2006: 38-42.

³ NFJ je osnovan 11. septembra 1945. godine. KPJ je kao odlučujuća sila i apsolutni hegemon vlasti putem NFJ kao najpogodnijeg saveznika postala glavni kreator cjelokupnog društvenog života. Ova organizacija je predstavljala transmisiju KPJ i državnog aparata. Uz pomoć NFJ KPJ je učvršćivala svoju poziciju, aktuelizirala sopstvena programska stajališta i stvarala pretpostavke za učvršćenje svog položaja. Na Četvrtom kongresu NFJ, održanom od 22. do 25. februara 1953. godine, ova organizacija je promijenila ime u Savez socijalističkog radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ). Opšir. o formiranju i ulozi NFJ pogledati u: Miličić 1987: 219.

Tokom 1945. KPJ je primjenom različitih metoda učvršćivala svoj položaj u društvu. Partija je prema teorijskim postavkama komunističke ideologije predstavljala avangardu proleterijata kojoj je predodređena misija izgradnje besklasnog komunističkog društva. Ovakva elitistička koncepcija Partije kao avangarde radničke klase implicirala je da partijski rukovodioci predstavljaju proletersku elitu sposobnu da izgrađuje bolju budućnost na bazi, kako su govorili, naučno i idejno spoznatih tokova društvenog razvoja. Partija se nije orijentirala samo na definiranje teorijskih stavova, već se angažirala i na konkretnim pitanjima uspostavljanja i vođenja državne vlasti, a posebno u oblasti kadrovske politike. (Obradović 2002: 383-384)

Na političkom planu postepeno je uspostavljeno simbiotičko jedinstvo između države i partije, odnosno državnog i partijskog aparata. Krajem 1945. godine postalo je i definitivno jasno da je cilj KPJ uspostavljanje monopartijske države u kojoj će primat nad zakonima imati partijske odluke. Institucionaliziran je monopartijski sistem koji je kreirao kult partije i države, podređujući sve sfere društvenog i individualnog života političkim odlukama. Partija je kontrolirala sve društvene procese i tokove putem pravosudnih, zakonodavnih i izvršnih struktura, braneći novi poredak i represijom (ne samo fizičkom, nego i političkom, moralnom i simboličkom). Bio je to poredak koji je sprečavao izgradnju građanskog društva i pravne države, negirajući vrijednosti građanske demokratije. Umjesto izgradnje građanskog društva, došlo je do razvoja militantnog aktivizma (stalne „klasne borbe“ i otkrivanja „neprijatelja“), suspendiranja građanskih prava i sloboda i razvoja političke kulture mistifikacija, obmana i podaništva. (Kovačević 1990: 319) Pri tome, ne treba potcijeniti činjenicu da je KPJ nakon rata uživala relativnu popularnost, ponajviše zbog njene specifične uloge od 1941. do 1945. kada je predvodila antifašističke snage u borbi protiv okupatora i domaćih kvislinških formacija. Značajan dio širokih narodnih masa je komuniste držao zaslužnim za okončanje rata i prekid međuetničkog ubijanja. Osim toga, pozivanje na ravnopravnost i socijalnu jednakost u jednoj izrazito siromašnoj i opustošenoj zemlji imali su značajan efekt. U narednim godinama i decenijama ta podrška je i dalje bila relativno velika, primarno zbog državnog socijalizma koji je, između ostalog, donio besplatnu zdravstvenu zaštitu, masovno i besplatno školovanje i pravedniji socijalni sistem. (Goldstein 2008: 422)

Partija je u prvim poslijeratnim mjesecima odlučujuće uticala i na organizaciju vlasti u zemlji. Premda je Jugoslavija po ustavu bila federativna država, taj federalizam je u prvim poslijeratnim godinama imao samo prividno značenje. U svakodnevnoj praksi sprovodila se stroga centralistička politika, u sklopu koje se uspostavljala ne samo organizacija saveznih organa vlasti,

već i organizacija vlasti u federativnim jedinicama. Bosna i Hercegovina je odukom Predsjedništva ZAVNOBiH-a u februaru 1945. godine podijeljena na okruge i oblasti. Slijedom te odluke u augustu 1945. godine dolazi do administrativno-teritorijalne podjele Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područje mjesnih narodnih odbora. Ovakvim unutrašnjim teritorijalnim ustrojem ova republika je podijeljena na sedam okruga: banjalučki, bihaćki, dobojski, hercegovački, sarajevski, travnički i tuzlanski. Uporedo s ovim dovršavan je proces uspostavljanja državne vlasti u Bosni i Hercegovini, koja će usvajanjem Ustava dobiti pravno zaokruženu organizaciju vlasti.⁴ (Ćemerlić, 1968b: 27-37) Glavni principi lokalne državne vlasti bili su razrađeni Općim zakonom o narodnim odborima. Ovim zakonom bila je određena administrativno-teritorijalna podjela Jugoslavije, prava i dužnost narodnih odbora, brojni sastav i način izbora, funkcioniranje, nadležnost i struktura narodnih odbora. Njihova glavna uloga bila je upravljanje privredom i objedinjavanje svih funkcija izvršne, zakonodavne i sudske vlasti na svom teritoriju u skladu s principom jedinstva vlasti. Narodni odbori razlikovali su se od klasičnih državnih organa vlasti, jer su imali šire nadležnosti od njih. Oni su imali svoje statute, budžete i privredne planove koje su donosili u okviru budžeta i planova viših organa vlasti. (Službeni list FNRJ 1946: 482-494)

Paralelno s uspostavljanjem jednopartijske vlasti, započete su tokom 1945. i prve reforme na privrednom i ekonomskom planu. Slijedeći komunistička ideološka opredjeljenja po kojima su privatna svojina i kapital glavna prepreka izgradnji humanijeg socijalističkog društva, KPJ je u prvim poslijeratnim godinama pristupila oduzimanju svih vrsta privatnog kapitala u korist stvaranja državno-svojinskog monopola nad sredstvima za proizvodnju. Partija je bila svjesna važnosti stvaranja državne imovine, jer je to bio ključni društveni instrument uspostavljanja spomenutog monopola i preuzimanja ključnih procesa društvenog razvoja u svoje ruke. U duhu ovakvih shvatanja država je odmah poslije rata postala odlučujuća privredna snaga, koja je potpuno određivala i usmjeravala sve ekonomske procese. Novoformirana monopartijska država imala je neograničena ovlaštenja u upravljanju društvom tokom prvih poslijeratnih godina. Etatistički sistem upravljanja privredom omogućio je državi da kao makroekonomski faktor donosi sve odluke od značaja za privredni život, te da planira privredni razvoj zemlje. Na vrhu sistema nalazio se Politbiro Centralnog komiteta KPJ sa svojim članovima zaduženim za po-

⁴ Opšir. o administrativno-teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine u 1945. pogledati u: Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine, Sarajevo, god. I, br. 11, 18. 8. 1945, Zakon o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora.

jedine sfere društvenog života koje su im bile povjerene na upravljanje. Ovaj savezni partijsko-državni centar odlučivanja realizirao je odluke putem razgranatog i snažnog državnog aparata na nižim nivoima organizovanja. Cjelokupan društveni sistem sa svojim podsistemima (privredni sistem, politički sistem, itd.) bio je organiziran na principu stroge komandne hijerarhije, u kojem se organi i tijela na nižoj razini bespogovorno potčinjavaju direktivama viših razina. Sve to govori da je sveukupni društveni sistem funkcionirao po uzoru na samu KPJ koja mu je bila „slika i prilika“. (Bilandžić 1979: 118-119)

Kada je riječ o zakonodavnoj aktivnosti u Bosni i Hercegovini između održavanja Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a i usvajanja Ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine treba naglasiti da je Narodna skupština ove republike u tom periodu usvojila niz važnih zakona koji su jačali državnost Bosne i Hercegovine. Prva grupa zakona odnosila se na uređenje sudske vlasti, a druga na administrativno-teritorijalnu organizaciju vlasti u Bosni i Hercegovini. U okviru ove druge grupe zakona spadao je i Zakon o imenu države Bosne i Hercegovine. Naime, Skupština je promijenila dotadašnji naziv Federalna Bosna i Hercegovina u novi naziv Narodna republika Bosna i Hercegovina. Treća grupa zakona bila je u funkciji raspisivanja izbora za Ustavotvornu skupštinu Bosne i Hercegovine sa zadatkom usvajanja prvog Ustava Bosne i Hercegovine nakon Drugog svjetskog rata. Izbori za Ustavotvornu skupštinu su održani 13. oktobra 1946, a prvo zasjedanje ovog zakonodavnog organa održano je 11. novembra 1946. godine. Na ovom prvom zasjedanju Ustavotvorne skupštine potvrđene su, između ostalog, sve odluke donesene na Drugom i trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, kao i akti koje je usvojila Narodna skupština na svom zasjedanju održanom 27. i 28. aprila 1945. i Narodna skupština Narodne republike Bosne i Hercegovine od aprila 1945. do novembra 1946. godine. (Ibrahimagić 2008: 73-74)

Usvajanje prvog Ustava Nardne republike Bosne i Hercegovine

Na zasjedanju održanom 31. januara 1946. Ustavotvorna skupština je proglasila Ustav⁵ FNRJ koji je ozakonio već izgrađenu državnu strukturu na

⁵ Pod pojmom ustav (lat. *constitutio*, engl. *constitution*, franc. *constitution*) u savremenom i uobičajenom smislu podrazumjevamo najviši temeljni zakonski akt koji uspostavlja politički i pravni poredak i s kojim su usaglašeni svi akti i postupci javne vlasti i građana. U formalnom smislu ustav je pisani pravni i politički dokument čija je pravna snaga veća od snage zakona. U materijalnom smislu svaka država ima ustav kao sistem temeljnih pravila o organizaciji javnih vlasti, te statusu i pravima građana. Kompleksnost pojma ustava, ukoliko se taj pojam definira izvan „juridičkog poimanja svijeta“, određuje se kao jedno od najsloženijih

osnovu odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Novi ustav omogućio je državi da „daje pravac privrednom životu i razvitku putem opšteg privrednog plana oslanjajući se na državni i zadružni privredni sektor a ostvarujući opštu kontrolu nad privatnom svojinom“. (Prezidijum NS 1946: 422-423)

Jugoslavenski Ustav iz 1946. godine jedan je od prvih ustava usvojenih poslije Drugog svjetskog rata. Pored određenih sličnosti sa sovjetskim Ustavom iz 1936. godine, on je imao i niz specifičnosti proizašlih iz antifašističke i oslobodilačke borbe od 1941. do 1945. godine.⁶

Ustav FNRJ bio je podijeljen na tri dijela (osnovna načela, državno uređenje i prelazne i završne odredbe) i 139 članova. U članu 1. Ustava FNRJ je definirana kao savezna država republikanskog oblika vladavine, zajednica ravnopravnih naroda, koji su na temelju prava na samoopredjeljenje, uključujući pravo na otcjepljenje, iskazali svoju volju da žive zajedno u federativnoj Jugoslaviji. Suverenost narodnih republika u okviru FNRJ bila je ograničena samo pravima koja su ovim Ustavom dodijeljena FNRJ (član 9.), a svim građanima garantirana je jednakost pred zakonom i ravnopravnost bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovijest (član 21). (Službeni list FNRJ 1946: 74-94) Ustavom FNRJ (član 44.) su razgraničene nadležnosti između federacije i narodnih republika. Istim članom taksativno su određene 24 nadležnosti federacije⁷, dok je za ostale poslove navedeno da ih samostalno obavljaju narod-

pitanja pravopolitičke teorije i zbog toga što je ustav mehanizam preko kojeg se politička pitanja par excellence pretvaraju u pravo. Opšir. o pojmu ustav vidi u: Pravni leksikon 2007: 1707-1709; Politička enciklopedija 1975: 1113-1116; Fira, 1976, 23-25; Dedić 2001: 45-46.

⁶ Jugoslavenski Ustav uticao je i na donošenje drugih ustava u istočnoevropskim komunističkim zemljama. To se u prvom redu odnosi na Ustav Albanije koji je usvojen marta 1946. godine. On je većim dijelom prihvatio odredbe jugoslavenskog Ustava. Nakon Jugoslavije svoje ustave, osim Albanije, su donijele: Bugarska 1947., Rumunija 1947., Poljska 1947., Čehoslovačka 1948., Demokratska republika Njemačka 1949. i Mađarska 1949. godine. Vidi: Pabrić 2000: 85.

⁷ Članom 44. Ustava FNRJ kao nadležnosti savezne države definirane su: „1) promena i dopuna Ustava FNRJ, staranje o njegovom izvršenju i osiguranje saglasnosti ustava republika sa Ustavom FNRJ; 2) primanje novih republika, kao i odobravanje osnivanja novih autonomnih pokrajina i autonomnih oblasti; 3) razgraničenje između republika; 4) predstavljanje FNRJ u međunarodnim odnosima; međunarodni ugovori; 5) pitanje rata i mira; 6) opšte rukovodstvo i kontrola trgovinskih odnosa sa inostranstvom; 7) narodna odbrana i državna bezbednost, 8) železnički, vazdušni, rečni, pomorski saobraćaj i poslovi pomorstva opštedržavnog značaja; 9) pošta, telegraf, telefon, i radio; 10) savezno državljanstvo; 11) iseljenički i useljenički poslovi, pravni položaj stranaca; 12) opštedržavni privredni plan; statistika; 13) savezni budžet; odobrenje opštedržavnog budžeta i završnog računa; vrhovna kontrola izvršenja opštedržavnog budžeta; 14) novčani i kreditni sistem; savezni zajmovi; devizni i valutni promet; osiguranje; carine; državni monopoli; 15) patenti, žigovi, modeli, uzorci, mere, tegovi, dragoceni metali; 16) staranje o ratnim invalidima; 17) amnestija i pomilovanje po delima povrede saveznih zakona; 18) finansijska, industrijska, rudarska, građevinska, tr-

ne republike. Analizom ustavnih nadležnosti saveznih organa državne vlasti i organa državne uprave može se konstatirati da su najvažniji poslovi dati u nadležnost federacije i to u formi koja je omogućavala visok stepen centralizacije. Organizacija vlasti u federalnim državama, odnosno u narodnim republikama bila je propisna od člana 92. do člana 103. Ustava FNRJ. Ona je bila gotovo identična kao i savezna. Izuzetak je bila republička skupština koja je bila jednodomna za razliku od savezne. Republičke skupštine su definirane kao vrhovni organi državne vlasti u republikama koje vrše sve poslove i nadležnosti ukoliko Ustavom republike nisu prenesena na savezni nivo. Kao najviši izvršni i upravni organi državne vlasti republika definirane su vlade narodnih republika. (Službeni list FNRJ 1946: 80-88)

Proces korjenitih reformi koji je zahvatio sve republike federativne Jugoslavije i usvajanje Ustava FNRJ neminovno su uticali i na stanje u Bosni i Hercegovini i rad Narodne skupštine Bosne i Hercegovine od aprila 1945. do kraja 1946. godine. Na sjednicama održanim od 28. do 31. decembra 1946. godine, tačno jedanaest mjeseci nakon usvajanja Ustava FNRJ, Ustavotvorna skupština Bosne i Hercegovine je usvojila i proglasila prvi republički Ustav. Ustav Narodne republike Bosne i Hercegovine je strukturiran kao i savezni Ustav od tri dijela: osnovna načela, državno uređenje, prelazne i završne odredbe. Sadržavao je 133 člana i 12 glava koje su bile grupisane u prva dva dijela Ustava: Narodna republika Bosne i Hercegovine (glava I); narodna vlast (glava II); osnovna prava naroda Narodne republike Bosne i Hercegovine (glava III); društveno-ekonomsko uređenje (glava IV), prava i dužnosti građana (glava V); Narodna republika Bosna i Hercegovina i FNRJ (glava VI); najviši organi državne vlasti Narodne republike Bosne i Hercegovine (glava VII), organi državne uprave Narodne republike Bosne i Hercego-

govačka, šumska i poljoprivredna preduzeća opštredržavnog značaja; 19) putevi, reke, kanali, i luke opštredržavnog značaja; 20) kontrola sprovođenja saveznih zakona; 21) zakonodavstvo o raspodeli prihoda na savezni budžet, budžete republika i budžete autonomnih i administrativno-teritorijalnih jedinica; o javnim zajmovima i dažbinama; 22) zakonodavstvo o uređenju sudova, o javnom tužioštvu, o advokaturi; krivični zakonik; trgovačko, menično i čekovno pravo; pomorsko pravo, zakonodavstvo o građanskom parničnom i vanparničnom, izvršnom, stečajnom, krivičnom i opštem upravnom postupku; o ličnom stanju građana; 23) osnovno zakonodavstvo o radu, radnjama i socijalnom osiguranju; o zadrugama; o privatnom pravu; 24) donošenje opštih načela za zakonodavstvo i za rukovodstvo republika u oblasti poljoprivrede, rudarstva, šumarstva, lova i vodnih snaga; građevinarstva; privrednog poslovanja; politike cena; zdravlja i fizičke kulture; prosvete; socijalnog staranja i organizacije državne vlasti. Republike mogu same u ovim oblastima donositi svoje propise do donošenja opštih načelnih propisa od strane FNRJ.

Izvan ovih oblasti narodne republike vrše svoju vlast samostalno. Službeni list FNRJ 1946: 80-81.

ne (glava VIII); organi državne vlasti administrativno-teritorijalnih jedinica (glava IX), narodni sudovi (glava X); Javno tužništvo (glava XI) i odnosi između organa državne vlasti i državne uprave (glava XII). Treći dio Ustava je predstavljao sistematski jedinstvenu cjelinu koja nije bila podijeljena na glave. (Službeni list NR BiH 1946: 2-18)

U prvoj glavi Ustava Narodna republika Bosna i Hercegovina je definirana kao narodna država republikanskog oblika vladavine (član 1), koja je na temelju prava na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na otcjepljenje, izrazila svoju želju da se zajedno sa drugim državama ujedini u zajedničku saveznu državu FNRJ (član 2). U drugoj glavi Ustava Narodne republike Bosne i Hercegovine navedeno je da sva vlast proizilazi iz naroda i pripada narodu, te da narod svoju vlast ostvaruje preko slobodno izabраних predstavničkih organa državne vlasti, počev od narodnih odbora do Narodne skupštine Narodne republike Bosne i Hercegovine (član 7). Narednim članom je određeno da građani ove organe biraju na osnovu općeg, jednakog i neposrednog izbornog prava tajnim glasanjem. Za svoj rad u organima vlasti narodni predstavnici su bili odgovorni svojim biračima. Svi organi državne vlasti u Bosni i Hercegovini bili su obavezni da se pridržavaju saveznog i republičkog Ustava, te saveznih i republičkih zakona i općih propisa viših organa državne vlasti (član 9). Među važne dijelove Ustava spada i glava III posvećena osnovnim pravima naroda i Narodne republike Bosne i Hercegovine. Shodno odredbama saveznog Ustava rečeno je da Narodna republika Bosna i Hercegovina svoju državnu vlast vrši suvereno, prenoseći na federalni nivo samo ona prava koja su određena Ustavom FNRJ (član 10). Iako nisu nabrojani kao u dokumentima ZAVNOBiH-a, svi narodi su proglašeni ravnopravnim (član 11), dok je nacionalnim manjinama garantirano pravo na zaštitu svog razvitka i slobodnog korištenja njihovog jezika (član 14). S ciljem izbjegavanja bilo kakvih nejasnoća u vezi s granicama Narodne republike Bosne i Hercegovine, navedeno je da se granice ne mogu mijenjati bez njenog pristanka (član 13). Društveno-ekonomske odredbe Ustava sadržane su u glavi IV. Ustav je predvidio tri oblika svojine: državnu, zadružnu i privatnu. Sva rudna i druga bogatstva u unutrašnjosti zemlje, vode, izvori prirodne snage, sredstva vazdušnog i željezničkog saobraćaja, pošta, telegraf, telefon i radio proglašena su općenarodnom imovinom. Pod kontrolom države obuhvaćena su i sredstva za proizvodnju, kao i spoljna trgovina (član 15). Ustavotvorac je propisao da država daje pravac privrednom životu zemlje putem općeg privrednog plana. Pri tome, država je imala pravo da se oslanja na državni i zadružni privredni sektor, te da ostvaruje opću kontrolu nad privatnim sektorom privrede (član 16). Općenarodna imovina je formulirana kao glavni oslonac države koji stoji

pod posebnom pažnjom države (član 17.). Iako je privatna svojina garantirana Ustav je propisao da se ista može ograničiti ili ekspropisati ako je to potrebno za ostvarenje općeg interesa. Uz to je stajalo da se zakonom mogu nacionalizirati pojedine privredne grane ili preduzeća ako to traži opći interes (član 19) U pogledu vlasništva nad zemljom rečeno je da ona pripada onima koji je obrađuju. Također, navedena je zabrana privatnim licima da raspoložu velikim zemljišnim posjedima po bilo kom osnovu (član 20). Reguliranje ljudskih prava građana u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini obrađeno je u glavi V. U odnosu na druge glave Ustava prava i dužnosti građana obrađena su jasno, koherentno i opširno (od 22. do 44. člana). Svim građanima Narodne republike Bosne i Hercegovine garantirana je ravnopravnost i jednakost pred zakonom, te pravo da sa navršениh 18 godina mogu birati i biti birani u organe državne vlasti. Osim spomenutog, u ovoj glavi je definirana: ravnopravnost muškarca i žene; sloboda savjesti i vjeroispovijesti; zaštita braka i porodice od strane države; sloboda štampe, govora, udruživanja, zborova i javnih manifestacija; zaštita ličnosti građana; nepovredivost stana; prava ratnih invalida i djece palih boraca; državna briga o zdravstvenoj zaštiti građana; sloboda umjetničkog i naučnog rada, zaštita autorskih prava, itd. U glavi VI propisane su nadležnosti i regulirani odnosi Narodne republike Bosne i Hercegovine sa FNRJ (od 45. do 52. člana). Ustav je odredio da Bosna i Hercegovina zajedno sa drugim republikama čini jedinstveno državno i privredno područje FNRJ. U slučaju razmimoilaženja između zakona Bosne i Hercegovine i FNRJ prioritet imaju zakoni FNRJ.⁸

⁸ Član 46. Ustava Narodne republike Bosne i Hercegovine je propisao da u nadležnost najviših organa državne vlasti i državne uprave Bosne i Hercegovine spada: „1) donošenje promjena i dopuna Ustava NR BiH i staranje o njegovom izvršenju; 2) odlučivanje o pristanku za izmjenu granica NR BiH; 3) administrativno-teritorijalna podjela NR BiH; 4) čuvanje državnog uređenja i prava građana; javni red i bezbjednost; 5) donošenje privrednog plana NR BiH; 6) upravljanje privredom republikanskog značaja i rukovodstvo privredom lokalnog značaja; 7) donošenje državnog budžeta NR BiH; ostvarenje i kontrola izvršenja budžeta, kao i odobrenje završnog računa NR BiH; rukovodstvo u ostvarenju budžeta narodnih odbora; 8) državljanstvo NR BiH; 9) rukovođenje sudovima NR BiH; amnestija i pomilovanje prema propisima zakona; 10) finansijska, industrijska, rudarska, građevinarska, trgovačka, šumska i poljoprivredna preduzeća republikanskog značaja; 11) putevi, rijeke, kanali i luke republikanskog značaja; 12) transport i saobraćaj republikanskog značaja; 13) zaključivanje zajmova NR BiH i odobrenje, u saglasnosti sa saveznim zakonima, republikanskih i lokalnih dažbina; utvrđivanje i odobrenje dažbina narodnih odbora; 14) utvrđivanje i odobrenje, u saglasnosti sa saveznim zakonima, republikanskih i lokalnih dažbina; utvrđivanje i odobrenje dažbina narodnih odbora; 15) kontrola nad stanjem preduzeća i ustanova opštedržavnog značaja na teritoriji NR BiH; 16) utvrđivanje republikanskog i lokalnog značaja privrednih preduzeća i ustanova iz nadležnosti NR BiH; 17) rukovodstvo stambenim i komunalnim poslovima; stambena izgradnja; izgradnja i uređenje gradova i mjesta; 18) zakonodavstvo

Definiranje najviših organa državne vlasti i njihovih nadležnosti propisano je u glavi VII (od 53. do 77. člana). Narodna skupština Narodne republike Bosne i Hercegovine je određena kao vrhovni organ državne vlasti i predstavnik narodnog suvereniteta Narodne republike Bosne i Hercegovine. Ona je imala ovlasti da vrši zakonodavnu djelatnost u poslovima iz republičke nadležnosti i birali su je državljani Narodne republike Bosne i Hercegovine na period od četiri godine. Ustavom je propisano da Narodna skupština donosi odluke većinom glasova, a za donošenje odluka predviđena je većina od prisutnog broja poslanika. Narodna skupština je birala Prezidijum Narodne skupštine Bosne i Hercegovine za isti mandatni period na koji je i ona izabrana. Prezidijum se sastojao od predsjednika, tri potpredsjednika, sekretara i najviše 20 članova. Analizirajući njegove nadležnosti može se reći da je ovaj organ predstavljao "malu skupštinu". U ingerenciji Prezidijuma bili su sljedeći poslovi: sazivanje Narodne skupštine Bosne i Hercegovine; raspisivanje izbora za Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine; tumačenje zakona; izdavanje ukaza; proglašenje izglasanih zakona; odlučivanje o pomilovanjima; dodjeljivanje priznanja i počasnih zvanja; mijenjanje, spajanje i ukidanje ministarstava i komisija; određivanje preduzeća republikanskog značaja na prijedlog vlade; raspisivanje narodnog referenduma po pitanjima iz nadležnosti Bosne i Hercegovine; potvrđivanje statuta okružnih narodnih odbora i rješavanje drugih pitanja za koja dobije ovlasti od Narodne skupštine Bosne i Hercegovine. Glavom VIII formulirani su organi državne uprave Narodne republike Bosne i Hercegovine (od 78. do 90. člana). Kao najviši izvršni i upravni organ vlasti u Bosni i Hercegovini definirana je vlada Narodne republike Bosne i Hercegovine. Ovaj organ je imenovala i razrješavala Narodna skupština kojoj je vlada podnosila izvještaj o svom radu. Vlada je svoju aktivnost ostvarivala donošenjem uredbi, uputstava, naredbi i uredbi sa zakonskom snagom. Ona je imala obavezu i da usmjerava rad svojih ministarstava, komisija i komiteta. Ustavom je određeno postojanje savezno-republikanskih i republikanskih ministarstava. Organi državne vlasti administrativno-teritorijalnih jedinica precizirani su u glavi IX (od 91. do 108. člana). Organi državne vlasti u administrativno-teritorijalnim jedinicama su bili narodni odbori i birao ih je narod s područja određene jedinice. Oni su formulirani kao najviši organi

i rukovodstvo na osnovu opštih i načelnih propisa FNRJ, u oblasti: a) industrije, rudarstva, trgovine, poljoprivrede, šumarstva, lova i vodnih snaga; b) građevinarstva, privrednog poslovanja i politike cijena; c) zaštite narodnog zdravlja, socijalnog staranja i fizičke kulture; d) osnovne, srednje i više nastave, prosvjetnih, kulturnih i naučnih ustanova i organizacija republikanskog značaja; e) organizacije državne vlasti. Ukoliko opšta načela FNRJ nisu donesena, NR BiH donosi svoje propise samostalno; 19) dopunsko zakonodavstvo u okviru osnovnih zakona FNRJ". Vidi: Službeni list NR BiH 1946: 7-8.

državne vlasti u poslovima lokalnog značaja na svom području. Svaki narodni odbor donosi statut uz saglasnost višeg odbora, kojim se definiraju pitanja unutrašnjeg uređenja i poslovanja narodnog odbora. Izvršni i upravni organi narodnih odbora bili su izvršni odbori. Njihov zadatak je bio da izvršavaju odluke, naredbe, uputstva i rješenja svog narodnog odbora, kao i uredbe, pravilnike, uputstva i rješenja viših organa državne vlasti. U okviru izvršnih odbora bilo je određeno postojanje odjeljenja na čijem čelu su stajali članovi izvršnog odbora u svojstvu povjerenika za pojedine grane uprave. Ustavno reguliranje sudske vlasti definirano je u glavi X (od 109. do 117. člana). Kao organi pravosuđa navedeni su: Vrhovni sud Narodne republike Bosne i Hercegovine, okružni i sreski odbori. Viši sudovi imali su u granicama zakona pravo nadzora nad nižim sudovima. Vrhovni sud Narodne republike Bosne i Hercegovine je određen kao organ koji ocjenjuje pravosnažnost svih odluka sudova u Bosni i Hercegovini ukoliko to u pogledu primjene saveznih zakona ne vrši Vrhovni sud FNRJ. Uz to, navedeno je da sudovi izriču pravdu u ime naroda, te da su u izricanju pravde nezavisni. Glava XI (od 118. do 121. člana) je propisivala zadatke i funkciju Javnog tužioca Narodne republike Bosne i Hercegovine. Javni tužilac FNRJ je vršio neposredno ili preko Javnog tužioca Narodne republike Bosne i Hercegovine nadzor nad pravilnim ispunjavanjem zakona od strane ministarstava i ostalih njima podređenih upravnih organa i ustanova Narodne republike Bosne i Hercegovine, kao i od strane službenih lica i svih građana. Imenovanje Javnog tužioca Narodne republike Bosne i Hercegovine i njegovog zamjenika bilo je u nadležnosti Javnog tužioca FNRJ, dok je imenovanje javnih tužioca u okruzima, gradovima i srezovima Narodne republike Bosne i Hercegovine propisano kao nadležnost Javnog tužioca Narodne republike Bosne i Hercegovine uz potvrdu Javnog tužioca FNRJ. Odnosi između organa državne vlasti i državne uprave regulirani su glavom XII (od 122. do 131. člana). U odredbama ove glave je propisano da se odnosi između organa državne vlasti i organa državne uprave Narodne republike Bosne i Hercegovine zasnivaju na pravima i dužnostima definiranim u Ustavu FNRJ, Ustavu Narodne republike Bosne i Hercegovine, zakonima i drugim propisima. Narodna skupština Narodne republike Bosne i Hercegovine je imala ingerencije da izdaje opće smjernice, ukazuje pomoć i vrši opći nadzor nad radom svih nižih narodnih odbora na njihovoj teritoriji. Vlada i viši izvršni odbori su bili određeni za utvrđivanje pravca upravne politike, ukazivanje pomoći i vršenje nadzora nad radom nižih izvršnih odbora. (Službeni list NR BiH 1946: 2-17)

Primjena Ustava Narodne republike Bosne i Hercegovine je započela u vrijeme kada su se u Bosni i Hercegovini odvijali turbulentni društveno-eko-

nomski i politički procesi. Zbog toga se može konstatirati da je vrijeme važnija Prvog Ustava Narodne republike Bosne i Hercegovine jedno od najburlijavijih i najdinamičnijih razdoblja u razvoju Bosne i Hercegovine. Nakon završetka Drugog svjetskog rata cijela zemlja se našla pred velikim izazovima. Dodatne probleme stvarale su nepovoljne unutrašnje-političke prilike, kao i nizak nivo razvoja uopće. U takvim uslovima može se, jednim dijelom, objasniti da je država izlaz iz takvog stanja tražila u konceptu revolucionarnog etatizma. Nova vlast je smatrala da će koncentracija vlasti u rukama državnih organa na saveznom i republičkom nivou doprinijeti bržem prevladavanju postratnih ekonomskih i političkih teškoća. Zbog toga su Ustavom Narodne republike Bosne i Hercegovine propisana rješenja koja su omogućila republičkim i savezним organima da odlučujuće i usmjeravajuće određuju glavne pravce privrednog i društvenog razvoja.

REZIME

Na Prvom i Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a predstavnici svih bosanskohercegovačkih naroda udarili su temelje moderne državnosti Bosne i Hercegovine. Održavanjem sjednica ZAVNOBiH-a narodi Bosne i Hercegovine kreirali su zajedničkim snagama svoju federalnu jedinicu, koja je političkom voljom njenih delegata na Drugom zasjedanju AVNOJ-a postala dio federativne Jugoslavije. Završetak izgradnje državnosti Bosne i Hercegovine unutar druge jugoslovenske države označilo je Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a u Sarajevu. Pravnim aktima na ovom zasjedanju ZAVNOBiH je transformiran u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine, a Predsjedništvo ZAVNOBiH-a u Predsjedništvo Narodne skupštine. Također, Bosna i Hercegovina je dobila i prvu poslijeratnu Vladu. Pravnim aktima koji su doneseni na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, odnosno Narodne skupštine Bosne i Hercegovine, konstituirana je samostalna državna organizacija Bosne i Hercegovine koja je bila ravnopravno pozicionirana sa ostalim federalnim jedinicama u jugoslovenskoj državi. Dodatna nadogradnja državnosti Bosne i Hercegovine izvršena je usvajanjem prvog Ustava Narodne republike Bosne i Hercegovine. Tako je Bosna i Hercegovina, neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, najvišim pravnim aktom definirala svoju unutrašnju organizaciju, u skladu sa tadašnjim političkim i ekonomskim prilikama. Ona je definirana kao narodna država republikanskog oblika koja je imala suverena prava i državnost. Donošenjem Ustava Bosna i Hercegovina je dovršila izgradnju svoje državnosti, te se može konstatirati da od 31. 12. 1946. godine ona u punom smislu egzistira i funkcioniра kao državna organizacija. Pri tome, ne treba izgubiti

iz vida činjenicu da je Bosna i Hercegovina voljom svojih predstavnika bila u sastavu zajedničke države – Jugoslavije. Suverenitet i državnost Bosne i Hercegovine bio je ograničen suverenitetom federativne države. Riječ je o suverenim pravima koje je Bosna i Hercegovina prenijela na FNRJ, s obzirom da je bila integralni dio jedinstvenog društveno-ekonomskog i političkog sistema avnojevske Jugoslavije.

Neobjavljeni i objavljeni izvori

- Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, fond: Ideološka komisija, 507-VIII-II/2a-(1-38)-K-3, Izvještaj o radu odeljenja i nekim problemima agitacije i propagande u srezu Mostarskom.*
- Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, fond: Ideološka komisija, Pitanje iskazivanja nacionalne pripadnosti Muslimana u BiH.*
- Arhiv Jugoslavije, fond: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, 15-100-515, Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje, 24.5.1945, Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i razdora;*
- Ćemerlić, H. (prir.) (1968a). *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine: Dokumenti. Knjiga I: 1943-1944.* Veselin Masleša. Sarajevo.
- Ćemerlić, H. (prir.) (1968b). *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine: Dokumenti. Knjiga II: 1945.* Veselin Masleša. Sarajevo.
- Prezidijum NS (1946). *Zasedanje Ustavotvorne skupštine (29. novembra - 1. februara), Stenografske beleške,* Izdanje Prezidijuma Narodne skupštine, Beograd.
- Službeni list DFJ,* Beograd, god. I, br. 66, 1.9.1945, Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države.
- Službeni list FNRJ,* god. II, br. 43, 28.5.1946, Opći zakon o narodnim odborima.
- Službeni list NR BiH,* god. III, br. 1, 8.1.1947, Ustav Narodne republike Bosne i Hercegovine.

Monografije i članci

- Bilandžić, D. (1979). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi.* Školska knjiga. Zagreb.
- Bojić, M. (2001). *Historija Bosne i Bošnjaka.* TKD Šahinpašić. Sarajevo.
- Borovčanin, D. (1979). *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a.* „Svjetlost“, OOUR Izdavačka djelatnost. Sarajevo.
- Filipović, M. (2002). Deklaracija ZAVNOBIH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine kao povijesni dokument i kao politički program, U: *ZAVNOBIH – Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine, Zbornik radova sa istoimenog skupa održanog u Sanskom Mostu 1. jula 1999. godine, (31-43).* Glavni odbor SUBNOAR-a Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Skupština opštine Sanski Most. Sarajevo.
- Fira, A. (1976). *Ustavno pravo.* „Privredni pregled“, Novinsko-izdavačko i grafičko preduzeće – Beograd. Beograd.
- Dedić, S. (2001). *Upravno pravo Bosne i Hercegovine.* Pravni fakultet u Bihaću i „Magistrat“ Sarajevo. Sarajevo.
- Goldstein, I. (2008). *Hrvatska 1918 – 2008.* Europapress, Novi Liber. Zagreb.

- Grupa autora. (1990). *Istorija Saveza komunist Bosne i Hercegovine*, Knjiga II. Institut za istoriju u Sarajevu, NIŠRO „Oslobođenje“, OOUR Izdavačaka djelatnost. Sarajevo.
- Ibrahimagić, O. (2001). *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*. „Magistrat“ Sarajevo. Sarajevo.
- Ibrahimagić, O. (2008). *Politički sistem Bosne i Hercegovine*. Knjiga I. „DES“ Sarajevo. Sarajevo.
- Kovačević, B. (1990). Ilegitmnost boljševičkog modela socijalizma, *Pregled*, god. LXXX, br. 5-6. Časopis za društvena pitanja. Sarajevo.
- Nešović, S. (1973). *Temelji nove Jugoslavije*. IC „Komunist, NIP „Mladost“. Beograd.
- Miličić, B. (1987). Ideološko-politička platforma Narodnog fronta Jugoslavije 1945-1953. godine, *Prilozi*, Institut za istoriju. Sarajevo.
- Nešović, S. i Petranović, B. (1983). *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941.-1945*. Narodna knjiga. Beograd.
- Petranović, B. i Zečević, M. (1985). *Jugoslavija 1918-1984*, Zbirka dokumenata, Izdavačka radna organizacija „RAD“. Beograd.
- Obradović, M. (1995). „*Narodna demokratija“ u Jugoslaviji 1945-1952*. Institut za noviju istoriju Srbije. Beograd.
- Obradović, O. (2002). Društveni koreni komunističke partijske elite u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata. U: *Dijalog povjesničara-istoričara. Zbornik radova*. Zagreb.
- Petranović, B. (1969). *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*. Institut za savremenu istoriju. Beograd, 1969.
- Petranović, B. i Štrbac, Č. (1977). *Istorija socijalističke Jugoslavije*. Knjiga I. Radnička štampa. Beograd.
- Petranović, B. i Zečević, M. (1987). *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, Knjiga II. Prosveta. Beograd.
- Pirjevec, J. (1998). Muslim, Serbs and Croats in Bosnia - Herzegovina: the Burden of a Tragic History. U: *The Balkans national identities in a historical perspective* (edited by Stefano Bianchini e Marco Dogo). Longo Editore. Ravenna.
- Pobrić, N. (2000). *Ustavno pravo*. Štamparsko-izdavačko trgovinsko preduzeće na veliko i malo „Slovo“ Mostar. Mostar.
- Politička enciklopedija. (1975). Izdavačko-štamarsko preduzeće „Savremena administracija“, OOUR „Savremena knjiga“ u saradnji sa OOUR „Savremena praksa“. Beograd.
- Pravni leksikon. (2007). Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb.
- Redžić, E. (1998). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Grafičko-izdavačka kuća d.d Prnting and Publishing House inc. Sarajevo. Sarajevo.
- Redžić, E. (2000). *Sto godina Muslimanske politike. U tezama i kontroverzama istorijske nauke*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Institut za istoriju u Sarajevu. Sarajevo.
- Vodušek-Starič, S. (2006). *Kako su komunisti osvojili vlast 1944-1946*. Biblioteka XX. stoljeće. Zagreb.
- Živković, D. (1978). *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*. Institut za savremenu istoriju, Izdavačko preduzeće „Narodna knjiga“ Beograd. Beograd.

CONCLUSION

At the First and Second Session of ZAVNOBiH, the representatives of the peoples of Bosnia and Herzegovina laid the foundations of the modern statehood of Bosnia and Herzegovina. At the sessions of ZAVNOBiH, the peoples of Bosnia and Herzegovina jointly created their federal unit, which became part of the federal Yugoslavia with the political will of its delegates at the Second Session of AVNOJ. The Third Session of ZAVNOBiH in Sarajevo marked the end of the state-building process in Bosnia and Herzegovina within the second Yugoslav state. ZAVNOBiH was transformed into the National Assembly of Bosnia and Herzegovina in accordance with legislative acts adopted at the session, while the Presidency of ZAVNOBiH turned into the Presidency of the National Assembly. Bosnia and Herzegovina also received its first post-war government. Legislation adopted at the Third Session of ZAVNOBiH, i.e. the National Assembly of Bosnia and Herzegovina, created the independent state organisation of Bosnia and Herzegovina, which was equally positioned with other federal units in the Yugoslav state. An additional enhancement to the statehood of Bosnia and Herzegovina was made by the adoption of the first Constitution of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina. Thus, immediately after the end of the Second World War, Bosnia and Herzegovina defined its internal structure by the highest legal act, in accordance with the then political and economic circumstances. It was defined as a people's republic that conferred sovereign rights and statehood. With the adoption of the Constitution, Bosnia and Herzegovina completed the state-building process and it can be stated that from 31 December 1946, it fully existed and functioned as a state organisation. At the same time, it is necessary to not lose sight of the fact that Bosnia and Herzegovina, by the will of its representatives, was part of a wider state - Yugoslavia. The sovereignty and statehood of Bosnia and Herzegovina were limited by the sovereignty of the federal state. These are the sovereign rights that Bosnia and Herzegovina transferred to the FPRY, given that it was an integral part of the unified socio-economic and political system of AVNOJ Yugoslavia.

ULOGA ANTIFAŠISTIČKOG FRONTA ŽENA U REVOLUCIONARNIM MIJENAMA DRUŠTVA – MOBILIZACIJA, ORGANIZACIJA, EMANCIPACIJA

Vera Katz*

Sažetak: U bosanskohercegovačkoj historiografiji zanemarena su istraživanja društvene svakodnevice, pa tako i položaja žene tijekom 20. stoljeća. Među najčešće spominjanim mogućnostima šire emancipacije žene u društvu bilo je organiziranje i djelovanje Antifašističkog fronta žena Jugoslavije (AFŽJ). Mobilizacija žena provedena je na širokoj osnovi, temeljena na međuratnom proleterskom ogranku ženskih udruženja. Od početka organiziranja žena početkom Drugog svjetskog rata pa do ukidanja AFŽ-a (1953), ova organizacija masovnog karaktera bila je pod utjecajem Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Djelovanje AFŽ-a bilo je usaglašeno potrebama Narodnooslobodilačke borbe, a poslije rata obnavljanju i izgradnji porušene zemlje i uspostavljanju novih društveno-političkih odnosa u revolucionarnim mijenama društva. Tijekom cijelog razdoblja jedan od glavnih zadataka AFŽ-a bio je omasoviti organizaciju i među onim ženama koje nisu bile aktivne. Procjenjuje se da je u Narodnooslobodilačkoj borbi sudjelovalo oko dva miliona, a u vojnim jedinicama oko 100.000 žena, od kojeg broja je oko 40.000 poginulo ili ranjeno, a 2.000 ih je dobilo oficirski čin, narodnim herojima je proglašeno oko 90 borkinja od kojih je trećina poginula, a Spomenicu 1941. dobilo je 1.900 borkinja. I ne ulazeći u potpunu tačnost ovih podataka, može se zaključiti da je organizirani odziv žena u borbi protiv fašizma bio značajan. Sve te zasluge iz rata omogućile su ženama potpunu pravnu ravnopravnost zagarantiranu ustavom i posebnom zakonskom regulativom. AFŽ je poslije rata djelovao do 1953. godine, kada je bio ukinut i primjeren reformiranom društveno-političkom sustavu prema socijalističkom samoupravljanju, a njegova aktivnost je trebalo da se nastavi u Savezu ženskih društava Jugoslavije, kojeg su činila republička i pokrajinska udruženja. Tijekom socijalizma rijetko su se spominjale zasluge AFŽ-a kao organizacije, ali se od

* Sr. sci. Udruženje za modernu historiju Sarajevo.
E-mail: katz.vera@gmail.com

70-ih godina, na valu jačanja feminističkog pokreta, počelo glasnije govoriti o položaju žene u društvu, o njenoj neravnopravnosti kod zapošljavanja i malobrojnomo učešću u društveno-političkim tijelima, itd. Na primjeru proslave Dana žena, kao pokušaja jednog pilot-projekta, na podacima iz dnevnog lista *Oslobođenje*, može se uočiti da su se preko „ženskog pitanja“ upotpunosti reflektirale sve pozitivne i negativne mijene socijalističkog društva. Mada je tekao usporeno, proces emancipacije žene u jugoslavenskom socijalizmu imao je perspektivu posebno od početka 70-ih godina, kada su pod pritiskom modernizacije slabili patrijarhalni društveni odnosi.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Antifašistički front žena (AFŽ), emancipacija, Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, socijalizam, Dan žena

Uvod

Na popisu zanemarenih tema u bosanskohercegovačkoj historiografiji kao što su o narodnofrontovskim, omladinskim, pionirskim i drugim masovnim organizacijama i uopće tema iz društvene svakodnevice, nalazi se i problematika položaja žene u društvu. U tom razmišljanju kao da i danas vrijedi konstatacija s jednog okruglog stola, u organizaciji Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu 1984. godine, na temu „Problemi istraživanja historije SFRJ“, koji je uz već afirmirane povjesničare okupio i asistente iz srodnih instituta iz svih republičkih centara, s namjerom da se razgovara o načinima istraživanja povijesti socijalizma u Jugoslaviji. To je bio prvi sastanak takve vrste. Kao da i danas vrijedi konstatacija Lydie Sklevicky: „Mislim da se historija može i mora pisati i s druge ishodišne točke, metaforički rečeno s onoga drugog kraja hijerarhijske piramide moći u društvu. Povijesna znanost i previše je dugo upravljala svoj pogled isključivo na njezin vrh, na moćne, tzv. ‘velike ljude’ koji su vjerojatno nekim slučajem, a u 99,9% slučajeva bili muškarci. Došla sam do nužnosti da tu drugu točku aktualiziram, zbog toga što se bavim, uvjetno rečeno, historijom žena, organiziranom djelatnošću žena, ali postavljam sebi uvjetno pitanje kako ta organizirana politička, društvena djelatnost može zapravo da aktivno djeluje na promjenu kulture koja je u nas još uvijek dominantno tradicijska kultura“.¹ A da su u Hrvatskoj već tada ozbiljno započela istraživanja „ženskog pitanja“, Lydia Sklevicky je uputila na članak Dunje Rihtman-Auguštin „(...) koja je napisala prvu studiju takve vrste: *Struktura tradicijskog mišljenja*. Mislim da u njoj ima za historičare mnogo inspiracije i odgovora na neke od dilema koje su ovdje naznačene“.²

¹ Sklevicky, L. 1985. 29-30.

² Isto.

Ako se fokusiramo na historiju žena već su do 1984. godine jugoslavenskim historičarima ponuđeni novi pristupi u istraživanju socijalizma u SFRJ, ali i mjestu žene u njemu. Dotada napisani radovi su početkom osamdesetih godina poslužili kao osnovica za drugačije čitanje u novim povijesnim okolnostima.³

Do spomenutog skupa u Zagrebu, 1984, ako uvjetno uzmemo ovu godinu, a ne kao periodizacijski važnu, u jugoslavenskom socijalizmu desile su se velike promjene, pa tako i u pokretanju ženskog pitanja na sasvim novim promišljanjima. U tom smislu svjetski feministički pokret koji je bio u uzletu od kraja 60-ih godina nije zaobišao ni Jugoslaviju. Godine 1978, u Studentskom kulturnom centru u Beogradu održan je međunarodni skup pod naslovom *Drug-ca – Žensko pitanje. Novi pristup?*, kojeg su organizirale i konceptualno osmislile Nada Ler Sofronić, Žarana Papić i Dunja Blažević. To je bio burni izlazak feministkinja na javnu scenu u jednoj socijalističkoj državi i prva međunarodna konferencija ovoga tipa u Jugoslaviji. Fokus na žensko pitanje i problem rodne podjele u društvenoj svakodnevici podvučen je sloganom konferencije „Proleter i svih zemalja – ko vam pere čarape?“⁴ To je bilo vrijeme već druge faze istraživanja ženske povijesti u svijetu. Za razliku od prve faze, označene „jedinštvom ženskih interesa“, bez obzira na prostor, vrijeme, kulturu, rasnu i klasnu pripadnost, od sredine 70-ih godina znanstvenice, intelektualke, studentice su počele zagovarati „pluritet ženskih iskustava“, odnosno preovladavala je spoznaja o različitosti ženskih iskustava kroz različite kulture i razdoblja. Uočene su bitne razlike s obzirom na način na koji žene međusobno dijeli rasa, etnicitet, klasa, dob, spolni afiniteti, interesi i iskustva koja nisu jednaka za gospodarice i sluškinje, imigrantice i emigrantice, one koje žive u gradu, u predgrađima, na selu, one koje su iz imućnih bračnih zajednica, ali i iz samohranog majčinstva, udovištva itd., što je postalo vrlo bitno za rekonstrukciju povijesne zbilje i žene u njoj.⁵

Od kraja sedamdesetih godina feministički pokret nije jenjavao, rezultati istraživanja predstavljeni su u radovima, na konferencijama, na skupovima nacionalnih udruženja historičarki itd., a 1986. godine održan je Međunarodni kongres ženske historije u Amsterdamu, s oko 700 učesnika, pretežno žena, iz ukupno 31 zemlje svijeta, a predstavnice SFRJ bile su tri hrvatske povjesničarke Lydia Sklevicky, Andrea Feldman i Dubravka Peić. Na tom drugom valu feminizma, objavljene su studije o ženama i u Jugoslaviji, kao

³ Kao npr.: Marjanović, S. 1950; Borojević, R. 1964; Beoković, M. 1967; Maglajlić-Hadžihilović, H. 1973; Kecman, J. 1978. i druga.

⁴ Čaušević, J. (prir.) 2014. 174.

⁵ Peić Čaldarević, D. 1996.

npr. Dunje Rihtman-Auguštin, Nade Ler Sofronić, Lydie Sklevicky, Vjerana Katunića i drugih.⁶

Za razliku od društvenih nauka, u historiografiji Bosne i Hercegovine su brojniji radovi o položaju žene u društvu izostali, čuvajući čistunstvo historijskog metoda i neuvažavajući rezultate istraživanja sociologije, antropologije, etnologije, politologije i drugih znanosti, gdje su se mogle naći inspiracije, odgovori na brojna pitanja i teorijski okviri za istraživanja. O važnosti izučavanja povijesti žena, govori i činjenica da se kroz ovu temu mogu shvatiti i metamorfoze jugoslavenskog socijalizma, od vremena oštre kritike feminizma do održavanja međunarodne feminističke konferencije u Jugoslaviji, organiziranja studija ženske povijesti itd., odnosno ulaska feminizma na velika vrata u jugoslavenski socijalizam. Posljednjih desetak godina u Bosni i Hercegovini su objavljeni znanstveni radovi na ovu temu u kojima je vidljiv značajan pomak u aktualiziranju izučavanja povijesti žena. Dva novija zbornika radova: *Izgnubljena revolucija – AFŽ između mita i zaborava*⁷ i *Zabilježene – žene i javni život BiH u 20. vijeku*⁸, nude čitateljima zanimljive teme, zatim informacije o relevantnoj literaturi kao i nove modele za daljnja istraživanja. Aktualiziranjem teme o Antifašističkom frontu žena (AFŽ) potiče se istraživanje o (ne)zaboravljenoj mogućnosti emancipacije u jugoslavenskom socijalizmu.

Mobilizacija žena i organizacija AFŽ-a

Kada se govori o emancipaciji žene u jugoslavenskom/bosanskohercegovačkom socijalističkom društvu nezaobilazno je bilo razdoblje postojanja i djelovanja AFŽ-a u Drugom svjetskom ratu i tijekom osam godina poslijeratnog društveno-ekonomskog i političkog razvoja, kao najmasovnije ženske organizacije u jugoslavenskoj/ bosanskohercegovačkoj povijesti. U socijalističkoj historiografiji aktiviranje žena je isključivo pripisivano zaslugama Komunističke partije i Narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji početkom Drugog svjetskog rata, a pri tome su neopravdano izostavljena brojna i značajna ženska društva i udruženja iz perioda između dva svjetska rata, a ako su i spominjana bila su grupno okarakterizirana kao „građanska“, „malograđanska“, „buržoaska“, „nacionalna“ i slično, odnosno bila su neprihvatljiva za novu revolucionarnu vlast, kako je to okvalificirano „zbog buržoaskog feminizma“.

⁶ Peić Čaldarević, D. 1996. 277.

⁷ Dugandžić, A. i Okić, T. (ur.) 2016.

⁸ Čaušević, J. (prir.) 2014.

Nakon Prvog svjetskog rata, u kojem su žene činile glavnu radnu snagu, jer su muškarci bili mobilizirani u vojsku, ženska radna snaga se upotpunosti angažirala i ocrtavali su se jasni zahtjevi različitih ogranaka ženskog pokreta. „Već krajem Prvog svjetskog rata bilježi se veliki broj društava i udruženja, od kojih su neka postojala i prije rata, ali svoj rad obnavljaju tek po njegovom završetku. Registrovano je 1.256 društava u 258 naselja, a najviše u Sarajevskom okrugu (300), zatim u Banjalučkom (248), Tuzlanskom (222), Mostarskom (198), Travničkom (181) i Bihaćkom (107)“.⁹ Pokret za ravnopravan status u razdoblju između dva svjetska rata u jugoslavenskom/bosanskohercegovačkom društvu razvijao se uglavnom u dva pravca: feminističkom/građanskom i proleterskom.¹⁰ Zbog povezanosti s radničkim pokretom i klasnom borbom, ženski proleterski ogranak bio je vrlo važan Komunističkoj partiji te ga je uključila u svoje rasprave i programske dokumente. Slijedeći instrukcije Kominterne od sredine 30-ih godina 20. stoljeća o privlačenju žena Narodnom frontu s ciljem okupljanja svih demokratskih snaga protiv nadolazećeg fašizma, i Komunistička partija Jugoslavije je na svojoj Petoj konferenciji KPJ, u oktobru 1940, održanoj u Zagrebu, tom pitanju posvetila značajnu pažnju. Josip Broz Tito je u svom referatu o organizacijskom pitanju KPJ naglasio: „I o ženskom pitanju će biti poseban referat, jer je to za nas vrlo važno pitanje, ali kome, na žalost, naši drugovi u nekim organizacijama još uvijek ne posvećuju dovoljno pažnje. Drugarice će o tome ovdje i same da govore, ali je potrebno da ovdje podvučemo to da sve što su drugarice do danas na ženskom radu postigle uspjeha bilo je uglavnom bez pomoći drugova, a često i uz smetnje od samih drugova“.¹¹ Poseban referat o radu KPJ među ženama na V konferenciji KPJ podnijela je Vida Tomšić u kojem su bili „Postavljeni ženski zahtevi koje proleterijat mora uneti u svoj program, a odnose se na zaštitu majke i deteta i pitanje potpune ravnopravnosti žene u društveno-političkom životu. U referatu je data kritika feminizma i postavljeni su zadaci o čijem izvršenju treba da se brinu sve organizacije KPJ“.¹²

Od tada pa do ukidanja AFŽ-a cjelokupan rad ove organizacije koordinirala je Partija, dopuštajući manje ili više samostalnosti ovisno o vojno-političkim okolnostima. Bez obzira na nerazumijevanje od strane vlastitih porodica, okruženja u kojem su živjele i većine muškaraca/drugova u vojnim jedinicama i organizacijama KPJ, aktiviranje žena imalo je vidnog uspjeha. Već su u prvoj godini rata bile postupno formirane organizacije Narodnog fronta,

⁹ Čaušević, J. (prir.) 2014. 38.

¹⁰ Isto. 45.

¹¹ Broz, J. 1982. 32.

¹² Hronologija. 1980. Tom II, 294.

omladine i žena. A da bi se taj masovni aktivizam strukturirao u hijerarhijski uređenu organizaciju, 2. novembra 1942, „Centralni komitet KPJ uputio je direktivno pismo partijskim organizacijama o radu i zadacima Antifašističkog fronta žena. U pismu se govori o značaju organizacija AFŽ i uspesima koji su postignuti u radu sa ženama u pojedinim pokrajinama i oblastima; zatim se naglašava da žene moraju biti neposredno zastupljene u narodno-oslobodilačkim odborima i postavljaju se konkretni zadaci partijskim organizacijama i pojedinim komunistima u radu među ženama. Na kraju pisma daju se obaveštenja organizacijama o održavanju Zemaljske konferencije AFŽ i govori o pripremama i problemima koji će se na konferenciji raspravljati“.¹³ Osim toga, ovim pismom je definiran karakter AFŽ-a: „Antifašistički Front Žena je vanpartijska široka masovna organizacija svih antifašistički raspoloženih žena. Kao takva ona je pod uticajem naše Partije, i partijske organizacije su dužne, ostavljajući joj samostalnost i punu inicijativu u radu, pružiti svestranu pomoć. Kontrola i pomoć AFŽ-a ne sme se shvatiti kao komesarska uloga naših odgovornih partijki, već kao stvarna pomoć u okupljanju svih žena u borbi protiv fašizma i kao obezbeđenje naše pravilne linije na tome sektoru partijskog rada“.¹⁴ Kao i svi ostali dopisi, direktive Centralnog komiteta distribuirane su putem pokrajinskih i oblasnih nivoa na niže partijske organe do partijskih ćelija koje su trebale djelovati „na terenu“, u selima i gradskim kvartovima.

Kako je bilo i najavljeno u Direktivi CK KPJ, organizacija žena, od ranga seoskih do pokrajinskih odbora, bila je predstavljena preko svojih delegatkinja na Prvoj zemaljskoj konferenciji žena Jugoslavije u Bosanskom Petrovcu, od 6. do 8. decembra 1942. Na konferenciji je sudjelovalo 166 delegatkinja iz svih dijelova Jugoslavije, osim iz Slovenije i Makedonije, zbog nemogućnosti dolaska uslijed pogoršanih ratnih prilika na njihovim područjima. Važnost ovom skupu dao je svojim prisustvom Josip Broz Tito, vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske (NOV), koji je u svom govoru pohvalio izuzetan rad žena, a između ostalog poručio: „Žene Jugoslavije, koje su u ovoj borbi s takvim samoprijegorom dale takve žrtve, one što tako uporno stoje u prvim redovima Narodnooslobodilačke borbe, imaju pravo da ovdje, danas, jedanput zauvijek, utvrde jednu činjenicu: da ova borba mora donijeti plod i za žene naroda Jugoslavije, da nikada više nitko neće moći istrgnuti te skupo plaćene plodove iz njihovih ruku! Za ovu stvar naših žena stajat će naša narodnooslobodilačka vojska i sve žene koje se nalaze u prvim redovima velike borbe. Možda neko na strani sumnja da će u Jugoslaviji poslije rata početi

¹³ Hronologija. 1980. Tom II, 142.

¹⁴ Nešović, S. i Petranović, B. 1983. 275-276.

ponovo po starom, pa će žene preći u kuhinju i neće odlučivati ni o čemu. Ali, žene su, drugovi i drugarice, položile ispit zrelosti: one su pokazale da su sposobne ne samo da rade u kućanstvu, nego i da se bore s puškom u ruci, da mogu i vladati i držati vlast u rukama¹⁵. Na konferenciji su podneseni brojni referati te usvojena Rezolucija u kojoj su sumirani postignuti rezultati i zacrtani naredni zadaci: „Osnivanje organizacija AFŽ u mestima u kojima ne postoje i njihovo organizaciono učvršćivanje i povezivanje; omasovljavanje organizacija AFŽ i okupljanje najširih slojeva žena preko raznih oblika rada; veće angažovanje žena u izgradnji narodne vlasti i pomoći Antifašističkom veću narodnog oslobođenja Jugoslavije; razvijanje bratstva i jedinstva kroz masovni, organizovani i planski rad i radno takmičenje za pomoć NOV i POJ; jačanje i učvršćivanje jedinstva fronta i pozadine i uključivanje žena zajedno sa muškarcima u oružane i diverzantske akcije protiv okupatora; planski i sistematski rad na političkom i kulturno-prosvetnom uzdizanju žena i obuhvatanju nepismenih alfabetskim tečajevima; pokretanje lista Žena danas, kao lista svih žena Jugoslavije. Izabran je Centralni odbor AFŽ Jugoslavije¹⁶.

Hvalospjevi o uspješnom radu AFŽ-a uz obećanja najvišeg vojno-partijskog rukovodstva o ostvarivanju njihovog budućeg potpuno ravnopravnog statusa uslijedili su nakon održavanja Prvog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), 26–27. 11. 1942. u Bihaću, u čijem rukovodstvu je bila samo jedna žena, Kata Pejnović, predsjednica AFŽ-a za Liku, jedina u Vijeću koje je brojalo 60 članova.¹⁷ Tako su bez obzira na njihov već prepoznat rad bile izostavljene na samom početku konstituiranja revolucionarne vlasti. S ciljem daljnjeg uključivanja žena „kako na frontu, tako i pozadini“, u listu Žena danas bio je objavljen Titov govor s Prve zemaljske konferencije AFŽJ, a centralno partijsko glasilo *Borba* opširno je 30. decembra 1942. obavijestilo javnost o važnosti održavanja Prve zemaljske konferencije. Osim toga, za lokalne potrebe materijal s konferencije je umnožavan i distribuiran širom Jugoslavije s uputama da se čita i objašnjava na aktivima žena. Bez obzira na izostanak njihova učešća u najvišem organu narodnooslobodilačke vlasti, žene su nastavile marljivo raditi na svim po-

¹⁵ Hronologija. 1980. Tom II, 147-148.

¹⁶ “U Centralni odbor AFŽJ izabrane su: Kata Pejnović, Dragica Karan, Kata Vujaklija, Nada Trbović, Danica Medan, Mika Pećanac, Spasenija Babović-Cana, Maca Gržetić, Rašida Šakić, Judita Alagić, Nada Marković, Zora Brkić, Vahida Maglajlić, Mitra Mitrović, Olga Kovačić, Vanda Novosel, Marija Novak, Stana Tomašević, Đina Vrbica i Mira Morača. Cenralni odbor AFŽJ je na prvoj sednici izabrao svoj Izvršni odbor u sastavu: Kata Pejanović, predsjednik; Vanda Novosel, sekretar; Spasenija Babović-Cana, Mitra Mitrović i Mira Morača – članovi”. Hronologija. 1980. Tom II, 148.

¹⁷ Opširnije u: Nešović, S. 1981. 89-91.

stavljenim radnim zadacima. Osim distribucije zajedničkog jugoslavenskog lista *Žena danas*, u Bosni i Hercegovini su izlazila sljedeća glasila: za prostor cijele Bosne i Hercegovine list *Nova žena*; za područje Istočne Bosne *Žena kroz borbu*, koji je izdavao Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu; *Žena na putu slobode*, u izdanju Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, *Hercegovka*, u izdanju AFŽ-a za Hercegovinu, i druga, koja su imala svrhu propagiranja i stvaranja novog aktivističkog identiteta. Jedan od prioritetnih zadataka bio je organiziranje alfabetskih tečajeva, na kojima su žene stjecale osnovne vještine pisanja i čitanja, kako bi se mogle služiti propagandnim materijalom i sudjelovati u diskusijama o pojedinim pitanjima na sastancima aktiva.¹⁸

Kao i na Prvom zasjedanju AVNOJ-a, učešće članica AFŽ-a bilo je brojčano zanemarljivo na Prvom zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH), održanom 25. i 26. novembra 1943. u Mrkonjić Gradu. Nijedna žena nije bila izabrana u radno predsjedništvo, četiri su bile vijećnice: Mevla Jakupović, Zora Nikolić, Danica Perović i Rada Vranješević. Na listi vijećnika iz Bosne i Hercegovine za Drugo zasjedanje AVNOJ-a nije bila izabrana nijedna žena, kao ni u Prezidijum ZAVNOBiH-a.¹⁹ Rada Vranješević, članica Centralnog odbora AFŽJ, obratila se na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a u prepoznatljivoj formi iskazivanja podrške partijskom vodstvu: „Žene Bosne i Hercegovine, uzevši značajno učešće u narodno-oslobodilačkoj borbi, postale su čvrst oslonac narodno-oslobodilačkog pokreta. Zajedno sa svojim drugovima, žene će se i dalje boriti protiv okupatora i njegovih sluga, a sutra, poslije oslobođenja naše zemlje, one će uložiti sve svoje snage u izgradnju sretne budućnosti naše Bosne i Hercegovine u okviru federativne Jugoslavije. Ni žene neće dozvoliti da se u našu domovinu povrati staro stanje koje želi da ponovo zavede izdajnička vlada u Kairu i njezin kralj Petar. Žene na ovoj istorijskoj skupštini obećaju da će i ubuduće davati od sebe sve da se približi čas konačnog narodnog oslobođenja“.²⁰

Da se i dalje izgradnja komunističke vlasti odvijala bez većeg učešća istaknutih članica AFŽ-a potvrđuje i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, održano 29. i 30. novembra 1943. u Jajcu, kojem je prisustvovalo osam žena: Spasenija Cana Babović, Anka Berus, Mitra Mitrović-Dilas, Mara Naceva, Kata Pejnović, Mara Ruperna-Osolnik, Nada Sremec i Mica Šlander-Marinko, od ukupno 229 vijećnika.²¹

Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom od 30. 6. do 2. 7. 1944. u Sanskom Mostu, od 166 vijećnika učešće su uzele samo četiri žene: Danica

¹⁸ Čaušević, J. 2014. 106.

¹⁹ ZAVNOBiH – dokumenti 1943-1944. Knj. I, 58-69.

²⁰ Isto. 32.

²¹ Nešović, S. 1981. 345-350.

Perović, s činom kapetana iz Banja Luke, upravnica bolnice XI divizije; Rada Vranješević, privatna namještenica i članica Centralnog odbora AFŽJ; Mevla Jakupović, radnica iz Tuzle i Zora Nikolić, radnica iz Sarajeva, a još tri su bile kooptirane tijekom zasjedanja: Olga Marasović, diplomirana pravnica iz Bijeljine; Zehra Muidović, diplomirana pravnica iz Sarajeva i Soja Čopić, seljanka iz Hašana, predsjednica Oblasnog odbora AFŽ-a za Bosansku Krajinu. Danica Perović je u diskusiji govorila o doprinosu žena Narodnooslobodilačkoj borbi, međutim nije spomenula AFŽ, detaljno je evocirala uspomene na nekoliko partizanki i „njihovom hrabrom držanju pred streljanje“, te izvijestila prisutne o svim izvršenim zadacima. Na kraju svog obraćanja iskazala je zadovoljstvo postignutim statusom žena: „Ravnopravnost ona nije tražila. Ona je došla kao rezultat njenog svestranog učešća u ovoj teškoj i nemilosrdnoj i nenadanoj borbi. Njeni naponi krunisani su u odlukama AVNOJ-a za izjednačenje prava žene i muškarca. Ovim je ona prvi put u životu dobila mogućnost da aktivno učestvuje u izgradnji bolje budućnosti svoje i čitavog naroda. Ova prava su joj priznata radi toga što na čelu ove velike borbe stoje ljudi na čijim je borbenim zastavama upisana i ravnopravnost žena“.²² Prema dokumentima AVNOJ-a, i u Deklaraciji ZAVNOBiH-a o pravima građana BiH, između ostalog, je bilo zapisano: „Ravnopravnost žene s muškarcem, kako u političkom životu zemlje, tako i u svim oblastima društvene djelatnosti je zagarantirano“,²³ čime se uglavnom smatralo da je ovo „žensko pitanje riješeno“. Međutim, i u samom trenutku donošenja Deklaracije, žene nisu bile izabrane u radno predsjedništvo ZAVNOBiH-a, njegov verifikacijski odbor i Predsjedništvo, koje je brojalo 26 članova.²⁴

Tijekom ratnog perioda uočljive su dvije faze organizacije AFŽ-a. U prvoj fazi (1942–1943) bilo je dozvoljeno samostalnije djelovanje AFŽ-a unutar Narodnooslobodilačkog pokreta čime bi se privukao što veći broj žena, a što je bilo naglašeno i u Direktivnom pismu CK KPJ od 2. 11. 1942, da AFŽ-u partijske organizacije pruže pomoć, bez sputavanja njihova rada. Tijekom tih godina aktivnost AFŽ-a se širila na vojnom, političkom, kulturnom, obrazovnom i svim ostalim oblastima djelovanja. Međutim, unatoč svim aktivnostima koje su provodile organizacije žena, od 1944. godine već se počelo postavljati pitanje da li je potrebno da i dalje postoji jedna izdvojena organizacija žena.²⁵

²² ZAVNOBiH – dokumenti 1943–1944. Knj. I, 200.

²³ Isto. 234.

²⁴ Isto. 164-174.

²⁵ Sklevicky, L. 1996. 86.

Učešće žena na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, 26–28. 4. 1945. godine

Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom u Sarajevu od 26. do 28. aprila 1945, od 155 prisutnih vijećnika bilo je deset žena, predstavnicama iz svih društvenih slojeva: Soja Ćopić, seljanka iz Hašana, Bosanska Krupa, predsjednica Oblasnog odbora AFŽ-a Bosanske Krajine; Mevla Jakupović, radnica iz Tuzle; Dušanka Kovačević, Banja Luka; Danica Likar, seljanka iz sreza Bosanski Novi; Olga Marasović, dipl. pravica iz Bijeljine; Zehra Muidović, dipl. pravica iz Sarajeva; Zora Nikolić, radnica iz Sarajeva; Ruža Oljača, Banja Luka; Danica Perović, kapetan iz Banja Luke, upravnik bolnice XI divizije i Lepa Perović, Banja Luka, a samo četiri su bile izabrane u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine: Lepa Perović, Danica Likar, Ruža Oljača i Dušanka Kovačević, a nijedna u Vladu Narodne Republike Bosne i Hercegovine, bez obzira što su neke od vijećnica bile obrazovanije od pojedinih muških članova prve bosanskohercegovačke vlade.²⁶

Iz zapisnika s Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a uočljiva je rodna zastupljenost kao npr.: oslovljavanje s „drugovi i drugarice“ na početku svakog obraćanja; i ne tako često s „braćo i sestre, a „spomen na naše pale drugove i drugarice, na junake i junakinje, na čijim su žrtvama i naporima, na čijim su životima i krvi izgrađene naša sloboda, naša država i narodna sigurnost“, kada se odavala počast poginulim. Ni u jednom referatu ili diskusiji nije bio spomenut AFŽ, a o doprinosu žena Narodnooslobodilačkoj borbi u diskusiji je govorila Soja Ćopić: „Naše žene Bosanske Krajine, učinile su mnogo i žrtvovalе mnogo. Rade na svojim zgarištima i ništa nisu žalile, ni svojih kuća ni imanja, ni ono što im je najdraže, svoje djece da bi našem narodu što prije došla sloboda. One su svjesne da bez slobode nema sreće, a bez borbe da sloboda ne može doći (odobranje poslanika). Ja sam žena-seljanka koja nisam u svom vijeku kao ni sve žene Bosanske Krajine imala prilike da mnogo govorim. Žene Krajine su šutile cio svoj vijek pa im danas nije lako govoriti. Samo smo odlučno progovorile u ovoj narodno-oslobodilačkoj borbi. Sve žene Bosanske Krajine smatraju da su sretnе u našoj narodno-oslobodilačkoj borbi, da svaka treba da pridonese svoj udio u narodno-oslobodilačkoj borbi naših naroda. Kako smo se god borile u narodno-oslobodilačkoj borbi, tako ćemo se još više i čvršće boriti na izgradnji naše napaćene zemlje. Kako je naša Bosanska Krajina u ovoj našoj borbi svijetlila svojim primjerom tako ćemo gledati da i u izgradnji naše zemlje svakom bude svijetao naš put. Žene

²⁶ ZAVNOBiH – dokumenti 1945. Knj. II, 506-511.

Bosanske Krajine dočekivale su naše borce iz cijele Jugoslavije. Dočekale su, ugostile i udomile, a među njima bio je i naš veliki heroj drug Tito. Živilo Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a! Živile naše partizanke! (Odobranje i burno pljeskanje)²⁷

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a zračilo je optimizmom nakon oslobođenja Sarajeva. U svim obraćanjima na poseban način bila je naglašavana potreba izgradnje bratstva i jedinstva te sloge među narodima uz javnu osudu „narodnih neprijatelja“ iz sva tri naroda koji žive u Bosni i Hercegovini. U kratkim obraćanjima nakon opširnih referata diskutanti su se osvrtnali na kolaboracioniste iz vlastitog naroda, a međunacionalna netrpeljivost i „bratoubilački rat“ bili su postavljeni nasuprot narodnooslobodilačkoj borbi koja je zagovarala društvo ravnopravnih naroda i nacionalnih manjina. Mevla Jakupović, istaknuta aktivistkinja AFŽ-a, bila je zadužena da govori o muslimansko-srpskim odnosima na primjeru ulaska srpskih partizanskih jedinica u Istočnu Bosnu: „Baš kada su srpske jedinice prolazile kroz Tuzlu, narod je pohitao na stanicu da ih dočeka i da vidi te bratske srpske jedinice koje su dolazile iz Srbije da dadu pomoć našoj Istočnoj Bosni. Nije se znalo ili je više majki, ili sestara ili braće koji su svi skupa došli s poklonima za naše bratske srpske jedinice. Muslimanke su kroz prozore vagona davale svoje poklone. Po neki od srpskih boraca bio je malo začuđen i pitao: Je li to istina da ima muslimana i muslimanki dobrih ljudi. Mi smo objašnjavali da ima. Oni su nam rekli: nama su Nedićevci govorili da su svi muslimani Istočne Bosne ustaše, da su oni poklali srpski narod u Istočnoj Bosni. (...) Poslije je trebalo zauzeti Gračanicu. Ista reakcija i to muslimanska otišla je u Gračanicu, radila i govorila narodu: Evo poslali su partizane Srbe iz Srbije da vas kolju. Muslimani bježite. I oni su uspjeli da povuku jedan veliki dio naroda u Doboju. Kada su naši drugovi došli u Gračanicu, oni su ostavili najbolji utisak na tamošnji narod. Poslije nekoliko dana otišla sam u Gračanicu i muslimanski narod je govorio: Nikada ovakva vojska nije došla kao što su drugovi Srbijanci. Svagdje su nas pitali šta radite, jeste li zdravo. Nisu oni radili ono što su nam govorile ustaše“.²⁸ U skladu s glavnim referatima i svim diskusijama, Mevla Jakupović je potcrtala važnost bratstva i jedinstva te borbu protiv „reakcionarnih snaga“ nakon oslobođenja: „Tu reakciju mi ćemo jedinstveno svi tražiti, pronaći i nećemo dati da naše bratstvo i jedinstvo bude razoreno. To se dokazalo i prilikom davanja krvi za naše srbijanske borce. Bilo je potrebno da se naša krv dade za junačku krv. Pohrlio je narod Tuzle i okoline da dade svoju krv svojim borcima oslobodiocima. Narod je pohrlio masovno. Tako je iz sela Husino oko 200

²⁷ Isto. 449.

²⁸ Isto. 443.

žena, omladine i ljudi došlo u velikoj povorci da dade krv za srpske jedinice. Ali ni tu muslimanska reakcija nije mirovala. Ona je govorila: Ne dajte krv, kako ćete davati krv za srpsku krv, pa to je grijeh, to je sramota. Na ovo su im davaoci krvi odgovorili: Hoćemo da dajemo krv za svoje spasioce. Narod Tuzle odlučno odgovara reakciji i odgovaraće na svaki njen pokušaj, zato jer je narod iskusio i uvidio ko mu je prijatelj a ko neprijatelj“.²⁹ Opširniji izvodi iz diskusije oslikavaju sav teret međunacionalnih odnosa, ali i nastojanje da se stalnim propagandnim radom može izgraditi pomirljiviji suživot. Osim toga, diskusija pokazuje da se do kraja rata aktivnost AFŽ-a upotpunosti prilagodila zadacima koji su bili u opisu poslova Narodnog fronta, organizacijski najšire platforme putem koje je djelovala KPJ. S obzirom na velike političke i privredne izazove koji su se postavljali pred razrušenom zemljom, Partija je nastavila organizacijski okupljati omladinu i žene.

Na Trećem zasjedanju AVNOJ-a, održanom u Beogradu od 7. do 26. augusta 1945, bilo je 475 vijećnika, od kojih 16 žena, a među njima nijedno poznato ime iz Bosne i Hercegovine.³⁰ U Predsjedništvu AVNOJ-a od 71 člana bile su dvije žene: Spasenija Cana Babović i Mara Naceva. U prvoj Vladi Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) nije bilo mjesta za žene na nekoj od ministarskih pozicija.³¹ Prema tome, kada se već 1944. komunistička vlast konsolidirala kao politički poredak na oslobođenim teritorijama, komunističko vodstvo je nastojalo AFŽ što više integrirati u hijerarhijsku mrežu narodno-oslobodilačkih i narodnofrontovskih odbora objašnjavajući to većom pomoći ženama ako su u organima vlasti, ali i zbog mogućnosti bolje koordinacije posredstvom partijskih organizacija, ali ih nije birala u najviše organe vlasti. U obrazloženju takvog postupka, između ostalog, navodi se i prepoznavanje „čak i izvjesnih feminističkih tendencija“.³² Međutim, rukovodstvo KPJ je i dalje smatralo da je AFŽ potrebno ostaviti kao posebnu organizaciju zbog brojnih poslova koji su čekali novouspostavljenu vlast, ali uz još čvršće povezivanje s partijskim organima.

²⁹ Isto. 444.

³⁰ „Spasenija Cana Babović, Anka Berus, Ljiljana Čalovska Ahilova, Božidarka Kika Damjanović, Marija Maca Gržetić Kovačić, Marija Ivančić, Marija Jordan, Radmila Manojlović, Ljubinka Milosavljević, Mara Naceva, Katapeinović, Olga Petruševa Andonov, Mara Rupe-na Osolnik, Nada Sremec i Mica Šlander Marinko“. Nešović, S. 1981. 689-697.

³¹ Nešović, S. 1981. 689-697.

³² Sklevicky, L. 1996. 86.

Antifašistički front žena 1945–1953.

I nakon vojne i političke pobjede 1945. godine, Komunističkoj partiji bile su neophodne masovne organizacije, a među najvažnijim omladinske i ženske koje je trebalo politički usmjeriti prema novim zadacima ka obnovi i izgradnji porušene zemlje i društveno-političkoj preobrazbi. U tom smislu organizirani su republički kongresi na kojima su bili birani predstavnici za savezne kongrese. Vrlo brzo nakon oslobođenja, održan je Prvi kongres AFŽ-a Jugoslavije, od 17. do 19. juna 1945. u Beogradu, u prisustvu 1400 delegatkinja, gostiju i najvišeg jugoslavenskog partijskog rukovodstva predvođenog Titom, čime se pokazala puna podrška AFŽ-u. Prema već oprobanom agitatorsko-propagandnom receptu, Tito je izrazito pohvalio doprinos žena Narodnooslobodilačkoj borbi, kako na frontu, tako i u pozadini, a kongres je bio i mjesto da se ženama daju novi zadaci, ništa manje zahtjevni od onih prethodnih: rad žena na učvršćivanju narodne vlasti, bdijenje nad bratstvom i jedinstvom, odgoj i obrazovanje djece, sve vrste poslova u poljoprivredi, obnova porušene zemlje što je podrazumijevalo masovan i težak fizički rad, uključivanje na rad u tvornice, zbrinjavanje ratne siročadi, invalida, starih i iznemoglih, briga za majke palih boraca, itd.³³ Nakon Prvog kongresa AFŽ-a, CK KPJ je 23. oktobra 1945. uputio Direktivu svim partijskim organizacijama o AFŽ-u: „Po završetku rata aktivnost žena ne sme i ne može prestati. Naprotiv, tu aktivnost treba razvijati dalje i oživljavati na novim zadacima, na očuvanju i daljem razvijanju tekovina narodnooslobodilačke borbe i zadobijenih prava žena (ta prava su deo tekovina narodnooslobodilačke borbe), na rešavanju krupnih zadataka političkog, privrednog i socijalnog karaktera u izgradnji naše domovine. (...) Zato je neophodno učvrstiti veze partijskih agitaciono-propagandnih odeljenja sa organizacijama AFŽ-a. Agit-propagandni rad AFŽ-a ne sme se prepuštati samo odborima AFŽ-a već im partijski Agit-prop mora pružati najnužniju pomoć, koje do sada nije bilo“.³⁴

I na Drugom kongresu AFŽ-a (Beograd, 25–27. 1. 1948) u uvodnom obraćanju, Tito je pohvalio žene Jugoslavije i pozvao ih da se bore protiv narodnih neprijatelja, da jačaju bratstvo i jedinstvo, da masovno sudjeluju u privrednom životu zemlje koja je bila pred izazovima ambiciozno postavljenog Prvog petogodišnjeg plana (1947–1951), da nastave rad u zdravstvenom, higijenskom i obrazovnom prosvjećivanju stanovništva, odgoju djece, itd.³⁵ Na poseban način je Komunističkoj partiji bio potreban AFŽ u Bosni i Herce-

³³ Hronologija. 1980. Tom III, 12.

³⁴ Nešović, S. i Petranović, B. 1983. 823.

³⁵ Hronologija. 1980. Tom III, 57.

govini zbog započete kampanje „skidanja zara i feredže“, kao vrlo osjetljivog pitanja, što su najbolje mogle propagirati žene među ženama, osobito aktivne muslimanke, s obzirom na velike otpore ne samo kod žena, nego i od strane muškaraca, pa čak i članova KPJ.³⁶ Kampanja je aktivnije započela 1947. godine. Da je to bio ozbiljan zadatak govori podatak da od 48.327 žena koje su u Bosni i Hercegovini nosile zar i feredžu, njih 29.439 nije skinulo ovu vrstu odjeće do stupanja na snagu Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (5. 10. 1950). Ukupni podaci o „pokrivenim“ ženama su nepotpuni, jer nedostaju brojke za pet bosanskohercegovačkih srezova.³⁷ I tekst ovog zakona imao je revolucionarni naboj neposrednog poslijeratnog vremena u kojem je vlast nastojala pokazati da se od strane Partije ništa ne nameće, već se „samo prenosi volja naroda“. Tako se u čl. 1. ovog zakona kaže: „Izražavajući želje narodnih masa, radnih kolektiva i masovnih organizacija, a u cilju da se otkloni vjekovna oznaka potčinjenosti i kulturne zaostalosti žene muslimanke, da se olakša ženi muslimanki puno korištenje prava izvojevanih u Narodno-oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj izgradnji zemlje i da joj se obezbjedi puna ravnopravnost i šire učešće u društvenom, kulturnom i privrednom životu zemlje zabranjuje se nošenje zara i feredže i svako pokrivanje lica žene“.³⁸ Nepridržavanje ovog zakona sankcionirano je zatvorom do dvije godine, prinudnim radom i visokim novčanim kaznama kako za one koji i dalje nose zar i feredžu tako i za one koji to zahtijevaju od svojih ukućana koristeći ucjenu, prijetnju, zloupotrebu vjerskih osjećanja ili druga slična sredstva prisile. Žene su se morale pokoriti zakonu jer tako odjevene nisu mogle dobiti osobne dokumente. Prema nekim svjedočenjima, pojedine starije žene su ostale stalno zarobljene u kući.³⁹ „Kao rezultat sprovođenja Zakona o skidanju zara i feredže veliki broj mladih Muslimanki se oslobodio i kod njih je nastupio veliki polet, njih treba i partijska i omladinska organizacija da prihvate i da im obrate posebnu brigu. Inače, neprijatelj je skidanje zara pokušao politički da iskoristi. Govorilo se da je to početak prekrštavanja Muslimana, da će se sada Srbi nagleđati lepih Muslimanki – žena itd“.⁴⁰ Ovakvi i slični komentari oštro

³⁶ Jahić, A. 2017. 427-497.

³⁷ Milišić, S. 1999. 240. *Službeni list NR BiH*, god. VI, br. 22. Sarajevo, 5.10.1950. Mada je većina zakona toga vremena stupala na snagu danom objavljivanja u *Službenom listu NR BiH*, ovaj zakon imao je odgodu primjene od trideset dana nakon objavljivanja, čime se ostavljalo određeno vrijeme agit-propovskim organizacijama za dodatno djelovanje i odgađanje propisanih sankcija.

³⁸ *Službeni list NR BiH*, god. VI, br. 22. Sarajevo, 5.10.1950.

³⁹ Katz, V. 2011. 153.

⁴⁰ Arhiv Jugoslavije (AJ), CKSKJ, V, K-III/10, 28.12.1950. Izveštaj o obilasku partiske organizacije u Banjalučkoj, Tuzlanskoj i Mostarskoj oblasti.

su kažnjavani partijskim, administrativnim i novčanim kaznama jer su zadržali u „svete tekovine bratstva i jedinstva“. Jedan od pogleda na ovo pitanje je sljedeće: „Posleratna jugoslovenska politika, koju su sprovodili čak i vojska i policija, bila je zabrana nošenja feredže. Drugim rečima, žena pod velom bila je oduzeta ispod vlasti svoga oca, brata, muža ili hodže kao simboličnog predstavnika kolektiva, i stavljena pod vlast države i njene ideologije, zajedno sa svim drugim ženama. Akciji se ne može negirati progresivnost. (...) Međutim, hipokrizija je očito na delu: sa jedne strane, briga za spoljni izgled, za fasadu društva, i sa druge, negira se porodični položaj tih žena, posebno onih i inače najmanje privilegovanih, bez ikakvog pravog kontakta sa društvom – starih, nepismenih, zatvorenih u kuće, siromašnih“.⁴¹

Na Trećem kongresu (Zagreb, 28–29. oktobra 1950), Tito se delegatkinjama obratio tek drugi dan, pohvalio njihov rad, a u naredne zadatke postavio borbu za mladi naraštaj. Kongres se odredio prema neprofesionalnom karakteru AFŽ-a, da aktivnost bude na dobrovoljnoj osnovi, pa su profesionalno zaposlene članice u organima AFŽ-a premještene na druge dužnosti ili su otpuštene iz službe, čime se izravno smanjivao obim i intenzitet rada.⁴²

Četvrti, posljednji kongres AFŽ-a Jugoslavije, održan u Beogradu od 26. do 28. septembra 1953, pozdravio je Milovan Đilas, u ime Glavnog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ). U pozdravnoj riječi Đilas je, između ostalog, rekao: „Kao i vama svima, i meni je jasno da smo još uvijek veoma daleko od stvarne ravnopravnosti žena. Istina, zakonska ravnopravnost je već postala stvarnost u našoj zemlji, makar se i ne ostvarivala svuda i u svim slučajevima. Ali za stvarnu ravnopravnost, za ravnopravnost u svim odnosima, a naročito u onim koje zakon ne može ni da predvidi – u kući, u porodici, u shvatanjima, u mentalitetu, u intimnom životu – za nju svjesne socijalističke snage i svaki pravi borac za socijalizam moraju uporno i neprestano i na svakom koraku da se bore“.⁴³ To je bilo vrijeme objavljivanja Đilasovih članaka u *Borbi*, kojima je ukazivao na neke anomalije u jugoslovenskom društvu i porastu birokratizma, pa je na Kongresu rekao i sljedeće: „Kapitalizam pretvara ženu u robu, a birokratizam u robota za proizvodnju državnih podanika. Borba protiv jednog i protiv drugog je neminovna i za ženu, ako stvarno hoće da se iščupa iz <dvostrukog ropstva>. Zar i mi nismo bili očevici, kod nas, kako birokratizam polako u stvarnosti zakida ženska prava i potiskuje ženu s pozicija koje je ostvarila u Revoluciji, priznavajući joj pri tom formalna prava? I zar ne vidimo kako borba za demokratiju ponovo, u

⁴¹ Slapšek, S. 2001. 327-329.

⁴² Hronologija. 1980. Tom III, 96.

⁴³ Đilas, M. 1953. 2.

širim i ljepšim oblicima vraća ženi ta prava. Birokratizam osuši sve čega se takne. A ženi nameće najsurevije, najuvredljivije i najprikrivenije oblike ugnjetavanja, i to u ime najvećih ideala“.44 Ukidanje AFŽ-a je na Četvrtom kongresu obznanila predsjednica Vida Tomšić: „Ako bi sada u ovim uslovima za politički rad među ženama imali posebne ženske organizacije, to bi vodilo odvajanju žena iz našeg zajedničkog života. Predviđajući takav zadatak društvenog života, Izvršni odbor AFŽ predlaže ovom Kongresu, da usvoji zaključak da se AFŽ u dosadašnjoj formi, kao jednoobrazna i jedina ženska organizacija kod nas ukine. (...) Ali, najvažnija je aktivnost na samom terenu – tu treba da niču raznovrsna društva i organizacije orijentirane na savlađivanje prepreka u rješavanju raznih poslova koji omogućuju napredak žene, njeno prosvjećivanje, znanje da bolje koristi sve svoje mogućnosti da poboljša svoj život, a time i bolji život naših porodica i djece i čitave društvene zajednice“.45 Drugi dan Četvrtog kongresa počeo je burnim ovacijama delegatkinja drugu Titu i poklicima „Hoćemo Tita!“, „Tito na kongres!“ Međutim, Tito se nije pojavio. Bio je u Rumi, nedaleko od Beograda, gdje se održavala proslava desetogodišnjice osnivanja vojvođanskih brigada, na skupu od preko 300.000 prisutnih, kako je izvijestila *Borba*.46 „Burnim i dugotrajnim ovacijama drugu Titu pozdravljeno je čitanje telegrama u kome ga Kongres obavještava o svom radu i o budućim zadacima novoosnovanog Saveza ženskih društava Jugoslavije. (...) Druže Tito, u nastojanju da ispunimo sve naše zadatke, mi ćemo, koristeći u punoj mjeri svoja prava, biti svjesne svih naših dužnosti i obaveza u izgrađivanju socijalističkih društvenih odnosa“.47

Različite interpretacije uloge AFŽ-a sežu od stava da participacija žena u Narodnooslobodilačkoj vojsci predstavlja vrhunac emancipacije do mišljenja da je to bila samo instrumentalizacija ogromnog broja žena putem organizacije AFŽ-a od strane Komunističke partije na putu osvajanja vlasti i njenog učvršćivanja u prvom desetljeću poslijeratnog razvoja. Nedvojbeno je, mogućnost emancipacije je postojala i to na širokim osnovama društva, međutim nije mogla biti ostvarena u autoritarnoj državi, u kojoj je sam politički vrh, koji je ujedno bio i partijski, odlučivao o formiranju, reorganiziranju ili ukidanju određenih organizacija, često prekidajući započete procese. Svakako, AFŽ je samo jedan od takvih primjera iz povijesti jugoslavenskog socijalizma. Postoji još jedan znatno širi pogled na ovo pitanje. Nije samo u Jugoslaviji zaboravljen doprinos žena u ratu, to se desilo i u svijetu. Npr.: pilotkinje u

44 Isto.

45 Tomšić, V. 1953. 3.

46 Cvetić, B. 1953. 3.

47 N. N. 1953. 3.

SAD-u, kvalificirane u pilotiranju avionima od tvornica do baza odakle su polijetali piloti u borbena dejstva, tek su 1977. dobile status veteranki, a bilo ih je blizu 1300 od kojih je 37 poginulo na opasnoj ruti letenja, bile su nevidljive do sredine 60-ih godina, kada se tek pokrenuo snažniji val feminističkog pokreta. Prema tome, ni AFŽ se ne može promatrati potpuno odvojeno od uloge žene u Drugom svjetskom ratu uopće i njihove marginalizacije poslije rata.

Tokom socijalističkog razdoblja ukupan doprinos žena u ratu je zaboravljen, a predstave o učešću žena u Narodnooslobodilačkoj vojsci sveo se na kliše, pa je tako i u udžbenicima historije predstavljeno u jednoj rečenici: „da je između 1941. i 1945. na desetine hiljada brižnih bolničarki, hrabrih borkinja i odlučnih partijskih aktivistkinja rado žrtvovao svoj život za bolju budućnost“,⁴⁸ a žene koje su radile „u pozadini“, logističkoj podršci narodnooslobodilačkoj vojsci, potpuno su izbrisane iz sjećanja, a nije ih bio mali broj. Tijekom socijalizma, majka je podignuta na pijedestal žrtve i vlastiti identitet zadobila preko svoje djece, tako što su najčešće na različitim proslavama socijalističkih praznika i obilježavanja godišnjica osnivanja vojnih jedinica, u prvom redu s političkim predstavnicima i preživjelim borcima sjedile majke „palih boraca“ i „majke narodnih heroja“, tako se majka našla u posrednoj ulozi između NOB-a i (sina) borca, kako je to konstatala Lydia Sklevicky.⁴⁹

Pravno ostvarena ravnopravnost

Prava žene u socijalističkoj Jugoslaviji propisana su čl. 23. *Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, usvojenim 31. 1. 1946. godine: „Svi građani, bez razlike pola, narodnosti, rase, veroispovesti, stupnja obrazovanosti i mesta stanovanja, koji su navršili 18 godina starosti, imaju pravo da biraju i da budu birani u sve organe državne vlasti. Čl. 24. Žene su ravnopravne s muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života. / Za jednak rad žene imaju pravo na jednaku platu kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu. / Država naročito štiti interese matere i deteta osnivanjem porodilišta, dečijih domova i obdaništa i pravom matere na plaćeno odsustvo pre i posle poroda“.⁵⁰ Na identičan način su sve odredbe prenesene u republičke ustave, pa tako i u bosanskohercegovački, koji je proglašen na sjednici Ustavotvorne skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine 31. 12. 1946. godine.⁵¹ Prema čl. 27. Ustava NR BiH „Brak

⁴⁸ Weisinger, B. 2009. 221.

⁴⁹ Sklevicky, L. 1996.

⁵⁰ Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije. *Službeni list FNRJ*, br. 22. Beograd 1946.

⁵¹ Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list NR BiH*, god. III, br. 1. Sarajevo, 8. 1. 1947.

i porodica su pod zaštitom države. Država zakonom uređuje pravne odnose braka i porodice. / Punovažan je samo brak zaključen pred nadležnim državnim organima. Poslije zaključivanja braka mogu izvršiti i vjenčanje po vjerskim propisima. / Svi bračni sporovi spadaju u nadležnost narodnih sudova. / Evidencija o ličnom stanju građana u isključivoj je nadležnosti države. / Roditelji imaju prema vanbračnoj djeci iste obaveze i dužnosti kao i prema bračnoj djeci. Položaj vanbračne djece uređuje se zakonom. / Maloljetna lica stoje pod naročitom zaštitom države⁵². Uvrštavanje braka i porodice u Ustav NR BiH prošlo je bez pravnih zapreka, jer su već u proljeće 1946. bili ukinuti sreski šerijatski sudovi i Vrhovni šerijatski sud pri Vrhovnom sudu BiH, a njihovi sudski predmeti i nadležnosti prenijeti na narodne sudove.⁵³ Žena je u socijalizmu dobila pravo glasa, aktivno i pasivno biračko pravo, jednaku plaću za jednak rad, ravnopravnost u obiteljskom i nasljednom pravu, pravo na razvod, pravo na podjelu zajedničke imovine, pravo na zaštitu izvanbračne djece, plaćeno porodijsko odsustvo, pravo starateljstva, pravo na usvajanje djece i druga zakonska prava.⁵⁴

Zakonodavstvo je tijekom socijalizma dograđivalo i proširivalo ženska prava, ali tradicionalni odnosi u porodici nisu dopuštali ženama neograničenu slobodu u izboru nastavka školovanja, rada poslije udaje, aktiviranja u društveno-političkom životu i slično. Svakako, mogućnosti za emancipaciju su postojale, nudio ih je socijalistički pravni sustav, međutim socijalno-ekonomski odnosi nisu pratili takav revolucionarni obrt.

Proslava Dana žena (1959–1989)

Pod pretpostavkom da li se tijekom socijalizma prigodom proslave Dana žena – Osmog marta spominje AFŽ ili je potpuno zaboravljen, prelistala sam dnevni list *Oslobođenje*, organ Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, putem kojeg je KPJ/SKJ nastojao kreirati javno mnijenje u Bosni i Hercegovini. Osim o AFŽ-u, također bi bilo prigodno toga dana iznijeti neke crtice o međunarodnom ženskom pokretu, nekim istaknutim ženama ili jednostavno upoznati javnost zašto se uopće obilježava taj dan. Za ovu priliku napravljen je uvid u novinske tekstove koji se odnose na ovo pitanje u vremenu od 1959. do 1989. za intervale od svakih deset godina.

⁵² Isto.

⁵³ Zakon o ukidanju šerijatskih sudova na području Narodne Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list NR BiH*, br. 10. Sarajevo, 6.3.1946. 166.

⁵⁴ Katz, V. 2011. 147-148.

Godine 1959. Milka Čaldarević piše prigodan tekst o 8. martu pod naslovom *Osmi mart u jubilarnoj godini*, u kojem bi se očekivalo prisjećanje na 50-godišnjicu prve proslave Dana žena iz 1909. godine u Americi povodom Deklaracije koju je donijela Socijaldemokratska partija Amerike, međutim tekst se odnosio na četrdesetogodišnjicu osnivanja KPJ 1919. godine. U dobro poznatom maniru mješavine slavlja, poteškoća i nade u bolje dane, autoricu piše: „Prigrlivši svijetle tradicije četrdesetogodišnje borbe naše Partije, mi danas, na dan 8. marta, upravljamo pogled naprijed, bez obzira na teškoće koje stoje pred nama, i činimo sve da duboko čovječansku sadržinu ovog opšteg praznika oslobođenja čovjeka oživotvorimo u našem svakodnevnom životu“.⁵⁵ A šta to u svakodnevnom životu nedostaje zaposlenoj ženi, kritički piše nepotpisani novinar u rubrici Forum *Oslobođenja* u istom osmomartovskom broju. „Konstatovano je, naime da je mreža servisnih ustanova nedovoljna tamo gdje se za njom osjeća goruća potreba: u gradovima i industrijskim naseljima. U Sarajevu postoji uslužno preduzeće *Higijena* sa svojih nekoliko službi (praonica, bojadisaona, krpiona, čistiona, peglaona, servis za kućne usluge), zatim praona organizacije Crvenog krsta i nekoliko poluservisnih zanatskih radiona Sreskog biroa za posredovanje rada. Usluge ovih servisa često su nekvalitetne i skupe, što proizilazi iz nedovoljno stručno osposobljene radne snage i neraščišćenih odnosa u pogledu obaveza servisnih ustanova prema komuni“.⁵⁶ Te godine nije bilo objavljenih čestitki i reklama od strane radnih kolektiva, institucija i udruženja.

Prigodnih novinarskih priloga za 8. mart 1969. godine bilo je znatno više. U godini kada se slavila 50-godišnjica od osnivanja KPJ, novinari su izvjestili o proslavi u brojnim bosanskohercegovačkim gradovima i uglavnom su zaposlene drugarice dobile karanfile na organiziranim zakuskama i dozvolu za raniji izlazak s posla. Prigodan tekst napisala je na naslovnoj stranici *Oslobođenja* Razija Lagumdžija potcrtavajući lik „nove žene“: „Ovih naših dana žena je počela da stvara i već je umnogome stvorila jedan svoj novi položaj u našem cjelokupnom društvenom životu. U tom izmijenjenom liku žene, o toj ženi vrijednom radniku, političaru, umjetniku, stručnjaku – o toj ženi koja predstavlja 30 odsto zaposlenog stanovništva naše zemlje, o toj ženi dobroj majci i brižnom vaspitaču – slušamo svakodnevno kao o nečemu što postaje obilježje naše stvarnosti“, a nakon tog uvodnog dijela iz kojeg se iščitava potpuna ravnopravnost i blagostanje, Razija Lagumdžija nastavlja: „Može se, na osnovu izrazitih cifarskih podataka, danas ukazivati i na veliki nesrazmjer između broja učešća žena u političkom i društvenom životu i njihove zastu-

⁵⁵ Čaldarević, M. 1959. 3.

⁵⁶ N. N. 1959. 5.

pljenosti u raznim predstavništvima toga života. Takva konstatacija se može donijeti ako sagledamo te omjere i u najvišim forumima političkih i društvenih organizacija. Nesrazmjeri se moraju što prije popraviti, to postaje i politički zadatak – kako je naglasio i drug Tito u nedavnom razgovoru s predstavnicama Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije⁵⁷. U jednom od napisa se upravo vidi struktura zaposlenih žena: „Sa svih strana grada stižu vijesti o svečanostima povodom Dana žena, o znacima pažnje i poštovanja majci i supruzi, radnici za tkačkim stanom i fabričkom mašinom, daktilografkinji, službenici na šalteru, konobarici, bolničarki, učiteljici, kondukterki, prodavačici, nastojnici, vaspitačici, telefonostici...“⁵⁸. Opisi proslava su vrlo slični, kao npr.: „Do duboko u noć se sviralo, pjevalo i igralo. Da li je možda veselije bilo radnicama Šika ili Tvornice duhana, Ćilimare ili Ključa, Alhosa ili Zore ili bilo kojeg drugog sarajevskog preduzeća ili ustanove, u ovom trenutku nije važno. Bitno je da je veselje bilo i da su se svi lijepo proveli“⁵⁹. Mada je osmomartovski broj zračio prazničnim raspoloženjem, jedna priča o radnicama Sarajevske ćilimare predstavljala je svu realnost zaposlenih žena. Uz intervjuu s radnicama priložena je fotografija na kojoj dvije žene sjede na drvenoj klupi uz tradicionalni tkalački stan za kojim rade bez radnih mantila: „U radionici Sarajevo-ćilima prsti svako jutro počinju najzamorniju igru sa šarenim ornamentima. Dva plava čvora lijevo, četiri bijela desno i sve tako od prve do posljednje boje u mekanom kvadratu ćilima. – Koliko ste čvorova zavezali u životu – pitamo najstariju po stažu radnicu, Fadilu Alatović. – Oko deset miliona. Vežem ih 30 godina. Svaki dan po 9000. Hajra Lagumdžija je počela da veže čvorove u 13 godini, pa sada s 33 godine života ima 20 godina staža – i stotine hiljada vezanih čvorova. A mjesečna zarada je ipak, oko 350 do 400 novih dinara. Vijest koja je neki dan stigla u radionicu umirila je prste na trenutak i izazvala veliku radost. Lični dohodak se povećava za 90 novih dinara. Ponekad nam se čini da ćemo isplivati – kaže nam Lepa Blagojević, šef proizvodnje. – Od ljetos smo pod prinudnom upravom. Pošlo je nabolje, pa smo čak primili razliku na ime umanjenih ličnih dohodaka koje su nam isplaćivali neko vrijeme. Kad radnice govore o „istoriji svoga kolektiva“ uvijek su tužne. Jer, tužna je i priča koju pričaju. Tako biva s ljudima i tvornicama kada se osjećaju prevareni. Sarajevske tkalje prvi put su izigrane kada se iz matične „Tvornice ćilima“, koja sad navršava 90 godina postojanja, izdvojio jedan dio i prešao na Ilidžu. Svi koji su se zalagali za ovo cijepanje govorili su radnicima da je to u „interesu njihove perspektive“. A Ilidžanska tvornica

⁵⁷ Lagumdžija, R. 1969. 1.

⁵⁸ D. P. 1969. 3.

⁵⁹ Isto.

je, kao biljka koja izraste iz svog sjemena, pojela sve da osnaži svoje grane. Ukradena firma. – Najteže nam je što su nam odnijeli firmu – kažu radnice. – Naš dinar, ma koliko se migoljio i mijenjao vrijednost, uvijek je lakše nalazio put do ovčijeg runa i ženske radne snage na selu. I tako nam je 1965. godine devizni dinar okrenuo leđa, na zaprepaštenje svih poklonika strane valute. Dvije sestre – bliznakinje, dvije ćilimare, razdvojile su se. – Odrekli smo se svih proizvoda koji slabo idu. ‘Perzijaner’ su sada naša najveća nada. Prodajemo ih po 440 novih dinara za metar – kaže nam radnica Selveta Kožo. Sve što napravimo prodamo. ‘Bosance’ traže u inostranstvu, ali nama je sigurnije domaće tržište. (...) I odsad će u Sarajevo-ćilimu kojem su oteli firmu da bi umjesto SO Centra, dugove platila Ilidža, dobro paziti da ne ‘nasjednu’, da ih ko ne integriše ‘pro forme’.⁶⁰ Kolika je radnicama bila kupovna moć može se uporediti s reklamama povodom 8. marta: „Pariško proljeće na našim ulicama. *Azra* proljećni mantil od lake vunene tkanine u dva dezena, od danas u našim prodavnicama, 420 dinara. Alhos. Post scriptum dobrodošli. Kožarski kombinat Visoko 123 din. ženska torba od čistog boksa sa duplim biglom, posljednji model, (...)“. Čestitke ženama su stigle iz Zlatoroga Maribor i Tvornice čarapa Ključ Sarajevo osnovane 1896. koja je imala žensku radnu snagu i slične probleme kao i Sarajevska ćilimara.

Godine 1979. najava proslave 8. marta počela je 2. marta: „KOMPAS Jugoslavija UNIS TURIST SARAJEVO vode vas za 8. mart direktno avionom iz Sarajeva u RIM, polazak 7. III, 4 dana cijena 2.680 dinara, ili u Varšavu polazak 7. III, 4 dana cijena 3.350 dinara, zbog velikog interesa dodatni čarteri – još 25 slobodnih mjesta“. Uz ove privlačne turističke aranžmane, tekstovi u *Oslobođenju* napisani su u vrlo ozbiljnom tonu. Kemal Kurspahić je svoj tekst naslovio *Dan kao budilnik*, u kojem piše: „Sve naše želje i silne male pažnje posvećene su u ovom osmomartovskom danu – ženi. Danas je njen dan. Pomalo svečan – zbog svih ovih buketa cvijeća i svih čestitanja i lijepih riječi, i skromnih svečanosti, pa i onih manje skromnih, suprotnih preporukama, da se ni u ovom danu ne razmećemo društvenim novcem – ali isto tako i radni dan. A ona nikako ne može da se iskaže u tom jednom danu u godini – niti se njena slika mirisa cvijeća i parfema – nego nas on poput kakvog budilnika podsjeća na sve još neispunjene obaveze iz dokumenata kojima smo se nebrojeno puta opredjeljivali za društvenu i radnu afirmaciju žene. U tome je učinjeno mnogo ali ne i dovoljno. Jer, koliko god je istina da je danas, na primjer, u delegatskim skupštinama mnogo više žena nego prije četiri godine, istina je i da ih nema koliko bi trebalo, pogotovo na rukovodećim funkcijama; koliko god i među zaposlenima ima sve više žena – brojne su još i prepreke

⁶⁰N. N. 1969. 7.

i podozrenja prema ženi kao radniku; koliko god smo u proteklim godinama unaprijedili društvenu brigu o djeci – ona još u prevelikoj mjeri počiva na majčinskoj brizi; koliko god sa zadovoljstvom možemo istaći da je svaki treći učesnik omladinskih radnih akcija, djevojka – ne može se poricati ni činjenica da im se u radnom kolektivu ne povjeravaju takozvani muški poslovi ... Zato ćemo i naš dug prema ovom datumu ispuniti prije svega ako nas on podstakne da naša opredjeljenja o društvenom položaju žene i lijepe riječi iz osmomartovskih prigodnih besjeda dosljednije pretočimo u stvarnost. Da naše pažnje prema ženi, kojima tako lijepo odiše ovaj dan, rasporedimo na – sve dane“.⁶¹

U istom broju *Oslobođenja* novinar Zoran Jakšić piše o Ženama i opštenarodnoj odbrani s izdvojenim naslovom *Sposobne i za najteže zadatke*. Podsjećajući javnost na zasluge žena u Narodnooslobodilačkoj borbi, Jakšić propagira uključivanje žena u jedinice opštenarodne odbrane: „U našoj Narodnooslobodilačkoj borbi od 1941. do 1945. godine učestvovalo je oko dva miliona žena, a u prvim borbenim redovima čak oko 100.000. Oko polovine od tog broja, 40.000 je poginulo ili ranjeno, a 2.000 ih je dobilo oficirski čin. Za narodnog heroja proglašeno je oko 90 žena-boraca, među njima je trećina poginula u ratu: Nada Dimić, Rava Janković, Elpida Karmandi, Milanka Kljaić, Pohorska Kerin, Vahida Maglajlić, Vukica Mitrović, Olga Petrov, Lepa Radić, Anka Pađen, Ljubica Popović i druge. Spomenice je dobilo oko 1.900 žena. Poslije rata, žena je postala ravnopravni član naše socijalističke zajednice, ravnopravan u svim porama društvenog i političkog života, pa prema tome i sistemu opštenarodne odbrane, samozaštite i bezbjednosti. Prema posljednjem popisu stanovništva iz 1971. godine u našoj zemlji je bilo oko 11 miliona žena, od ukupno 20.522.972 stanovnika. Od toga je 5,500.000 je u dobi od 19 do 45 godina i obuhvaćeno Zakonom o narodnoj odbrani. Veliki broj ih je raspoređen u brojnim omladinskim jedinicama i teritorijalnoj odbrani, jedinicama civilne zaštite, pa i u jedinicama Jugoslavenske narodne armije. (...) Pored toga, veliki broj djevojaka uskoro treba da završi studije na fakultetima narodne odbrane. Tako će djevojke, buduće rezervne starješine, moći da se ravnopravno uključuju u sve vidove opštenarodne odbrane, samozaštite i bezbjednosti“.⁶² Tako se vlast sjetila žena kada je trebalo popuniti spomenute odbrambene jedinice pozivajući se na one koje su se dokazale u NOB-u. Zasluge AFŽ-a nisu spomenute.

I treći članak u kritičnom tonu se osvrće na nezadovoljavajući položaj žene u društvu. Mugđin Karabeg piše pod naslovom *Karanfili i zaposlenje*: „Osmi mart dan posvećen ženama i prilikama kada im se uručuju karanfili i pokloni

⁶¹ Kurspahić, K. 1979. 1.

⁶² Jakšić, Z. 1979. 7.

uvezani srebrenastim trakama. To je dan kada se o njoj govori najljepše. Riječ je o tome koliko još ‘preloma’ treba napraviti u našoj prevaziđenoj psihologiji koja se odnosi na takozvano žensko pitanje. Dokle ćemo poslove dijeliti na ‘muške’ i ‘ženske’, polazeći od stanovišta da je muškarac u krajnjem slučaju sposoban za sve, dok se za ženu to ne može reći. Povod su nam najnoviji podaci Osnovne zajednice za zapošljavanje u Mostaru. U njima se, između ostalog, kaže i sljedeće: djevojke i udate žene građevinski tehničari mjesecima, pa i duže, čekaju da dobiju posao. U međuvremenu, njihove muške kolege, ipak, dolaze do zaposlenja. Raspisivači konkursa se najčešće pravdaju: taj posao nije za ženu, težak je skopčan s terenskim radom. Obrazloženje veoma često, i u nekim drugim prilikama, ali – neprihvatljivo. Dobro je da uz svaki Osmi mart ženama poklanjamo karanfile i paketiće uvezane srebrnastom trakom. Ali, istovremeno, treba se još više zalagati za stvarnu realizaciju principa samoupravnog društva – da je ona potpuno ravnopravan član zajednice“.⁶³ Dan žena bio je povod da se istakne zapošljavanje žena, pa tako u novinskim natuknicama se kratko informira da je npr.: „dodatnih 60 radnica zaposleno u pogonu trebinjskog OOUR-a *Novoteks* u sastavu kolektiva konfektionara iz Novog Mesta u kojemu je bilo već zaposleno 40 radnica, u smislu zbrinjavanja nekvalificiranih žena u trebinjskom kraju“.⁶⁴ Osmomartovski broj za 1979. oslikavao je društvenu svakodnevicu i probleme (ne)zaposlenih žena: npr.: dječiji vrtići u Sarajevu su s kapacitetom za 1.300 djece, a u kojima je izvan svih pedagoških normi smješteno 2.390 djece, a brojni su na čekanju; rad aktiva Jugoslavenki u Njemačkoj, u kojoj samo u pokrajini Baden-Virtemberg privremeno živi i radi oko 60.000 žena itd.

1989. godine brojevi *Oslobođenja* s početka marta bili su prepuni dramatičnih naslova otisnutih velikim boldiranim slovima, vrlo sličnih jedni drugima kao zabrinjavajući odjeci zbivanja na Kosovu, kao npr.: Odgovornost za opstanak Jugoslavije; Niko nas neće dijeliti; Djeca odlaze; Pogubne nacionalne podjele, ne dozvolite rasparčavanje Jugoslavije; Narod ne želi propast Jugoslavije; Udarac politici SKJ; Protiv politike bezumlja, itd. U jednoj izdvojenoj kolumni na naslovnoj strani se poručuje: „Bratstvo i jedinstvo i zajedništvo naroda i narodnosti Jugoslavije jesu i treba da budu ispred i iznad svega – smisao je poruka koje najvišim partijskim i državnim organima zemlje upućuju radni ljudi i građani sa vanrednih sastanaka i zborova održanih širom Bosne i Hercegovine“. U toj turbulentnoj 1989. godini i tekstovi o 8. martu su, slučajno ili ne, neuobičajno odabrani, kao npr.: „Sovjetski Savez uz praznik žena – Politički miris uskraćenog cvijeća – Uoči Dana žena, koji se

⁶³ Karabeg, M. 1979. 7.

⁶⁴ M. A. 1979. 7.

u Sovjetskom Savezu obilježava s najvećim poštovanjem, Moskva je ostala bez cvijeća, kozmetike i slatkiša – Drastičan slučaj s praškom od vanilije. Sve što se dogodilo s cvijećem, kozmetikom i slatkišima, ide na račun perestrojke. Nije teško zamisliti koliko su ljudi ogorčeni, pogotovo u trenutku pojačanih emocija. Ako je neko smišljao kako na najefikasniji način iskoristiti ovogodišnji praznik žena da bi se perestrojka i na ovaj način kompromitovala, uspio je“.⁶⁵ U Sarajevu je bilo cvijeća, a vjerojatno i vanilijin šećera, međutim: „U sarajevskim cvjećarama, zbog etiketa s cijenama koje vire između cvjetnog šarenila i zelenila, očekivana gužva je potpuno izostala. Cijena jednog karanfila je 3.000 dinara, tulipana 4.000, ruže 8.000, strelicije 30.000 dinara, ciklama u saksiji staje 15.000 dinara, ananas 40.000, anturija 65.000 dinara.... Računajući po ovim cijenama, nije teško zaključiti da prosječan buket staje od 30.000 do 45.000 dinara, a uvrstimo li u taj aranžman i po neku grančicu zelenila, koja, zavisno od vrste, staje od 1.000 do 3.000 dinara, cijenu buketa možemo zaokružiti na 50.000 dinara. Hoće li visoke cijene uticati na to da mnoge žene za svoj praznik ostanu bez darovanog cvijeća, pa i jednog karanfila, a cvjećare bez prometa – ostaje da se vidi“.⁶⁶ Dan žena 1989. bio je povod da Opštinska konferencija SUBNOR-a sarajevske opštine Novi Grad posjeti svoje drugarice iz borbe i uz prigodne poklone obilježe ovaj praznik. Borcima se pridružila delegacija studenata iz Studentskog centra *Bratstvo i jedinstvo*, sa željom da ovakve posjete postanu tradicionalne.⁶⁷ Osmomartovsku proslavu 1989. zasjenili su zabrinjavajući događaji na Kosovu te duboka ekonomska i politička kriza jugoslavenskog društva.

Mada reducirano na razmak od po deset godina ovo kratko istraživanje može potvrditi razmišljanje da se kroz analizu položaja žene u društvu mogu uočiti mnogi politički, privredno-ekonomski i socijalni procesi koji su se dešavali tijekom socijalističkog razdoblja. U odnosu na postavljene ciljeve, jugoslavensko društvo nije iskoristilo mogućnosti modernog razvoja i približilo se uređenim demokratskim državama. Svakako, i žene kao dio takvog društva nisu iskoristile šansu za veći stupanj svoje emancipacije.

Zaključak

Tijekom socijalističke Jugoslavije u bosanskohercegovačkoj historiografiji se emancipacija žene uglavnom povezivala s njenim učešćem u Narodno-oslobodilačkoj borbi. Od 1942. godine, kada je formalno stvorena organiza-

⁶⁵ Šagolj, M. 1989. 1.

⁶⁶ Al. Bo. 1989. 9.

⁶⁷ D. R. 1989. 9.

cija Antifašističkog fronta žena Jugoslavije (AFŽJ), do 1953. kada je ukinuta na njenom Četvrtom kongresu, ova organizacija masovnog karaktera bila je pod manjim, većim ili potpunim utjecajem Komunističke partije Jugoslavije, ovisno o političkim okolnostima. Mada je AFŽ-u javno odana zahvala za uspješan rad uz stalnu napomenu da se očekuje veća masovnost i bolji rezultati, istaknute članice AFŽ-a, borkinje i partijke nisu participirale u najvišim organima vlasti u nastajanju tijekom rata, ali ni u poslijeratnim društveno-političkim institucijama vlasti. Obećanja o ravnopravnosti žena na avnojevskim i zavnobihovskim zasjedanjima ostvarena su neposredno nakon rata ustavnim i zakonskim rješenjima. Žena u Jugoslaviji dobila je pravo glasa, aktivno i pasivno biračko pravo, izjednačavanje plaće s muškarcem za isti rad, ravnopravnost u obiteljskom i nasljednom pravu, pravo na razvod, pravo na podjelu zajedničke bračne imovine, pravo na zaštitu izvanbračne djece, plaćeno porodijsko odsustvo, pravo na starateljstvo, pravo na usvajanje djece, itd., s tendencijom širenja zakonske regulative u korist žena. Međutim, jednakost muškarca i žene više je počivala na zakonskoj regulativi, a manje na suštinskoj promjeni njihovih odnosa u svakodnevnom životu, jer je bilo teško promijeniti stereotipe o ženi kao brižnoj majci, vrijednoj domaćici i uzornoj radnici, tako da im nije ostajalo vremena za društveno-politički angažman. Mada se uglavnom krivac traži, i s pravom nalazi, u sredini u kojoj je živjela, ipak dio odgovornosti za vlastiti položaj je u nemogućnosti da se i sama otrgne od nametnutih ograničenja. Jedno kratko istraživanje na primjeru proslave Dana žena, u razdoblju od 1959. do 1989. godine, može ukazati na opravdanost razmišljanja da se kroz proučavanje položaja žene mogu objasniti različite faze razvoja socijalističkog društva. Tek početkom 70-ih godina se otvorenije prišlo kritici položaja žene u društvu, kada je i feministički pokret ušao na velika vrata u jugoslavenski socijalizam.

Bibliografija

- Beoković, M. (1967). *Žene heroji*. Svjetlost. Sarajevo.
- Bo. Al. (1989). Pošto je cvijeće? Buket 50.000 dinara. *Oslobođenje*, god. XLVI, br. 14625. Sarajevo, 8.3.1989. 7.
- Borojević, R. (1964). *Iz Dubca u svijet*. Zadruga knjiga. Sarajevo.
- Broz, J. (1982). Izvještaj o organizacionom pitanju na V konferenciji KPJ 1940. godine. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXXI-XXXIII/1982. Sarajevo. 13-73.
- Cvetić, B. (1953). Kulturni i politički radnici dužni su da pomažu uzdizanje žene na selu. *Oslobođenje*, god. XII, br. 2178. Sarajevo, 28.9.1953. 4.
- Čaldarević, M. (1953). Osmi mart u jubilarnoj godini. *Oslobođenje*, god XVI, br. 3965. Sarajevo, 8.3.1959. 3.

- Čaušević, J. (ur.). (2014). *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE. Sarajevo.
- D. P. (1969). Cijeće, pokloni, pjesma. *Oslobođenje*, god. XXVI, br. 7459. Sarajevo, 8.3.1969. 3.
- D. R. (1989). Posjet ženama borcima. *Oslobođenje*, god. XLVI, br. 14625. Sarajevo, 8.3.1989. 7.
- Dugandžić, A. i Okić, T. (ur.). (2016). *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*. Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena. Sarajevo.
- Dilas, M. (1953). Nema stvarne demokratije bez ravnopravnosti žene. *Oslobođenje*, god. XI, br. 2177. Sarajevo, 27.9.1953. 2.
- Hronologija radničkog pokreta i SKJ, tom I-III, 1919-1979. Beograd 1980: Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju.
- Jakšić, Z. (1979). Žene i opštenarodna odbrana. Sposobne i za najteže zadatke. *Oslobođenje*, god. XXXVII, br. 11049. Sarajevo, 8.3.1979. 7.
- Jahić, A. (2017). *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1950)*. Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju. Zagreb.
- Karabeg, M. (1979). Karanfili i zaposlenje. *Oslobođenje*, god. XXXVII, br. 11049. Sarajevo, 8.3.1979. 7.
- Katz, V. (2011). O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942-1953. *Prilozi* br. 40. Institut za istoriju. Sarajevo. 135-155.
- Kecman, J. (1978). Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941. Narodna knjiga. Beograd.
- Kurspahić, K. (1979). Dan kao budilnik. *Oslobođenje*, god. XXXVII, br. 11049. Sarajevo, 8.3.1979. 1.
- Lagumdžija, R. (1969). Praznik. *Oslobođenje*, god. XXVI, br. 7458. Sarajevo, 8.3.1969. 1.
- M. A. (1979). Osmi mart proslavljen širom Bosne i Hercegovine. *Oslobođenje*, god. XXXVII, br. 11049. Sarajevo, 8.3.1979. 7.
- Maglajlić-Hadžihalilović, H. (1973). *Zapisi o Vahidi Maglajlić*. Glas. Banja Luka.
- Marjanović, S. (1950). *Na Neretvi*. Sarajevo.
- Milišić, S. (1999). O pitanju emancipacije muslimanske žene. *Prilozi*, 28. Institut za istoriju. Sarajevo. 225-241.
- Nešović, S. (1981). *Stvaranje nove Jugoslavije 1941-1945*. Partizanska knjiga – Ljubljana, Mladost – Beograd. Beograd.
- Nešović, S. i Petranović, B. (1983). *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenta 1941-1945*. Narodna knjiga. Beograd.
- N. N. (1953). Osnovan je Savez ženskih društava Jugoslavije – za predsjednicu izabrana Bosa Cvetić. *Oslobođenje*, god. XI, br. 2179. Sarajevo, 29.9.1953. 3.
- N. N. (1959). Servisi za pomoć domaćinstvu. Građanin kao značajan činilac u izgradnji novih odnosa. *Oslobođenje*, god. XVI, br. 3965. Sarajevo, 8.3.1959. 5.
- N. N. (1969). Kad dinar okrene leđa. *Oslobođenje*, god. XXVI, br. 7454. Sarajevo, 4.3.1969. 7.
- Peić Čaldarević, D. (1996). Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 29. Zagreb. 273-287.
- Sklevicky, L. (1985). Diskusija. Metodoligijski i znanstvenoistraživački problemi historije SFRJ poslije 1945. godine. *Časopis za suvremenu povijest 17 (1)*. Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske. Zagreb. 29-30.
- Sklevicky, L. (1996). *Konji, žene i ratovi*. Ženska infoteka. Zagreb.
- Slapšek, S. (2001). Žene ikone XX veka. Biblioteka XX vek. Beograd.
- Šagolj, M. (1989). Sovjetski Savez uz praznik rada. Politički miris uskraćenog cvijeća. *Oslobođenje*, god. XLVI, br. 14625. Sarajevo, 8.3.1989. 7.

- Tomšić, V. (1953). Izvodi iz referata na Četvrtom kongresu AFŽ-a. *Oslobođenje*, god. XI, br. 2177. Sarajevo, 27.9.1953. 3.
- ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I (1943-1944), knj. II (1945). (1968). IP Veselin Masleša. Sarajevo. *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*. Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske. Zagreb 1955.
- Weisinger, B. N. (2009). Rat partizanki – žene u oružanom otporu Jugoslavije 1941-1945. *Historijska traganja*, 4. Institut za istoriju. Sarajevo. 201-221.

CONCLUSION

During socialist Yugoslavia, in Bosnian-Herzegovinian historiography, the emancipation of women was associated with her participation in the People's Liberation Struggle. From 1942, when the organization of the Anti-Fascist Women's Front of Yugoslavia was formally established, until 1953, when it was abolished at the Fourth Congress, this mass organization was more or less, and even under the full influence of the Communist Party of Yugoslavia, depending on political circumstances. Although this women's organization was publicly thanked for its successful work, with the constant remark that more women and better results are expected, prominent women members, as well as women fighters and women members of the Party did not participate in the highest emerging government institution during the war, as well as postwar period. The promises of the revolutionary government during the war time were fulfilled immediately after the war by constitutional and legal solutions. Women in socialist Yugoslavia received active and passive voting rights, equal pay with men for equal work, equality in family and inheritance law, the right to divorce, the right to share marital property, the right to protection of illegitimate children, paid maternity leave, the right to guardianship, etc., with tendency to expend legislation in favor of women. However, equality between women and men was more based on legislation and less on a fundamental change in female-male relations in everyday life because it was difficult to change the stereotype of the women as a caring mother, hardworking housewife and exemplary worker – so women did not have much time to socio-political activities. In addition, women were not brave enough to get rid of the imposed restrictions. A short research on the example of the celebration of Women's Day in Bosnia and Herzegovina in the period from 1959 to 1989, confirms the justification of thinking that through the study of the position of women in society can explain the various stages of development of socialist society. In the early 1970s, criticism of the position of women in socialism was more openly approached, when the feminist movement also entered Yugoslav socialism.

PRILOG POLITIČKOJ BIOGRAFIJI AVDE HUME – VIJEĆNIKA TREĆEG ZASJEDANJA ZEMALJSKOG ANTIFAŠISTIČKOG VIJEĆA NARODNOG OSLOBOĐENJA BOSNE I HERCEGOVINE

Dženita Sarač Rujanac*

Sažetak: Jedan od vijećnika Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a (26, 27. i 28. april 1945, Sarajevo) koji je učestvovao u pripremi i radu i prethodna dva, u Mrkonjić Gradu (1943) i Sanskom Mostu (1944), bio je Avdo Humo, *književnik iz Mostara, ilegalac i profesionalni revolucionar*. Donosimo ključne biografske podatke Avde Hume, hronološki ukazujući gdje je i kada ovaj istaknuti intelektualac i političar bio angažiran. Još kao student Beogradskog univerziteta Humo postaje aktivan član, tada ilegalne Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), a tokom Drugog svjetskog rata bio je organizator i učesnik antifašističkog otpora. Imao je veliku zaslugu u sazrijevanju ideje o posebnosti tj. priznanju Bosne i Hercegovine kao jedne od šest ravnopravnih republika u Federativnoj Jugoslaviji. Poslije rata obnašao je brojne političke i društvene funkcije, kako u Republici tako i u saveznom centru.

Međutim, u kontekstu snažnog vala tzv. samokritike unutar Saveza komunističke Jugoslavije (SKJ) početkom 1970-ih godina, rekonstrukcije republičkih rukovodstava, smjene tzv. proljećara i liberala i značajne restaljinizacije sistema, Avdo Humo je politički marginaliziran i moralno diskvalificiran. U ovom radu posvetili smo posebnu pažnju *partijskom razlazu* s Humom. Koristeći građu Arhiva Bosne i Hercegovine, ličnog fonda Avde Hume kao i objavljene radove nešto detaljnije smo se osvrnuli na njegovu *glasnu kritiku*, ukazali na pitanja koja je, u kontekstu permanentne promjene, smatrao izuzetno važnim za aktuelni proces *razbijanja* postojećeg federalnog centralizma i unitarizma.

Ključne riječi: Avdo Humo, republika, Bosna i Hercegovina, federacija, državnost, ZAVNOBiH, ravnopravnost, *Moja generacija*, liberali, disidenti, politička marginalizacija

* Naučna saradnica Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu.
E-mail: dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

Avdo Humo - književnik iz Mostara

Avdo Humo nesumnjivo pripada uskom krugu istaknutih bosanskohercegovačkih intelektualaca i političara tzv. kratkog XX stoljeća. Međutim, s pravom se može konstatirati da nije dovoljno poznat savremenoj javnosti koja sa značajnom dozom otklona gleda na aktivnost i dostignuća, posebno prve generacije komunista. Suština i sadržina njegovog višegodišnjeg političkog i društvenog angažmana i dalje su u velikoj mjeri nepoznanice pa i za one koji se detaljnije bave našom nedavnom, socijalističkom prošlošću. Sagledavanje i valoriziranje njegovog životnog puta i svega onoga u što je bio uključen i upućen od sredine 1930-ih do sredine 1970-ih godina zahtijeva višegodišnje istraživanje. Stoga, naša namjera je ukazati na osnovne biografske podatke, prijelomne događaje i ključna pitanja kojima se bavio i na taj način doprinijeti postojećoj osnovi za neki budući, studiozniji rad.

Humo je rođen u Mostaru 1. februara 1914. godine. Poslije gimnazije koju je pohađao u Mostaru, a od 1932. godine i u Bihaću, stekao je diplomu Filozofskog fakulteta u Beogradu završivši studij svjetske i jugoslavenske književnosti 1940. godine. Šest godina ranije postao je član Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), a 1935. godine i KPJ.¹ U svojoj knjizi *Moja generacija*, specifičnom memoarsko-autobiografskom djelu, Humo detaljno piše o svom djetinjstvu, gimnazijskim danima i beogradskom studentskom pokretu.²

¹U dostupnim izvorima navodi se da je Humo još kao učenik mostarske gimnazije pripadao "naprednom omladinskom pokretu" i da je tokom studija u Beogradu "bio jedan od organizatora progresivnih studenata i učesnik u mnogobrojnim omladinskim akcijama na Univerzitetu i van njega". Godine 1935. postao je član Akcionog odbora stručnih studentskih udruženja studenata Beogradskog univerziteta. Angažirao se na animiranju i okupljanju studenata iz Bosne i Hercegovine u studentsko društvo "Petar Kočić" i omladinsku sekciju društva "Neretva". Bio je učesnik i organizator studentskih štrajkova tokom 1935. i 1936. godine i zbog toga na određeno vrijeme bio udaljen s nastave. Istovremeno, bavio se književnom kritikom surađujući s časopisima poput *Studenta*, *Mlade kulture* i *Naše stvarnosti*. Vidjeti: *Enciklopedija Jugoslavije 4 HIL-JUGOS*, MCMLX: 303-304; *Ko je ko u Jugoslaviji*, 1970: 360. i *Narodni heroji Jugoslavije*, 1982: 292, 293. Za razliku od pomenutih, objavljenih biografija, u onoj koju je Humo vlastoručno potpisao u Beogradu 8. novembra 1973. godine, navodi se da je rođen 3. maja 1914. u Mostaru. Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Avdo Humo, kutija 11 (dalje: ABiH, Fond: AH), LF-K-11/218, Biografija Avde Hume

²Humo, 2019: 15-293. Knjiga prati i Humin ratni put sve do konca 1942. godine, njegovog odlaska iz Sarajeva na teritoriju Prozora gdje se nalazio Vrhovni štab i Josip Broz Tito. Iz štampe je izašla tek godinu dana poslije Humine smrti, u maju 1984. u izdanju sarajevske Svjetlosti i beogradskog Vojnoizdavačkog zavoda i Prosvete. *Oslobođenje* je u februaru 1984. najavilo knjigu objavljujući, u posebnom feljtonu, njene dijelove. Nakon trideset i pet

Imenovanje članom Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Humin odlazak u Sarajevo na *partijski rad* 1939. godine bilo je od velike važnosti za njegov dalji životni put. Humo je bio jedan od ključnih organizatora *ilegalnog rada* KP, posebno u Sarajevu tokom 1941. i 1942. godine i antifašističkog otpora u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata.³ Imao je vrlo važnu ulogu u reafirmaciji državnosti Bosne i Hercegovine kao jedne od šest ravnopravnih republika u jugoslavenskoj federaciji. Sredinom jula 1941. godine Humo je organizirao sastanak Oblasnog komiteta KPJ u Mostaru na kojem je formiran Vojni štab za Hercegovinu dok će u narednom periodu biti angažiran u Sarajevu i Istočnoj Bosni. Bio član Glavnog štaba Narodno-oslobodilačke vojske (NOV), član Izvršnog odbora Narodno-oslobodilačkog fronta (NOF) za Bosnu i Hercegovinu, vijećnik Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ)⁴ i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH). Na prvom Zasedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu kao član radnog Predsjedništva bio je zadužen za tekst usvojene deklaracije tj. rezolucije ZAVNOBiH-a koja je, prisjećao se Humo, “izrazila istorijsku potrebu i značaj stvaranja Bosne i Hercegovine kao republike, odnosno federalne jedinice kao demokratske

godina, koncem 2019. godine zenička izdavačka kuća Vrijeme objavila je njeno drugo, nešto skraćeno, izdanje. Ova knjiga, izuzetno medijski popularizirana, značajno je zaintrigirala bosanskohercegovačku javnost. Tomislav Marković, novinar i pisac, u svom osvrtu na njenu promociju u Mostaru, u augustu 2020, nastojeći dati odgovor na aktuelizirano pitanje ko je ustvari bio Avdo Humo upućuje na povjesničara Milivoja Bešlina koji smatra da je država Bosna i Hercegovina ključna Humina zaostavština, država koja je bila ravnopravna sa svim drugim u federaciji i u kojoj su svi narodi međusobno bili ravnopravni i jednaki. www.tacno.net/naslovnica/tomislav-markovic-sramotno-je-ne-znati-o-avdi-humi-i-njegovoj-velicanstvenoj-bosni-i-hercegovini/7.8.2020. (pristupljeno 10. 8. 2020)

³ Vidjeti i: ABiH, Fond: AH, LF-K-11/188, O partijskim organizacijama u Sarajevu krajem 1942. godine i početkom 1943. i provalama

⁴ Kao član bosanskohercegovačke delegacije, navodi se da je Humo književnik iz Sarajeva. *Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a 26. i 27. novembra 1942. u Bihacu i 29. i 30. novembra 1943. u Jajcu*, 1963: 168, 273.

Iako će tokom svog daljnjeg društveno-političkog angažmana Humo očigledno potisnuti svoj književno-krtičarski rad njegove uratke karakterizira izuzetna literarnost i bremenitost pera koji ga određuju kao vrsnog književnika. O tom njegovom umjeću svjedoči upravo spomenuta knjiga *Moja generacija*, ali i njegovi drugi radovi. Vidjeti: Avdo Humo, *Svetozar Marković: filozof i revolucionar*, Beograd: Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, 1975; Avdo Humo, *Godine iskušenja i podviga*, Beograd: Vuk Karadžić, 1977. kao i priloge u: *Jugoslavija: Bosna i Hercegovina*, grupa autora, Beograd: Publicističko i izdavačko preduzeće “Jugoslavija”, 1953; A. Humo, Dž. Bijedić, E. Čemalović i B. Šotra, *Hercegovina u NOB-u*, Beograd: Vojno delo, 1961; H. Tahmišćić, J. B. Tito, A. Humo i S. Babić, *Tito u poeziji*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1972. i *Memoari (izbor)*, grupa autora, Sarajevo: Svjetlost, 1984-1985.

zajednice slobodnih i ravnopravnih naroda Bosne i Hercegovine”. Tom prilikom izabran je i za člana Prezidijuma Trećeg zasjedanja AVNOJ-a.⁵ Na Druhom zasjedanju ZAVNOBiH-a, kao književnik iz Mostara, također je bio član Predsjedništva.⁶

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u oslobođenom Sarajevu od 26. do 28. aprila 1945. godine. Ono je bilo itekako važno u procesu oblikovanja samosvojnosti i izgradnje državnosti Bosne i Hercegovine kao ravnopravne republike. Usvojena je Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o konstituiranju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo (od 1. jula 1944). Ovom odlukom ZAVNOBiH se transformirao u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine koja je, proširena s novih 44, imala ukupno 220 delegata. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je također transformirano u Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine. Usvojen je Zakon o Narodnoj vladi kao vrhovnom izvršnom tijelu Narodne skupštine. Mandatar Rodoljub Čolaković, uz konsultacije s Izvršnim odborom NOF-a, trećeg dana zasjedanja predložio je sastav prve Vlade, koji je i usvojen. Činili su je predsjednik (Rodoljub Čolaković), dva zamjenika premijera (Zaim Šarac koji je ujedno bio i ministar lokalnog saobraćaja i Jakov Grgurić), ministar

⁵ Humo se tri decenije poslije prisjećao značajne, interne diskusije Pokrajinskog komiteta (R. Čolaković, A. Humo, P. Mandžić, Đ. Pucar, U. Danilović i V. Miskin) 1943. godine o autonomiji Bosne i Hercegovine tj. njenom političkom statusu u budućoj jugoslavenskoj državi. Ratne okolnosti su utjecale na konkretne promjene i *sazrijevanje* te ideje pri čemu Humo posebno ističe razgovore u Jajcu u novembru 1943. godine između Pokrajinskog komiteta i Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta. Konceptu ravnopravne republike Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji (R. Čolaković i A. Humo) suprotstavila se “staljinistička dogma o naciji i nacionalnom pitanju” (M. Đilas, A. Ranković, M. Pijade i S. Žujović) koja je Bosnu i Hercegovinu vidjela kao autonomnu pokrajinu vezanu za savezni centar. Bio je to sukob “određenog misaonog kalupa”, “krute skolastične definicije” sa “stvarnim životom” tj. realnim stanjem, smatrao je Humo. Poslije razgovora s Kardeljem i Josipom Brozom Titom donesena je odluka da se na predstojećem AVNOJ-u Bosna i Hercegovina tretira kao šesta ravnopravna republika. Na osnovu tog dogovora, koncipiran je i program Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Ribniku, pored Ključa, sjedištu Oblasnog komiteta KP za Bosansku krajinu. Vidjeti: ABiH, Fond: AH, kutija 10, LF-K-10/185, Razmatranje ideje o bosanskohercegovačkoj državnosti 23. 3. 1973; ABiH, Fond: AH, kutija 10, LF-K-10/186, Diskusija Avde Hume na Naučnom skupu NOB u BiH i AVNOJ (1942, 43) – u Sarajevu 22. 11. 1973. i ABiH, Fond: AH, kutija 11, F-K-11/213, Intervju o sjednicama PK u Ribniku i Jajcu

O ovim važnim razgovorima o statusu Bosne i Hercegovine u budućoj Federaciji i ulozi Avde Hume u tim pregovorima vidjeti: Borovčanin, 1979: 171-172; Borovčanin, 1980: 22-25; Redžić, 1998: 432, 433; Bandžović, 2002: 186, 187, 201; Goldstein, 2019: 105-107. i Šehić: 2019, 47-48.

⁶ ZAVNOBiH- dokumenti, knjiga I 1943-1944, 1968: 28. i ZAVNOBiH- dokumenti, knjiga II 1945, 1968: 393.

unutrašnjih poslova (Ilija Došen), ministar bez portfelja (Đuro Pucar Stari), ministar pravosuđa (Hamdija Čemerlić), ministar prosvjete (Anto Babić), ministar finansija (Hasan Brkić), ministar trgovine i snadbijevanja (Pašaga Mandžić), ministar industrije i rudarstva (Ćazim Ugljen), ministar poljoprivrede i stočarstva (Vlado Šegrt), ministar šumarstva (Ante Martinović), ministar narodnog zdravlja (Nedo Zec), ministar socijalne politike (Novak Mastilović) i ministar građevinarstva (Cvitan Spužević).⁷

Humo je na ovom zasjedanju, kao potpredsjednik Predsjedništva održao gorljivo izlaganje u kojem se ogleda euforična atmosfera završnice rata. Inistirao je na zauzimanju stava prema tzv. reakciji, svim onima koji su se našli nasuprot NOP-u i usvajaju zakonskog okvira tj. zakona o kažnjavanju smrću ratnih “špekulanata”. Također, govorio je o nužnosti provedbe značajnih promjena, posebno agrarnoj reformi pri čemu je trebalo *podijeliti zemlju* tj. dodijeliti zemljišne posjede siromašnom seljaštvu. Govorio je i o *političkoj akciji*, potrebi maksimalnog proširivanja NOF-a koji u postojećem obliku, prema njegovom mišljenju, nije bio dovoljno “široka politička organizacija”. Često prekidano aplauzima, kako se navodi u stenografskim bilješkama, akcentirao je da u izgradnji novog društva i “borbi protiv reakcionera”, trebaju da budu uključeni “svi oni ljudi koji žele poći s nama, koji žele da priznaju tekovine naše narodno-oslobodilačke borbe”. “Sve ono što nije u zatvoru i što nije kažnjeno”, naglasio je Humo ovom prilikom, “treba da se nađe u našim redovima. Jedino tako mi ćemo uspjeti da povedemo borbu protiv onih o kojima je ovdje jučer bilo govoreno, o kojima se govorilo danas prije podne i o kojima je sada govoreno”. Mnogo je očekivao od Vlade smatrajući da će mjere i zakoni koja je ona trebala što hitnije usvojiti, biti itekako važni u rješavanju pitanja “ratnih špekulanata i ratnih zločinaca” kao aktuelnog problema.⁸

Od jula 1943. pa do 1948. godine Humo je bio organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Bio je član Predsjedništva Trećeg zasjedanja AVNOJ-a u augustu 1945. godine.⁹ Imao je veliku zaslugu

⁷ Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a usvojene su vrlo važne odluke: Odluka o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a u periodu od Drugog (29-30. juna i 1. jula 1944) do Trećeg zasjedanja; Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o konstituisanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine od 1. jula 1944; Zakon o zakletvi narodnih poslanika Narodne skupštine Bosne i Hercegovine i Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine. *ZAVNOBiH- dokumenti, knjiga II 1945*, 1968: 483-492.

⁸ *Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine*, 26, 27. i 28. aprila u Sarajevu- po stenografskim bilješkama i skupštinskim zapisima, 1955: 90-91.

⁹ O imenovanju Rodoljuba Čolakovića političkim, a Avde Hume organizacionim sekretarom PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, “dvojice nezavisnih i ambicioznih rukovodilaca” opširnije:

Avdo Humo na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH, april 1945, Sarajevo

u pokretanju lista *Oslobođenje*, tada organa NOF-a i bio je član njegovog uredništva. Humin članak “Njemačko-talijanska koalicija pred slomom/Položaj Muslimana danas” našao se na prvim stranicama prvog broja *Oslobođenja* 30. augusta 1943. godine.¹⁰

Hoare, 2019: 216-217, 410.

¹⁰ Tokom ratne 1943, 1944. i 1945. godine objavljeno je trideset brojeva *Oslobođenja*, kao organa NOF-a, potom organa ZAVNOBiH-a (brojevi 5, 6. i 7.) i konačno organa Izvršnog odbora NOF-a Bosne i Hercegovine. Humo je učestvovao u pokretanju i kreiranju ovih ratnih izdanja objavljujući radove koje je potpisavao inicijalima, ali i punim imenom i prezimenom. Vidjeti: “Pobjedonosna ofanziva Crvene armije”, *Oslobođenje*, br. 2, septembar 1943, 1-3; “Novi zadaci pred narodno-oslobodilačkim odborima”, *Oslobođenje*, br. 4, 15. 12. 1943, 8; “Izdanci jedne mračne politike”, *Oslobođenje*, br. 7, april 1944, 6-8; “Federalna Bosna i Hercegovina”, *Oslobođenje*, br. 8, 8. 7. 1944, 6-7; “Četvrto Ilinje”, *Oslobođenje*, br. 10, 11. 8. 1944, 1; “Pod zastavom Narodno-oslobodilačkog fronta”, *Oslobođenje*, br. 11, 24. 8. 1944, 1; “Prva godina ZAVNOBiH-a/Putem učvršćivanja Narodno-oslobodilačkog fronta”, *Oslobođenje*, br. 18, 2. 12. 1944, 1944, 3; “O izjavi Petra Karađorđevića”, *Oslobođenje*, br. 21, 18. 1. 1945, 1; “Veličanstveni manifestacioni zbor u oslobođenom Sarajevu/Govor Avde Hume (potpredsjednika ZAVNOBiH-a i člana Izvršnog odbora NOF-a), *Oslobođenje*, br. 30, 12. 4. 1945, 1-2. Humo u članku *Federalna Bosna i Hercegovina* govori o velikim promjenama “u svijesti ljudi” i stvaranju “novog čovjeka” tokom trogodišnje borbe s “okupatorom i domaćim izdajnicima”. To je utjecalo, piše Humo, na to da su “narodi Bosne i Hercegovine

Humo je nakon završetka rata obnašao brojne istaknute političke i javne funkcije nastavljajući se baviti i publicističkim radom.¹¹ Bio jedan od dva potpredsjednika Saveznog vijeća Ustavotvorne skupštine Jugoslavije, potpredsjednik Narodne skupštine FNRJ i ministar finansija u vladi NR BiH te član jugoslavenske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1946. godine.

Kao član Pokrajinskog komiteta, na samom početku diskusije republičkog rukovodstva o Rezoluciji Informbira (28. juna 1948) tokom jula 1948. godine, zajedno s Đurom Pucarom Starim, oštro je kritizirao njen sadržaj i postupke Josipa Visarionoviča Staljina. Podržao je odluku CK KPJ da delegacija Jugoslavije ne učestvuje na sjednici Informbiroa smatrajući da je osuda KPJ očigledno veći bila donesena. Smatrao je da izrečene optužbe da KPJ vodi antisovjetsku politiku, teži restituciji kapitalizma u Jugoslaviji, da je KP polulegalna organizacija u Jugoslaviji i slično nisu opravdane.¹²

Nekoliko mjeseci poslije, na prvom, osnivačkom Kongresu KP Bosne i Hercegovine (1-5. novembar 1948) imenovan je članom CK KP Bosne i Hercegovine, dok će na drugom kongresu održanom od 25. do 27. decembra 1954. godine postati član Izvršnog komiteta CK SKBiH i djelovati u Komitetu do 1959. godine.¹³ U oktobru 1966. imenovan je članom, u okviru reorganizacije Partije, novoformiranog Predsjedništva CK SKJ i bit će njegov član do 1969. godine.¹⁴

Koncem 1948. godine imenovan je potpredsjednikom vlade NR BiH. Predsjednikom Izvršnog vijeća NR BiH imenovan je 1953. godine. (do 1956.) Član

na osnovu prava svakog naroda na samoodređenje riješili da Bosna i Hercegovina bude federalna jedinica u demokratskoj federalnoj Jugoslaviji. Iako je ideja o bosanskohercegovačkoj državnosti mlada, jer je nikla u toku ustanka, ona je danas postala simbol slobode, boljeg čovjeka dostojnog života. Nju je sam narod rodio na osnovu krvavog iskustva, na osnovu svoje probuđene demokratske svijesti.” “Federalna Bosna i Hercegovina”, *Oslobođenje*, br. 8, 8. 7. 1944, 7.

¹¹ Zanimljiva je konstatacija satiričnog beogradskog časopisa *Jež* koji, osvrćući se na sastanak Komisije za kulturu Predsjedništva SKJ u martu 1970. godine njenog predsjednika Avdu Humu naziva “najpoznatijim kolekcionarom republičkih i saveznih funkcija”. “Skica političkog lica. Avdo Humo”, *Jež*, br. 1602, 17- 23. 4. 1970, 1, 4.

¹² O Huminom izlaganju tokom diskusije Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu o pismima CK SKP od 27. marta, 4. maja i 22. maja, koja je ukazala na različito razumijevanje njihovog sadržaja i krajnje namjere unutar najužeg bosanskohercegovačkog rukovodstva kao i razgovoru sa CK SKJ u Beogradu 7. jula 1948. godine nakon kojeg su utišani disonantni tonovi opširnije: *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knjiga 2, 1990: 57. i Kamberović, 2011b: 128, 129. i 134.

¹³ *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knjiga 2, 1990: 43, 115.

¹⁴ O reorganizaciji SKJ koncem 1966. godine, osnivanju Predsjedništva i uvođenju funkcije predsjednika SKJ kao i reorganizaciji CK u republikama i pokrajinama vidjeti opširnije: *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 1985: 432, 433.

Saveznog izvršnog vijeća bio je od 1953. do 1967. godine. U međuvremenu, bio je državni sekretar za finansije FNRJ (1956-1958), predsjednik Odbora SIV-a za perspektivni i društveni plan FNRJ (1958-1962), predsjednik Odbora SIV-a za ekonomske odnose sa inostranstvom (1962-1963), predsjednik Savezne komisije za nuklearnu energiju (1962-1965), predsjednik Saveznog savjeta za koordinaciju naučnih djelatnosti (1963-1967). Biran je za saveznog poslanika u svim sazivima Savezne skupštine do 1967. kao i poslanika Narodne skupštine Bosne i Hercegovine (1945-1958). Istovremeno bio je član CK KPJ od 1948, Izvršnog komiteta CK SKBiH 1954-1959, a od oktobra 1966. i član Predsjedništva CK SKJ (do 1969). Bio je predsjednik komisije CK SKJ za međunacionalne i međurepubličke odnose, a od 1969. do 1972. predsjednik Komisije za idejno-politička pitanja u kulturi Predsjedništva SKJ. Također, bio je član Univerzitetskog savjeta Beogradskog univerziteta (1953-1958), član Savjeta lista *Socijalizam* (1956-1958), član Uređivačkog odbora lista *Komunist* (1967-1969), predsjednik Savjeta Instituta za nuklearne nauke "Boris Kidrič" (1959-1962) i predsjednik Komisije SSRNJ za izdavačku djelatnost i štampu.

Humo je bio član Saveznog i izvršnog odbora SSRNJ, predsjednik njegove Komisije za društveno upravljanje (1958-1960) kao i član glavnog republičkog odbora Saveza boraca i član saveznog odbora Saveza udruženja boraca NORJ (1969-1973). U Savjet federacije imenovan je 1967. godine. Na Devetom kongresu SKJ održanom u Beogradu od 11. do 15. marta 1969, imenovan je članom stalnog dijela Konferencije SKJ.¹⁵

Ordenom narodnog heroja Jugoslavije za "osvjedočeno junaštvo i zasluge tokom NOB od 1941. do 1945." Humo je nagrađen u novembru 1953. godine i imao je čin general-majora JNA.¹⁶ Pored toga bio je odlikovan i Ordenom narodnog oslobođenja, Ordenom zasluge za narod I reda, Ordenom bratstva i jedinstva I reda, Ordenom za hrabrost i bio je nosilac Partizanske spomenice 1941. Godine 1973. dodijeljeno mu je i najviše društveno priznanje, nagrada ZAVNOBiH-a za životno djelo.¹⁷

¹⁵ ABiH, Fond: AH, kutija 11, LF-K-11/218, Biografija Avde Hume

¹⁶ "Za bezprimjerni heroizam i zasluge u toku Oslobođilačkog rata/Odlikovani ordenom Narodnog heroja", *Oslobođenje*, br. 2233, 29. i 30. 11. 1953, 3.

¹⁷ "Dodijeljene nagrade ZAVNOBiH-a/Dvadeset Laureata", *Oslobođenje*, br. 9153, 25. 11. 1973, 9.

Iako je ova nagrada bila ustanovljena još 1971. godine, prvi put je dodijeljena upravo na 30-tu godišnjicu Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Pored Hume dobitnici ove prestižne nagrade bili su: Anto Babić, Rodoljub Čolaković, Uglješa Danilović, Franjo Herljević, Niko Jurinčić, Šefket Maglajlić, Vlado Šegrt, Džemal Bijedić, Jovanka Čović, Rato Dugonjić, Mevla Jakubović, Olga Marasović, Vojo Todorović, Osman Karabegović, Rudi Kolak, Ismet Mujezinović, Iso Jovanović, Dušanka Kovačević i Đuro Pucar.

Nakon *partijske opomene* 1972. godine, koja zavređuje posebnu pažnju, podnio je ostavku na poziciju člana stalnog dijela Konferencije SKJ i posljednje godine svog života proveo je u političkoj izolaciji. Sarajevsko *Oslobođenje* je 25. januara 1983. godine objavilo da je “istaknuti revolucionar” Avdo Humo umro u Opatiji nakon duže bolesti.¹⁸

Povodom njegove smrti CK SKBiH i Republički odbor SUBNOR-a formirali su odbor za sahranu koji je predvodio Nikola Andrić, predsjednik Republičkog odbora SUBNOR-a. U Sarajevu je održana i komemorativna sjednica izvršnih organa društveno-političkih organizacija Republike i grada Sarajeva. Također, komemorativna sjednica 25. januara 1983. održana je i u njegovom rodnom Mostaru.¹⁹

Na pomenutoj sjednici u Sarajevu govorio je Milan Uzelac, predsjednik Republičke konferencije SSRN BiH, koji je naglasio da Humo “zauzima istaknuto mjesto u stvaranju i socijalističkom samoupravnom razvoju Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine”. Njegovo je “djelo sastavni dio rizice revolucionarnog iskustva u stvaranju i razvoju Bosne i Hercegovine” pri čemu je tokom posljednjih godina života, svojim radovima, posebno doprinio “osvjetljavanju” ustanka i NOB-a u Bosni i Hercegovini- rekao je Uzelac.²⁰ Humina sahrana održana je 26. januara u Aleji zaslužnih građana na Novom Groblju u Beogradu.²¹

Konac političke karijere Avde Hume

Dvadeset prva sjednica Predsjedništva CK SKJ u Karadorđevu početkom decembra 1971. godine bila je važan, prijelomi politički događaj. Smjene i

¹⁸ “Umro Avdo Humo”, *Oslobođenje*, br. 12423, 25. 1. 1983, 1.

¹⁹ *Oslobođenje* je objavilo i kraću biografiju Avde Hume navodeći ko je sve uputio telegramе saučešća porodici Humo i ko čini Odbor za sahranu. Vidjeti: *Oslobođenje*, br. 12423, 25. 1. 1983, 6.

²⁰ Uzelac je rekao: “Kad u ovakvim prilikama govorimo o ličnostima, ljudima, o drugovima, o njihovoj ulozi i doprinosima u različitim fazama revolucionarne borbe naših narodna i narodnosti, mi po etici Saveza komunista govorimo o ličnostima i djelu u cjelini. Tako se prema njima odnosimo i tako ih pamtimo. Savez komunista kojem je Avdo Humo pripadao cijelog života, ne svodi ličnost čovjeka samo na jednu epizodu, na razlike u ocjenama o društvenoj i političkoj situaciji koje su se u određenom periodu ispoljile nego polazi od ukupne aktivnosti utkane u predratne borbe Komunističke partije, u oružani dio naše revolucije, u teška vremena poslijeratne izgradnje i značajne faze izgradnje našeg društva.” “Istaknuti revolucionar i stvaralac”, *Oslobođenje*, br. 12424, 26. 1. 1983, 5.

²¹ “Sahranjen Avdo Humo”, *Oslobođenje*, br. 12425, 27. 1. 1983, 6. Vidjeti i govor na sahrani Huminog saborca Miloša Zekića, borca Šeste istočno-bosanske proleterске brigade. ABiH, Fond: AH, kutija 11, LF-K-11/320, Govor Miloša Zekića na sahrani 1983.

ostavke koje su značile ozbiljnu rekonstrukciju republičkih rukovodstava potaknute su i Pismom Predsjednika SKJ i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ u oktobru 1972. godine. Pismo je najavilo značajan zaokret u političkoj i partijskoj praksi. Ponovno se pribjelo metodama pritiska koje su imale za cilj discipliniranje partijskog članstva. U osnovi, Pismo je služilo kao pokriće za unutarpartijske obračune s tzv. nacionalistima i anarholiberalima.²²

Bosanskohercegovačko rukovodstvo, u takvom jugoslavenskom kontekstu, pristupilo je “kritičkoj ocjeni vlastite idejno-političke situacije”, “učvršćivanju demokratskog centralizma i jačanja discipline i odgovornosti” tj. upustilo se u potragu i obračun s *disidentima* u svojim redovima. Prvobitno je trebalo konstruirati sliku o njima, provesti jasno orijentiranu, diskusiju bez disonantnih tonova, izreći jednoglasnu osudu čime bi ovaj, još jedan oktroirani zadatak, bio proveden. Obračun s Avdom Humo, Hajrom Kapetanovićem, Osmanom Karabegovićem i Čedom Kaporom, starijim i vrlo uglednim komunistima, odvijao se na sjednicama Centralnog komiteta tokom, septembra, oktobra i novembra 1972. godine (44. sjednica 14. 15. i 20. 9. 1972, 45. sjednica 5. 10. 1972, 46. sjednica 18. 10. 1972, 48. sjednica 9. 11. 1972 i 49. sjednica 29. 11. 1972).²³

Humo i Karabegović su iskazali *nerazumijevanje* i svoje neslaganje s aktuelnim političkim kursom još na sjednici CK SKBiH u oktobru 1970. godine na kojoj su, vrlo nezadovoljni, reagirali na dugo očekivani dogovor sa Saveznom vladom oko sredstava za obnovu zemljotresom stradale Bosanske krajine.²⁴ Takvi istupi pokazali su se kao obećavajući u potrazi rukovodstva

²² *Oslobođenje* je u *duhu* 21. sjednice Predsjedništva SKJ pisalo o “dežurnim kritičarima” unutar Partije koji su se “povremeno i indirektno odupirali kursu SK BiH”, kritizirali ga omalovažavajući postignuto. Bila je to “kritizerska opozicija” koja nije bila tako “snažna i moćna da bi kurs došao u pitanje”, ali je bila u stanju da “zbuni, dezorijentiše i stvori vještačku dilemu” i načini rascjep. Vidjeti: “Puritanci iza plotu”, *Oslobođenje*, br. 8551, 21. 3. 1972, 5. i “Ramovi u crnom”, *Oslobođenje*, br. 8552, 22. 3. 1972, 5.

²³ O partijskom razlazu sa Avdom Humom vidjeti: Filandra, 1998: 137, 306-316. i Kamberović, 2011: 219-237.

²⁴ Karabegović je tom prilikom naglasio da je pitanje Krajine tj. učešća drugih republika i Savezne vlade u njenoj obnovi ispit stvarne ravnopravnosti Bosne i Hercegovine u Federaciji. Podržavši Karabegovića Avdo Humo je ovo pitanje također označio kao stratešku tačku “u kojoj se bije bitka za ravnopravnost”. Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine, Fond Branko Mikulić (dalje: AFBiH, Fond: BM), kutija 10, Bilješka: Sjednica CK SKBiH 9. 10. 1970. Sarajevo

Hoare o Humi piše kao o istaknutom bosanskohercegovačkom komunisti “tvrdih stavova”. Međutim, ukazujući na žučnu raspravu o teritorijalno-administrativnoj organizaciji Bosne i Hercegovine koncem 1944. godine ukazuje na Humino gorljivo insistiranje da, nasuprot prijedlogu o formiranju pet okruga, Hercegovine bude definirana kao posebna oblast. Humino istupanje kao i zalaganje nekoliko njegovih istomišljenika u Predsjedništvu ZAVNOBiH-a

za *disidentima* koji su odstupali od neupitnog partijskog kursa. Sastanak 6. septembra 1972. godine u Skupštini Bosne i Hercegovine kojem su prisustvovali i republički delegati u Savjetu federacije, Vijeću naroda Skupštine SFRJ i SIV-u, na kojem se razgovaralo o aktuelnim privrednim i političkim pitanjima, bio je početak *razlaza*. Istupanje Hume i Karabegovića na ovoj sjednici bilo je ključna tema 44. sjednice CK SKBiH koja je otvorila višemjesečnu, vrlo oštru i neuobičajenu diskusiju.²⁵

Branko Mikulić, predsjednik CK SKBiH, ocijenio je Humine i Karabegovićeve stavove na pomenutoj sjednici kao “paušalne, netačne”. Istakao je da oni provode “razrađenu političku akciju” koja ima za cilj diskreditirati pojedince i izazvati rascjep unutar rukovodstva.²⁶ Humo je reagirao na Mikulićevo uvodno izlaganje smatrajući da su ovakve ocjene neprihvatljive i da je o njihovom istupanju trebala biti prvo provedena diskusija. Mikulić je osuđivao, istakao je Humo, na osnovu neautorizovane diskusije što je utjecalo na formiranje stava kod drugih učesnika. Naglasio je da se osjeća vrlo neugodno jer je, očigledno, sjednica bila sazvana da se moralno i politički diskvalificira. Njegovo pisanje i diskusija, potcrtao je, pogrešno su shvaćeni. “Moja namjera”, rekao je Humo, “nije bila konfrontacija s Partijom nego otvaranje široke, demokratske rasprave o nizu pitanja bez prejudiciranja”.²⁷

Rasprava o Huminim i Karabegovićevim stavovima kao i podršci koju im je dao i Hajro Kapetanović nastavljena je na 45. sjednici CK SKBiH na kojoj se razgovaralo i o Huminim primjedbama na Informaciju Sekretarijata CK SKBiH o raspravi na 44. sjednici.²⁸ Diskusija je dodatno potaknuta

ocjenjuje kao odraz “autonomističkog stava” i iskorak iz “okvira rigidne zvanične komunističke ideologije”. Hoare, 2019: 394-395.

²⁵ O diskusiji i izlaganju Hume i Karabegovića na sastanku 6. septembra 1972. opširnije: 44, 45, 46, 48. i 49. *sjednica I*, 1977: 433-488.

²⁶ Vidjeti: AFBiH, Fond: BM, kutija 11, Bilješka: 44 sjednica CK SKBiH; AFBiH, Fond: BM, kutija 19, 44. sjednica CK SKBiH i AFBiH, Fond: BM, kutija 11, Bilješka: Sjednica Sekretarijata Prijedlog povodom rasprave na 44. sjednici, Sarajevo 6. 11. 1972.

²⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Centralnog komiteta (dalje: ABiH, Fond: CK), kutija 36 1972, Neautorizovana diskusija druga Avde Hume na 44. sjednici Centralnog komiteta SK BiH

²⁸ U Informaciji sa ove 44. sjednice navodi se da su Humo, Karabegović i Kapetanović “ispoljili proizvoljnost, subjektivnost, neprincipijelnost, odsustvo tolerancije u raspravi, isključivost, sujevjernost i dozu ličnog nezadovoljstva”. Svojim stavovima su nastojali “dovesti u pitanje cjelokupno stanje i politiku u Bosni i Hercegovini”. Ističe se da su Humo i Karabegović neopravdano spočitali rukovodstvu improvizaciju i površnost, pomanjkanje kreativnog duha i konkretnih rješenja posebno u odnosu prema nacionalizmu. Humo je, između ostalog, posebno kritizirao odnos tj. srastanje političke birokratije i privredne tehnokratije navodeći da je to jedan od uzroka značajno poljuljane demokratije u Partiji i krize u kojoj se Republika nalazi već tri godine. “Neprestani dijalog”, insistirao je Humo, morao je “nadmjestiti borbu mišljenja i koncepciju višestranačkog sistema”! Karabegović i Kapetanović su, navodi se

dostavljenim stenogramom Huminog izlaganja na sjednici SSRNJ u Bačkoj Palanci 2. novembra 1971. godine. Ovo njegovo istupanje, posebno Humina konstatacija o stvarnoj poziciji i nezadovoljavajućoj ulozi SSRN, ocjenjeni su kao “đilasovština”, zalaganje za uvođenje višestranačkog sistema i formiranje opozicije SK.²⁹

Diskusija na ovoj sjednici pokazala je da je kampanja protiv *disidenata* poprimila jasne obrise i da, usprkos insistiranju na diskusiji, pojedinačnim razgovorima i *razjašnjavanju*, cilj je bio jasno određen. S namjerom da se dobije šira podrška kritici starijih drugova i njihovom očitom potiskivanju, Informacija s 45. sjednice dostavljena je Izvršnom birou Predsjedništva SKJ, općinskim konferencijama i organizacijama SK u kojoj su potcrtani Humini “neprihvatljivi stavovi”. Organizirani su sastanci četrnaest međuopćinskih vijeća kojima su prisustvovala radne grupe CK koje su, u *duhu* Pisma Predsjednika SKJ, trebale *na pravi način* objasniti sadržaj Informacije.³⁰ Očekivano, u izvještajima o proteklim diskusijama članstva istaknuta je podrška CK i “jednodušno prihvatanje” Informacije.³¹

U međuvremenu, posebne komisije CK pojedinačno su razgovarale s Humom, Karabegovićem, Kapetanovićem i, u raspravu o “neprihvatljivim stavovima pojedinih drugova” nešto kasnije uključenog, Čedom Kaporom. O njihovim izvještajima razgovarano je na proširenom sastanku Sekretarijata

u Informaciji, između ostalog kritizirali i kadrovsku politiku, monopol tj. uzurpaciju vlasti od nekolicine najistaknutijih rukovodilaca, podvajanje i nepovjerenje starijih i mlađih generacija i nastojanje da se sve zasluge pripišu “svojoj”, u ovom slučaju mlađoj generaciji, nedosljedno zastupanje bosanskohercegovačkih interesa (primjer pomoći Bosanskoj krajini) i slično. Na kraju Informacije, u duhu preuzetog zadatka, ističe se da su ovakva istupanja *drugova* potvrda da se i dalje vrši diferencijacija unutar SK, “da se iz SK odstranjuju oni pojedinci i grupe koje su na suprotnim idejama i političkim pozicijama, koji svojim neodgovornim ponašanjem pokušavaju onеспособiti organizaciju za efiksnu idejno-političku akciju”. ABiH, Fond: CK, kutija 36 1972, Centralni komitet SK BiH (za internu upotrebu), Organizacijama i rukovodstvima SK BiH, Sarajevo 5. 10. 1972.

²⁹ 44, 45, 46, 48 i 49. *sjednica II*, 1977: 12, 35-36, 49. Vidjeti pomenutu Huminu diskusiju na sastanku radne grupe SSRNJ o ustavnim promjenama u Bačkoj Palanci u: 44, 45, 46, 48 i 49. *sjednica II*, 1977: 330-340.

³⁰ Nedvojbenu ocjenu da se radi o ozbiljnom idejnom i političkom sporu s pojedincima koji nastoje ostvariti poziciju povjerioca Partije i istovremeno, već izvjesno vrijeme, dovode u pitanje “teško ostvareni položaj ravnopravne republike” iznio je Rato Dugonjić na jednom od organiziranih sastanaka 9. oktobra. Eliminaciju takvih unutarpartijskih elementa nalagalo je Pismo Predsjednika SKJ naglasio je Dugonjić. Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Rato Dugonjić (dalje: ABiH, Fond: RD), kutija A-I 1972-1973, Izlaganje Rate Dugonjića na sjednici Gradske konferencije SK BiH Sarajevo 9. 10. 1972.

³¹ 44, 45, 46, 48. i 49. *sjednica II*, 1977: 340, 345.

CK SKBiH 17. oktobra 1972. godine.³² Rasprava je nastavljena na 46. sjednici CK SKBiH na kojoj je usvojen zaključak da Sekretarijat CK dodatno razmotri proteklu diskusiju i predloži stepen njihove političke odgovornosti. Sekretarijat CK je to i u činio i uputio prijedlog koji je razmatran na 48. sjednici CK 9. novembra 1972. uz naznaku da se u skladu s “idejno-političkom težinom stavova i postupaka”, ali i “dugogodišnjim partijskim i revolucionarnim radom” Karabegoviću i Kapetanoviću izrekne kritika, a Avdi Humi opomena i opoziv članstva iz Stalnog dijela Konferencije SKJ.³³ U prijedlogu Sekretarijata je naznačeno:

“Svojim istupanjem u Bačkoj Palanci drug Humo je doveo u pitanje vodeću idejno-političku ulogu SKJ, negirao je sve ono što je SKJ do sada učinio na razvoju samoupravljanja, prikazujući čitav taj put kao pragmatističku potrebu etatizma da se približi masama, zagovarao je konstituisanje Socijalističkog saveza kao potpuno samostalne političke organizacije sa svojim posebnim programom, što bi objektivno predstavljalo dvopartijski sistem. U cjelini uzeto, ovakva gledišta druga Hume u potpunoj su koliziji sa Programom Saveza komunista Jugoslavije. Sekretarijat je imao u vidu da je drug Humo i posljednjih nekoliko godina nekoliko puta istupao suprotno politici Saveza komunista Bosne i Hercegovine i zastupajući teze o nacionalno-paritetnom sistemu u Bosni i Hercegovini i nacionalnom institucionaliziranju.”³⁴

Nekoliko dana poslije 48. sjednice CK SKBiH Humo je uputio pismo Branku Mikuliću s ciljem, kako je naglasio, “da objasni neke stvari”, ne da se brani i “traga za nekom istinom i istjeruje pravdu”. Na početku ističe da je bilo moguće, što se i ostvarilo, različito tumačiti njegovo izlaganje u Bačkoj Palanci i neke izrečene formulacije interpretirati kao plediranje za višepartijski sistem. Međutim to je bila, naglasio je Humo, “čisto teorijska rasprava u kojoj priziva u svoj vidokrug što širi broj mogućnosti”. Stav o višepartijskom sistemu, mjestu i ulozi Partije u društvu, napomenuo je, detaljno je obrazložio u članku objavljenom u *Socijalizmu* (časopis SKJ, god. 15, Beograd: NIP Komunist) br. 4. iz 1972. godine i zbog toga izražava iznenađenost da se ovo pitanje ponovno na ovaj način otvara. “Zbog čega onda sumnje i to bez ikakvog kolebanja, u moje gledanje na ulogu SKJ?”- postavlja pitanje Humo. “Je li to neka sumnja već ranije stvorena i pothranjena meni nepoznatim razlozima? Pa se bez ikakve rezerve prihvataju neke formulacije i to iz teksta koji

³² AFBiH, Fond: BM, kutija 12, Bilješka: Sastanak Sekretarijata, članova Predsjedništva SKJ i Koordinacionog odbora

³³ AFBiH, Fond: BM, kutija 12, Bilješka: 48. sjednica CK SKBiH Sarajevo 10. 11. 1972.

³⁴ 44, 45, 46, 48. i 49. sjednica II, 1977: 115.

nije autorizovan i uz to sa jednog zatvorenog i pripremnog sastanka za druge sastanke.(...) To su zaista pitanja koja traže odgovore.”

Osvrnuo se i na drugo pitanje koje je pomenuto u obrazloženju o njegovom partijskom kažnjavanju, a to je njegovo insistiranje na nacionalno-paritetnom sistemu u Bosni i Hercegovini i mogućnostima nacionalnog institucionaliziranja.³⁵ Princip paritetne zastupljenosti nacija nije u koliziji s politikom ravnopravnosti i jednakosti koju vodi SK naglasio je Humo. Ovaj princip trebao je biti predmet detaljne diskusije i Humo ga je delegirao na Petom kongresu SKBiH. Međutim ovaj prijedlog nije bio prihvaćen. Ipak, nije prošao neprijemljen i o njemu je republičko rukovodstvo razgovaralo naknadno, bez Huminog znanja i prisustva. Humo piše:

“Tek nakon mjesec ili više saznao sam od jednog druga da je pitanje paritetnog sistema, njegove primjene u BiH, diskutovano na sjednici CK i da je ocijenjeno negativno. Niko mene nije zvao da iznesem razloge i iznesem argumente zbog kojih sam bio za primenu tog principa, niti me je poslije sjednice CK na kojoj je to diskutovano, obavijestio o stavu CK. Saznavši drugim putem za stav CK nisam nigdje ni u kom vidu pokretao. Nešto slično je bilo i s tezama o nacionalnom institucionaliziranju.”

³⁵ Svoj stav o tom pitanju koje je postavio na Petom kongresu SKBiH, tačnije sjednici Komisije za međunarodne odnose kao i pitanje organiziranja institucija s nacionalnim predznakom, napominje Humo, posebno je objasnio u sarajevskom *Odjeku*. *Odjek* je objavio dio Huminog izlaganja u kojem je, u kontekstu “podruštvljavanja politike” govorio i o primjeni proporcionalnog sistema u konstituiranju ključnih rukovodećih struktura. Taj princip, smatrao je, u određenoj fazi razvoja imao je svoje društveno opravdanje, ali je vremenom zbog svojih “slabosti”, “ograničene primjene” postao značajna prepreka “konstituisanju neposredne socijalističke demokratije”. Primjenjiv pri konstituiranju vrhovne političke vlasti i rukovodstava društveno-političkih organizacija, istovremeno bio je “neprihvatljiv” u društvenoj bazi narušavajući međunarodnu ravnopravnost. “To je nefleksibilan sistem” - ističe Humo, “koji vuče na pogađanja i formalnu ravnopravnost na bazi brojčane veličine nacionalnih grupa i odgovarao je jednom etatičkom periodu društvenog razvoja. Ukoliko bi ga i danas – u samoupravnom sistemu - zadržali, on bi pogodovao subjektivnom podupiranju tendencija ka nacionalnim partijama u republici i narušavao ravnopravnost među njenim narodima.” Istakao je da se sistem jednakosti i pariteta kao sistem ravnopravnih odnosa u višenacionalnoj zajednici primjenjuje u Federaciji, konkretno Vijeću naroda i CK SKJ pri čemu svaka republika delegira isti broj delegata bez obzira na broj stanovnika Republike tj. članstvo republičkog Saveza. Smatrao je da je taj princip nužan posebno u višenacionalnim zajednicama poput Bosne i Hercegovine. “Njega treba ugraditi u politički sistem, u društveno-političke organizacije, kao i u organizaciju Saveza komunista kao demokratski princip koji osigurava dalji razvoj samoupravnog sistema i ravnopravnih socijalističkih odnosa među narodima.” Humo, 1969b: 2. Vidjeti i: ABiH, Fond: AH, kutija 11, LF-K-11/203, Ravnopravnost i princip pariteta

Ponovno je istakao da se protivi organiziranju nacionalnih institucija i njihovom vertikalnom povezivanju podsjećajući Mikulića da je reagirao i “sasvim kritički” se odredio prema prijedlogu Salima Čerića.³⁶ “Gdje i kada sam ja nekoliko puta istupao po ovom pitanju suprotno politici SK BiH”- ponovno akcentira Humo. Mogućnost organiziranja lokalnih kulturnih institucija s nacionalnim predznakom u nacionalno homogenim sredinama kao što je Zapadna Hercegovina pomenuo je na Savjetovanju u Stojčevcu, “uzgred, samo kao pitanje za diskusiju”, naglasio je. Podsjetio je Mikulića da je protiv nacionalnog institucionaliziranja, formiranja jednonacionalnih institucija govorio i na konferenciji SK u junu 1971. Mostaru.³⁷

Na kraju pisma istakao je da, “iako je osuda i presuda već donesena”, u vezi sa “diskusijom i mojim slučajem ima dosta još da se kaže”. Upozorio je da će njegov slučaj utjecati na stvaranje posebne, neugodne “klime” u kojoj će dijalog biti onemogućen.

“Postoji velika opasnost, ako se uvede praksa da ljudi bivaju kažnjavani zbog toga što na zatvorenim sastancima iznose otvoreno i bez bojazni svoja mišljenja, pa bila ona čak i u suprotnosti s drugima, da se zaustavi diskusija i da ona padne na nizak nivo, ili da se kod ljudi razvije neiskreno mišljenje, što u oba slučaja osiromašuje argumentaciju i na taj način dovodi u pitanje i sam smisao i funkcionalnost principa demokratskog centralizama.”³⁸

Istovremeno, Osman Karabegović se također pismom obratio CK SKBiH u kojem je reagirao na odluke 48. sjednice smatrajući da je njegovo kažnjavanje neopravdano. O njegovim i Huminim reakcijama kao i mogućnosti partijskog isključenja Osmana Karabegovića vodila se diskusija na 49. sjednici

³⁶ O Salimu Čeriću i njegovoj *neprihvatljivoj platformi* nacionalnog organiziranja vidjeti: Sarač Rujanac, 2019: 124-130.

³⁷ Humo je tom prilikom, osvrćući se na povijesne učinke nekadašnjih nacionalnih institucija, govorio o aktuelnim zahtevima pojedinih krugova unutra SK, ali i van njega, za njihovim ponovnim organiziranjem. Takve zahtjeve Humo je smatrao rezultatom “nedostataka nacionalnog razvoja” i “nedosljedne primjene principa Deklaracije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a” pri čemu su se raspoznavali različiti motivi ove inicijative. Njihovo formiranje, istakao je Humo, značilo bi “vraćanje istorijskih tokova unazad”. Smatrao je da “jedina moguća politička linija” treba insistirati na zajedničkim institucijama sva tri naroda. Organiziranje onih lokalnog nivoa, u područjima na kojima živi isključivo samo jedna nacija, Humo je smatrao jedinim mogućim izuzetkom. ABiH, Fond: AH, kutija 8, LF-K-8/175, Dalji razvoj nacionalnih pitanja u BiH i reforme SK –Govor na Trećoj konferenciji SK BiH u Mostaru 17. do 19. 6. 1971.

³⁸ Na koncu, Humo je napisao da bi, o ovim pomenutim pitanjima, želio i lično razgovarati s Mikulićem. ABiH, Fond: CK, kutija 36 1972, Prijepis pisma Avde Hume Branku Mikuliću, Beograd 16. 11. 1972.

CK SKBiH koja je potvrdila već donesene odluke o kojima je javnost bila obaviještena posebnim Saopštenjem.³⁹

Izrečene mjere disciplinske odgovornosti visokopozicioniranim *drugovima* trebale su okončati slučaj tzv. bosanskohercegovačkih disidenata. Međutim, o tome se i dalje razgovaralo, posebno u krugovima republičkih delegata u Beogradu.⁴⁰ Naredne godine, obavljani su pojedinačni razgovori s Humom, Karabegovićem i Kapetanovićem s ciljem da se, kako je navedeno, *samo-kritički* obrate CK. Mikulić je razgovarao s Humom u oktobru i novembru 1973. godine,⁴¹ dok su Džemal Bijedić i Todo Kurtović 27. oktobra 1973. razgovarali s Osmanom Karabegovićem i o tome pismeno obavijestili Branka Mikulića. Humo i Karabegović su tokom tih razgovora uporno negirali bilo kakvu sličnost i povezanost sa smijenjenom liberalnom strujom srbijanskog rukovodstva (M. Nikezić, L. Perović i dr.).⁴²

Karabegović je odbijao mogućnost da lično inicira svoje vraćanje u Partiju nastojeći po o ovom pitanju animirati *drugove* van Republike (M. Minića, D. Markovića i J. Veselinova) i pokrenuti raspravu o tome na Desetom kongresu SKJ (27-30. maj 1974). Humo i Kapetanović su takvu ideju, kako se pokazalo, načelno prihvatili, ali je nisu proveli. Ukazujući na to, Predsjedništvo CK SKBiH ostalo je pri stavu da je u slučaju Hume, Karabegovića, Kapetanovića i Kapora riječ o “frakcionaškoj grupi” koja je djelovala pod utjecajem “velikosrpskih kuhinja”.⁴³

Avdo Humo je prvo 11. oktobra 1972, a potom i 12. jula 1974. godine pisao Josipu Brozu Titu nastojeći zainteresirati predsjednika za svoj slučaj.⁴⁴ U pismu se žalio na neopravdan i nekorektan odnos bosanskohercegovačkog rukovodstva.⁴⁵ Nekoliko dana poslije inicirao je i novi sastanak s Brankom

³⁹ AFBiH, Fond: BM, kutija 12, Bilješka: 49. sjednica CK SKBiH 27. 11. 1972.

⁴⁰ AFBiH, Fond: BM, kutija 13, Bilješka: Zabilješka (Miće Rakića) iz razgovora sa drugom Veljom (Velimirom) Stojnićem (članom Predsjedništva Savezne konferencije SSRNJ) 10. 4. 1973.

⁴¹ Mikulić je tom prilikom zabilježio Humin “pomirbeni stav”, iskazanu volju da se “prevažide postojeće stanje” i ponovno politički angažira. AFBiH, Fond: BM, kutija 13, Bilješka o razgovoru sa Avdom Humom vođen na njegovu inicijativu 17. 10. 1973.

⁴² AFBiH, Fond: BM, kutija 13, Pismo Džeme i Tode Branku Mikuliću

⁴³ AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Izlaganje na sjednici Predsjedništva CK SK BiH 10. 6. 1974.

⁴⁴ Tokom 1973. i 1974. godine u razgovorima o Humi, Karabegoviću i Kapetanoviću posebno se isticala podrška Josipa Broza Tita odlukama CK potvrđenim na 49. sjednici. Naglašavalo se da predsjednik dijeli mišljenje partijskog, republičkog rukovodstva da se radi o “ne-principijelnom istupanju s pozicija neoliberala i srbijanskih liberalističkih krugova”. Vidjeti: AFBiH, Fond: BM, kutija 19, Izlaganje na proširenoj sjednici Sekretarijata CK SKBiH, 4. 6. 1973; AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Razgovor kod druga Tita 5. 9. 1974. i AFBiH, Fond: BM, kutija 14, IX sjednica Predsjedništva CK SKBiH 23. 9. 1974.

⁴⁵ Humo je pisao Josipu Brozu Titu o nastojanjima bosanskohercegovačkog rukovodstva da spriječi objavljivanje njegovih tekstova, čak i sjećanja iz Drugog svjetskog rata, u beograd-

Mikulićem. Humo je i ovom prilikom tvrdio da on ne čini nikakvu grupu s Karabegovićem i Kapetanovićem i da se ne može govoriti o njihovoj “zajedničkoj platformi”. Neke primjedbe mogle su biti podudarne, ali su njihovi stavovi, naglasio je Humo, suštinski “dijametralno suprotni”.⁴⁶

Međutim, bilo je jasno da ovi razgovori predstavljaju *aktivnost praznog hoda* i da suštinski ništa neće promijeniti. Mikulić ih je kao takve i ocijenio na sjednici Izvršnog komiteta Predsjedništva SK BiH u julu 1974. godine ističući da je CK očigledno bio “naivan” kada je smatrao da se s *drugovima* može uspostaviti konstruktivan dijalog.⁴⁷

Predsjedništvo CK SKBiH je o tim razgovorima kao i Informaciji o provedbi zaključaka 49. sjednice koju je pripremio Izvršni komitet razgovaralo 29. jula 1974. godine. Ponovno je istaknuto da se radi o “sinhroniziranom djelovanju”, “grupi” koja je surađivala s “liberalima, informbirovcima i nosiocima hegemonističkih tendencija” u Jugoslaviji i imala za cilj narušavanje jedinstva republičkog rukovodstva.⁴⁸

Pomenuta Informacija Predsjedništva CK SKBiH o ostvarivanju zaključaka 49. sjednice CK SKBiH s jasnom kvalifikacijom ove navodne grupe

skoj *Politici*. Kamberović, 2011: 232-233.

Rukovodstvo je negiralo takve Humine tvrdnje, ali je smatralo da takav potez nije pohvalan jer se *Politika* već duže vrijeme “miješala u politički život” u Bosni i Hercegovini. Humo se pravdao da je svoje memoare ponudio prvo *Politici* iz čisto praktičnih, materijalnih razloga. Zbog toga smatrao je nedopustivim da se to tumači u kontekstu “dnevno-političkih aktuelnosti” niti njegova sjećanja poreda s *Memoarima* Svetozara Vukmanovića Tempe. Opširnije: AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Šesta sjednica Predsjedništva CK SKBiH, 15. 7. 1974; AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Razgovor s Avdom Humom 17. 7. 1974; AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Razgovor kod druga Tita 5. 9. 1974. i ABiH, Fond: RD, kutija 1974-1975, Pismo Rate Dugonjića Vukoju Bulatoviću, direktoru NIŠP *Politika* 3. 12. 1974.

⁴⁶Mnogo je argumenata koji idu u korist tezi da pomenuti *drugovi* doista nisu činili nikavu sinhroniziranu grupu iako je ovo pitanje itekako podložno snažnoj mistifikaciji tzv. naknadne pameti. O tome vidjeti: Avdić, 1990: 54; Husić, 1991: 43; Filandra, 1998: 316. i Kozar, 2014: 74. Mikulić je na ovom sastanku ponovno akcentirao da je CK spreman za dijalog, ali da se ta *ispužena ruka* različito tumači. Na drugoj strani, Humo je ostao dosljedan tvrdnji da njegovi stavovi nisu u suprotnosti sa stavovima i politikom koju je vodio SKBiH. Njegovo istupanje se odnosilo na situaciju u cijeloj Jugoslaviji i nije trebalo biti protumačeno kao napad na republičko rukovodstvo, naglasio je Humo. AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Razgovor sa Avdom Humom 17. 7. 1974.

⁴⁷AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Bilješka: Sjednica Izvršnog komiteta Predsjedništva SK BiH 26. 7. 1974.

⁴⁸Mikulić nije smatrao potrebnim provesti oštrije disciplinske mjere prema Humi, Kapetanoviću i Kaporu, vjerojatno se pribijavajući se da bi se na taj način skrenula pažnja šire javnosti i potakli različiti komentari o bosanskohercegovačkom partijskom rukovodstvu. AFBiH, Fond: BM, kutija 14, Sjednica Predsjedništva CK SKBiH 29. 7. 1974. i AFBiH, Fond: BM, kutija 20, Diskusija na Sedmoj sjednici Predsjedništva CK SKBiH 29. 7. 1974.

dostavljena je svim organizacijama SK i trebala je staviti konačnu tačku na to pitanje. Iako su se tokom razgovora šireg partijskog članstva mogli čuti prijedlozi da se i Humo, Kapetanović i Kapor isključe iz SK, do toga nije došlo.⁴⁹

Nekoliko godina kasnije, na sjednici Predsjedništva CK SKJ 8. maja 1979. razmatrani su republički izvještaji o “opozicionom nacionalističkom djelovanju i antisocijalističkim tendencijama”. U Izvještaju iz Bosne i Hercegovine spomenuta je i “frakcionaška grupa oko Hume i Karabegovića”. Za razliku od Karabegovića i Kapetanovića, navodi se da Humo i dalje nastoji biti politički aktivan i pri tome “neistinito i tendenciozno prikazuje neke događaje i odnos SKBiH” prema njemu. Ipak, istaknuto je da pomenuta grupa “nema značajnijih uporišta” u republici i da Humo, Karabegović i Kapetanović rijetko posjećuju Bosnu i Hercegovinu.⁵⁰

Ovakav izvještaj potvrdio je da je *slučaj* navodne disidentske grupe, ako ne već s 49. sjednicom, onda koncem 1974. godine bio završen. Bosanskohercegovačko rukovodstvo dosljedno je provelo zaključke 21. sjednice Predsjedništva SKJ i sugestije *Pisma* Predsjednika SKJ Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ potiskujući “oportuniste u sopstvenim redovima” tj. pojedince koji su na različite načine propitivali rad sveprisutne Partije. Humo će, istina, biti pozvan na sjednicu Sekretarijata CK SKBiH u junu 1973. godine na kojoj se raspravljalo o Pašagi Mandžiću i njegovim stavovima o dešavanjima tokom 1941. i 1942. godine u Istočnoj Bosni. Prisustvovao je i diskutirao na naučnom skupu *NOB u Bosni i Hercegovini i AVNOJ-u* u novembru 1973. godine, skupu o *Mladaj Bosni* održanom 18. juna 1974. u Sarajevu, pa i razgovoru povodom 40-te godišnjice Pokrajinskog savjetovanja KPJ za Bosnu i Hercegovinu u organizaciji Komisije Predsjedništva CK SKBiH za istoriju u februaru 1982.⁵¹

Humi je dodijeljena i nagrada ZAVNOBiH-a u novembru 1973. godine što može tumačiti na različite načine, kao dokaz i daljeg postojanja njegovog velikog, javnog ugleda, kao potvrda nejedinstva dominirajuće rukovodeće struje po ovom pitanju ili pak stava da je izrečenim ukorom koncem 1972. godine

⁴⁹ ABiH, Fond: CK, kutija 3 1975, Zabilješka sa stanka članova Predsjedništva Skupštine SR BiH, članova delegacije Skupštine SR BiH u Vijeću republika i pokrajina Skupštine SFRJ i delegata u Saveznom vijeću skupštine SFRJ iz Sarajeva 11. 9. 1974.

⁵⁰ Arhiv Jugoslavije, Fond: Centralnog komiteta SKJ, kutija III/246, 25. sednica Predsedništva CKSKJ 8. 5. 1979.

⁵¹ Vidjeti: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini*, 1974: 755-767. i ABiH, Fond: AH, kutija 11, LF-K-11/218, Stenogram sa sastanka Odbora za obilježavanje 40. godišnjice Pokrajinskog savjetovanja KPJ za BiH, 10. 2. 1982.

naložena misija bila izvršena. Međutim, ovakvi događaji bili su sve rjeđi što je, postupno, vodilo njegovoj potpunoj političkoj marginalizaciji.

Šta je bilo sporno? Humo o Bosni i Hercegovini, državnosti i jugoslavenstvu, Savezu komunista, avangardizmu, integraciji, identitetu, nacionalnoj politici...

Arhiv Bosne i Hercegovine danas, u posebnom ličnom fondu, čuva pisanu zaostavštinu Avde Hume. Ova arhivska građa svjedok je ključnih procesa bosanskohercegovačkog društva u višedecenijskom povijesnom razdoblju. Ona nam detaljno otkriva što je to Humo bilježio, gdje i kako je izlagao, o kojim pitanjima je razgovarao, kako ih je tumačio i na koji način ih je, kao istaknuti društveno-politički radnik i vrstan teoretičar, prezentirao. Ukazuje što je to Humo smatrao osnovnim zadatkom *njegove generacije* u uslovima permanentne promjene, na koji način je usmjeravao diskusiju i kakva rješenja je opravdavao.

Ključno pitanje kojem se Humo stalno vraćao je pitanje državnosti Bosne i Hercegovine koje je bilo u uskoj sprezi s principom nacionalne ravnopravnosti. Smatrao je da su odluke AVNOJ-a, koje su potom prihvatili “svi narodi Jugoslavije”, pravilno riješile nacionalno pitanje.⁵² U opravdanost odluke da Bosna i Hercegovina bude jedna od šest, ravnopravnih republika u jugoslaven-skoj federaciji kao i činjenicu da su Muslimani posebna nacija- nije sumnjao.⁵³

⁵² Humo ukazuje na slične i zajedničke osobine stanovnika Bosne i Hercegovine, ali ističe i postojanje značajnih razlika nacionalno-državnih projekcija i percepcije tj. njihovog doživljaja domovine. Tek pred Drugi svjetski rat, konstatira, počela se razvijati i jačati svijest o posebnosti Bosne i Hercegovine i elementima njene državnosti. O tome kaže: “Naravno da je u novi položaj Bosne i Hercegovine, kao republike, ugrađeno niz elemenata koji proističu iz dugogodišnjeg zajedničkog života. Bosanskohercegovačka državnost bila je jedna od naj-snažnijih elemenata integracije u socijalističkom društvu. Ona je u sebi upila sve one istorijske vrijednosti koje su sva tri naroda zajednički stvorila i koje su uticale na homogenizaciju društva. Osim toga socijalistička državnost učinila je da se narodi, slobodno izgrađujući socijalizam, još više povezuju među sobom u svojoj republici”. Humo, 1969a: 3, 4.

⁵³ O tome Humo kaže: “Muslimani su se izborili za ravnopravnost, slobodu i slobodan razvitak svoje nacionalne individualnosti. Njihov ravnopravan ekonomski i kulturno-politički položaj vezan je i za ravnopravan položaj republike Bosne i Hercegovine u okviru jugoslaven-ske zajednice naroda i narodnosti. Ukoliko Bosna i Hercegovina u razvoju socijalizma uživa puni tretman ravnopravne republike, utoliko i unutarnja ravnopravnost među njenim narodima dobija sadržajnu i puniju osnovu. Ukoliko tu ima poremećaja u smislu neravnopravnog tretiranja Bosne i Hercegovine kao republike i kao zajednice naroda bilo u ekonomskom, političkom ili nekom drugom pogledu, a takvih je situacija bilo, onda svi njeni narodi, pa prema tome i Muslimani dolaze u neravnopravan položaj u odnosu prema drugim narodima. Zbog toga je pitanje punog nacionalnog razvoja Muslimana i njegovog ravnopravnog položaja u

U intervjuu listu *Oslobođenje* 1966. godine Humo o tome kaže:

“U ovoj fazi razvoja socijalizma ne može se više u ime jugoslovenstva, u ime neke naše apstraktne vjernosti centru proglasiti: Muslimani su neka nacionalna nehomogena opštejugoslavenska masa ili mi ćemo iz Beograda da imamo protektorat, neko duhovno pravo ili protektorat nad Srbima, mi iz Zagreba nad Hrvatima itd. Bosna i Hercegovina je republika formirana u NOR-u koja se slobodno udružila sa ostalim narodima u ravnopravnu socijalističku zajednicu naroda i narodnosti Jugoslavije. Svako nametanje, svaki pokušaj unutarnje degradacije bilo kog naroda, u suštini je degradacija Bosne i Hercegovine kao republike, kao i degradacija njenih radnih ljudi.”⁵⁴

Smatrao da “ima nečeg pretjerano avangardnog” u jugoslovenstvu. “Težnja ka internacionalizmu”, isticao je, “razbija provincijalnu učmalost i ograničenost”, međutim istovremeno sprječava realne procjene i potiče bojazan od nacionalne neravnopravnosti pa čak i potpomaže “hegemonizam i unitarizam”.⁵⁵

Humo je reformu, i onu ekonomsku i ustavnu i partijsku, smatrao izuzetno važnom. Isticao je da Bosna i Hercegovina mora biti itekako zainteresirana za usvajanje onih ustavnih amandmana koji su detaljno regulirali “puni razvoj principa ravnopravnog i suverenog položaja republike”, dalje osamostaljivanje, razvoj i učvršćivali državnost republike te omogućavali da ona “samostalno i slobodno izgrađuje svoju politiku”. To je, smatrao je Humo, ključno

Jugoslaviji tijesno vezano za ravnopravan položaj Republike Bosne i Hercegovine”. ABiH, Fond: AH, kutija 6, LF-K-6/154, Istorijski i aktualni aspekti nacionalnog položaja Muslimana. Referat o simpozijumu o temi “Odnos klasnog i nacionalnog u savremenom socijalizmu” u Krapinskim Toplicama 19-21. marta 1970.

O Huminom viđenju nacionalnog identiteta Muslimana (Bošnjaka) i kritici dotadašnje politike i odnosa rukovodstva prema Muslimanima opširnije vidjeti: Sarač Rujanac, 2019: 119-124.

⁵⁴ “Na pragu nove etape socijalizma”, *Oslobođenje*, br. 6422, 10. 4. 1966, 4.

⁵⁵ Humo kaže: “Integralna koncepcija kao što je jugoslovenstvo, ne bi trebala da podcijenjuje ili potisne sve one procese koji se odvijaju među pojedinicima nacijama i narodnostima u izgrađivanju njihovih samostalnih i suverenih nacionalnih bića jer tada to jugoslovenstvo ne bi pomoglo težnji ka nacionalnim sintezama. Jugoslovenstvo ne bi smjelo da vuče centralizmu i unitarizmu niti na bilo koji način da degradira nacionalna osjećanja, nacionalne slobode i nacionalne kulture. Zbog toga ono ostaje i kao jedno jako osjećanje pripadnosti zajednici jugoslovenskih naroda, njihovoj zajedničkoj državi i kao jedno osjećanje dubokih i međusobno intimno isprepletenih ljudskih, mentalnih i revolucionarnih veza između naroda i narodnost koje će se dalje razvijati i rasti razvojem samupravne integracije socijalističkog društva.”

ABiH, Fond: AH, kutija 6, LF-K-6/152, KPJ i nacionalno pitanje 1970. separat od 755-768. (ANUBiH, Posebna izdanja-XIII. Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 3. Avdo Humo, Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje- poseban otisak, Sarajevo 1970./Naučni skup povodom 50-te godišnjice SKJ 6. i 7. 11. 1969) Dijelovi ovog Huminog izlaganja objavljeni su i u *Odjeku*: Humo, 1969c: 4.

jer se na taj način sprečavalo da se Republici nametnu rješenja s kojima ona nije bila saglasna.⁵⁶

Tokom svog radnog vijeka, kao što je prethodno navedeno, Humo je obavljao brojne odgovorne i operativne funkcije. Istovremeno je bio intelektualac koji je stalno poticao raspravu o aktualnim pitanjima i prisutnim problemima.⁵⁷ Njegova izlaganja, diskusije i radovi ukazuju da nije oklijeveo da, vrlo konkretnom i preciznom analizom nekoga ko je bio dobro upućen u ključne društveno-političke tokove, ukaže na ono što u društvu, praksi i planiranom nije valjalo. Insistirao je na diskusiji koja je trebala razotkriti “realnu dimenziju pojedinih suštinskih pitanja”, pri čemu je trebalo imati na umu da ne postoje “gotovi recepti” za njihovo rješavanje⁵⁸. Uočavao je brojne slabosti postojećeg socijalističkog sistema, propuste i greške Partije. Smatrao je da je izvorna ideja, tj. “revolucionarna ideologija” tokom njene implementacije, tj. tokom poslijeratnog perioda doživjela “krupna oštećenja”, što je dovelo do “krizne situaciju u ideološkoj sadržini avangarde”, ali i “praktične političke akcije”. Nastojao je demitologizirati idealiziranu sliku socijalističkog samoupravnog sistema i prodrijeti do “korijena divergentnih pojava na idejnom

⁵⁶ ABiH, Fond: AH, kutija 8, LF-K-8/174, Diskusija na savjetovanju o temi “Ustavne promjene i dalji razvoj samoupravnih sistema” u Gradskoj konferenciji SK Sarajevo, 11. 5. 1971.

⁵⁷ Filandra ističe da je Humo “nadišao ideološki okvir tadašnjeg Saveza komunista” i usudio se kritizirati “zaparloženost jugoslavenskog društva uočavajući njegove nedostatke i nužnost promjena”. Filandra, 1998: 316. Humo je nesumnjivo bio intelektualac koji se može definirati i kroz tzv. modificirani Arhimedov zakon prema kojem “intelektualac prestaje biti intelektualac u onolikoj mjeri u kojoj je uronjen u partijske vode” i tako i sam “postao Partija”. To su oni intelektualci koji svoj radni vijek provedu “razapeti između imperativa političke pragme i znanstvene istine”. O tome: Avdić, 1990: 4.

Zanimljivu diskusiju o intelektualizaciji društva tj. stvaralačkoj inteligenciji i njenom moralnom kredibilitetu kao i aktualnim proturječnostima i u ovom domenu vidjeti: ABiH, Fond: AH, kutija 8, LF-K-8/172, Inteligencija i samoupravno društvo. Izvodi iz izlaganja Avde Hume na javnoj Univerzitetskoj tribini u Sarajevu, 15. 3. 1971.

⁵⁸ Potičući “kritički dijalog” Humo kaže: “Mi nemamo potrebu za opozicionom partijom koja bi značila dijalog sa progresivnim snagama, nama ona nije nužna. Dovoljno je širok prostor za sve diskusije i kritike u jednom Savezu komunista i Socijalističkom savezu ako u njima postoje demokratski odnosi i demokratske samoupravljačke slobode. Inače, kad toga nema onda nastaje idejno i političko raslojavanje, odnosno nastaje jedna, ideološka i društvena nemoć Saveza komunista da bude nosilac progresivnih snaga radničke klase. (...) Ja ne mislim da mi ovdje moramo imati monopol. Mi moramo biti protiv svakog monopola pa i monopola Saveza komunista, na društvena mišljenja i progresivno gledanje na društvene probleme. A mi sami po sebi moramo da budemo progresivno i demokratsko humano misleći ljudi da bi mogli kao takvi biti avangarda radničke klase i avangarda socijalističkog demokratskog mišljenja.” ABiH, Fond: AH, kutija 4, LF-K-4/128, Neka obilježja političkih kretanja. Izlaganje Avde Hume na sjednici Predsjedništva CK SKBiH, 7. 5. 1968.

frontu” kritizirajući primjenu “vulgarnog marksizma i socijalizma”, “monopolizam i etatizam”, “pragmatizaciju i apolitizaciju SK” i slično.

Aktuelno stanje, na koje je Humo imao pregršt zamjerki, posebno se negativno odražavalo na višenacionalnu Bosnu i Hercegovinu koja je nosila teško breme složene “dvostruke nacionalne sinteze”. Ova Republika trebala se integrirati u novi oblik jugoslavenskog federalizma i istovremeno provesti jednako “složenu i suptilnu” unutrašnju nacionalnu integraciju.⁵⁹ Taj zadatak bio je tim teži što se cjelokupno jugoslavensko društvo nalazilo u “teškom i bolnom” prijelazu iz “etatističkih u samupravne strukture”. Brojni, stari i novi, problemi doveli do očiglednih proturječnosti i zaostalosti jugoslavenskog društva koji su bili posljedica “improvizacije etatističkog perioda”. Smatrao je da je centralističko-etatistički sistem prevaziđena faza, ali su njegove negativne posljedice itekako, i koncem 1960-ih i početkom 1970-ih, bile vidljive. Etatizam se i dalje uočavao u “velikoj moć države i državnog aparata i kursu staljinističkog koncepta ideologije i staljinističke uloge države u razvoju socijalizma”.⁶⁰

Uporno se fokusirajući na Bosnu i Hercegovinu, Humo je isticao da takvo stanje u Jugoslaviji utječe na jačanje negativnih tendencija i “pomjeranje određene ravnoteže među narodima” i iznova otvara nacionalno pitanje.⁶¹ Ono je bilo sastavni dio demokratizacije društva. Međutim, upozoravao je da nacionalno pitanje nije riješeno definiranjem osnovnih principa nacionalne ravnopravnosti, slobode i suverenosti. Za Humu je to je bila samo polazna osnova.⁶²

⁵⁹ Republička unutrašnja integracija, smatrao je Humo, bila je moguća jedino uz dosljednu primjenu principa ravnopravnosti pri čemu je bila potrebna izuzetna “politička osjetljivost i ideološka istančanost” koji su trebali nadomjestiti “nedovoljno učvršćen marksistički progresivni ideološki format”. Dok je istovremeno bilo potrebno razumijevanje za “poplavu nacionalne osjetljivosti kao posljedicu izgradnje nacionalnih bića i nacionalne svijesti, naročito kod Muslima i Hrvata”, isticao je Humo, pojedine “neravnoteže” koje su se pri tome javljale “nisu se smjele prebrzo tumačiti nacionalizmom”. ABiH, Fond: AH, kutija 6, LF-K-6/152, KPJ i nacionalno pitanje 1970. separat od 755-768.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ ABiH, Fond: AH, kutija 5, LF-K-5/145, Integracioni smisao državnosti. Diskusija na V kongresu CK SKBiH 9. 1. 1969. Dijelovi Humine diskusije sa Kongresa objavljeni su i u *Odjeku*. Vidjeti: Humo, 1969a. i Humo, 1969b.

⁶² ABiH, Fond: AH, kutija 6, LF-K-6/152, KPJ i nacionalno pitanje 1970. separat od 755-768. Humo je isticao da u društvu koje je u “neprestanim mjenama”, marksizam kao način mišljenja “uvijek aktuelan i uvijek dobiva novu dimenziju” neprestano “ispitivajući i integrišući postojeće pozitivno znanje”. Smatrao je da je vrijednost marksističkog koncepta upravo u “neprekidnom istraživanju života”. ABiH, Fond: AH, kutija 5, LF-K-5/143, Odgovornost i sloboda stvaraoća. Intervju (Avde Hume Predsjednika Komisije Predsjedništva CK SKJ za idejno-politička pitanja u kulturi) *Komunistu* 1968. godine

Smatrao je da je, usprkos javnoj proklamaciji principa nacionalne jednakosti i ravnopravnosti, jugoslavensko društvo obilježeno multivalentnom neravnopravnošću. Nacionalni preporod koji je uslijedio nakon 1945. godine, isticao je Humo, podrazumijevao je “dinamično kretanje izrastanja svih nacija i narodnosti”, ali je bio obilježen i “gubljenjem demokratičnosti”, “pojavama nacionalne sebičnosti, neravnoteže i nerealnosti”.⁶³ Polučio je i “političkim traumama” u domenu međunacionalnih odnosa. Te traume bile su posljedica “uskogrudnosti centralističko-birokratskog gledanja” na proces nacionalne afirmacije, administrativnog sankcioniranja nešto “jačih oblika” nacionalne svijesti. Istovremeno, “deformacije u odnosima među narodima pojavile su se i kao posljedica zaoštrenih unutarnjih društveno-ekonomskih odnosa”, ali i “pritisaka sa strane”.⁶⁴

Humo je smatrao da proces izgradnje nacionalne individualnosti nije dezintegrirajući već da predstavlja sukus slobode i ravnopravnosti. Međutim, akcentirao je da težnja tzv. nacionalnih dijelova za ujedinjenjem sa svojom maticom, može biti opravdana samo ako je to povezivanje na “liniji kulturne, obrazovne, ekonomske i druge integracije” uz “poštovanjem suvereniteta i ravnopravnosti kako republike u kojoj taj dio živi, tako i drugih naroda s kojima on živi”.⁶⁵

Najveću odgovornost za postojeće stanje snosio je Savez komunista.⁶⁶ Humo je upozoravao na “nerazvijenu socijalističku svijest” i “političko mr-

Humo je tumačio marksizam tj. Marksovo shvatanje socijalizma kao revolucionarni pokret, a ne stalan i nepromjenjiv sistem. Socijalizam je obilježen “neprestanim mijenjanjem određene društvene stvarnosti” pri čemu aktuelni sadržaj kao i postojeći oblik samoupravljanja nije trebalo prihvatati kao “jedan završen sistem”. ABiH, Fond: AH, kutija 5, LF-K-5/147, Diskusija na IX kongresu SKJ 14. 3. 1969. u Beogradu

⁶³ Pri tome isticao je da treba razlikovati “prateće pojave kao negativne recidive nacionalnog razvoja od svjesnog unošenja u nacionalnu misao nacionalističkih i kontrarevolucionarnih ideologija”. ABiH, Fond: AH, kutija 6, LF-K-6/152, KPJ i nacionalno pitanje 1970. separat od 755-768.

⁶⁴ Humo ukazuje na posljedice takvih deformacija i pojavu “psihičkog, intimnog povlačenja” komunista u krugove gdje se, “između pripadnika pojedinih naroda” mnogo “laše i otvorenije razgovaralo”. Humo nastavlja: “Sve to slabilo je jedinstvo SK, prijetilo opasnošću da se politika izvuče iz organizacije SK i smjesti u krugove komunista povezanih po nacionalnoj pripadnosti ili ako se odvijala u SK, ta politika postajala često neprincipijelna jer se opredjeljivalo po brojčanom stanju pojedinih nacionalnih pripadnika”. ABiH, Fond: AH, kutija 5, LF-K-5/145, Integracioni smisao državnosti. Diskusija na V kongresu CK SKBiH, 9. 1. 1969.

⁶⁵ Upozorava da “težnja centra nacije da uspostavi bilo kakav monopol nad svojim dijeloma u drugoj republici, bilo propagandnim pritiskom na njega, bilo svojatanjem njegovih interesa i nametanjem nekog svog političkog predstavnštva, utiče višestruko negativno na opštu političku atmosferu u društvu, a pogotovo na atmosferu saradnje unutar republike, između republika kao i saradnje na jugoslovenskom planu”. Isto.

⁶⁶ Na Devetom kongresu SKJ u martu 1969. godine Humo je akcentirao upravo nužnost borbe SK protiv svih oblika monopola vlasti kao i suočavanje s nacionalizmom unutar Partije. ABiH,

tvilo”, “idejna i politička mimoilaženja među komunistima”, “njihovu razbijenost i samozadovoljstvo” pri čemu su “nacionalističke malograđanske i kontrarevolucionarne snage gutale komuniste i pretvarale ih u svoje slijepo oružje”.⁶⁷ Takva razjedinjenost utjecala je na slabljenje Partije koja je prolazila određene krize koje su se trebale očekivati i u budućnosti, smatrao je Humo, ako i dalje budu “preovladavali birokratski elementi i birokratske metode, slaba i neefikasna socijalistička svijesti” i ako se ključna politička pitanja budu “rješavala na stari način, u uskim grupama”.⁶⁸

Razvijeni samoupravni socijalizam, potcrtavao je Humo, zahtijevao je “nove sadržaje u ideološkom konceptu” i “novi sistem vrijednosti za društvenu praksu” tj. “borbu protiv starijih i krčenje puteva novim društvenim odnosima”.⁶⁹ Pri tome, ključno je bilo poraziti *grupe* za koje je Humo smatrao da drže monopol “u političkom mišljenju i praksi”.⁷⁰ Razvoj cjelokupnog društva bio je pod pritiskom “neznanja i oskudice kapitala”, ali i “monopola upravljačkih organizama” koji su nastojali i dalje da zadrže anahrone odnose i sistem vlasti, “stari upravljački mehanizam”.⁷¹ Insistirao je na demokratskoj preobrazbi SK, njenog načina rada, odluka i programskih ciljeva pri čemu je partijska reforma, iako je bila opće jugoslavensko pitanje, imala svoje specifičnosti u Bosni i Hercegovini.⁷²

Ideološko nejedinstvo unutar Saveza komunista, na koje je Humo upozoravao, posebno se negativno odražavalo na postojeću nacionalnu politiku koja je potvrđivala da s “komunistima nije čista stvar”.

Fond: AH, kutija 5, LF-K-5/147, Diskusija na IX kongresu SKJ 14. 3. 1969. u Beogradu
U pomenutom izlaganju u Bačkoj Planci Humo je, između ostalog, izrazito kritički govorio i o dotadašnjem radu Partije. Njene odluke od uvođenja samupravljanja našle su se u očiglednoj suprotnosti sa stvarnošću. “Jedno se razvijalo, a drugo smo mi koncipirali. U jednom smo pravcu usmjeravali, a u drugom pravcu se kretalo, tako da su ti konflikti bili vrlo dramatični i teški u tim našim porođajnim mukama u smanjivanju uloge i funkcije države, u umanjivanju uloge i funkcije monopolnih organizacija kao što je Partija itd. Da bi jednog dana došli u poziciju, da smo izgubili ideologiju”-rekao je Humo. 44, 45, 46, 48 i 49. *sjednica II*, 1977: 338.

⁶⁷ ABiH, Fond: AH, kutija 6, LF-K-6/152, KPJ i nacionalno pitanje 1970. separat od 755-768.

⁶⁸ ABiH, Fond: AH, kutija 5, LFK-5/145, Integracioni smisao državnosti. Diskusija na V kongresu CK SKBiH 9. 1. 1969.

⁶⁹ ABiH, Fond: AH, kutija 6, LF-K-6/152, KPJ i nacionalno pitanje 1970. separat od 755-768.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ ABiH, Fond: AH, kutija 5, LF-K-5/145, Integracioni smisao državnosti. Diskusija na V kongresu CK SKBiH 9. 1. 1969.

⁷² Pri tome je posebno isticao značaj “strukturalne nacionalne reforme” SKBiH ukazujući na nezadovoljavajući nacionalni sastav Partije, posebno mali broj Hrvata, što nije bilo u skladu sa postojećim nacionalnim sastavom stanovništva, ali ni “potencijalom koji je postojao unutar hrvatskog naroda”. ABiH, Fond: AH, kutija 8, LF-K-8/175, Dalji razvoj nacionalnih pitanja u BiH i reforma SK –Govor na Trećoj konferenciji SK BiH u Mostaru 17-19. 6. 1971.

“Pravljenje grešaka u tim pitanjima može da se kreće samo u dva pravca: ili se tu radi o slabim marksistima i revolucionarima sa zaostalom sviješću ili komunistima sa nacionalističkim i nedemokratskim kompleksima, bez obzira da li se oni ispoljavaju otvoreno, prikriveno ili okolišno i da su nastali ili motivisani ličnim ambicijama i težnjom za očuvanjem privilegija i monopolom moći. U idejnim slabostima, neurbaniziranoj svijesti, u moralnoj nedograđenosti i neintegrisanosti same ličnosti pojedinih komunista, treba tražiti korijene grešaka i deformacija koje prave progresivni pokreti, grupe i pojedinci u nacionalnom pitanju. Kada se jednom nagomila tih grešaka, pa i problema i kada postanemo svjesni toga, treba da budemo realni i strpljivi u njihovom otklanjanju da bismo otvorili što bezbolnije puteve za slobodu čovjeka, samoupravljačkim demokratskim odnosima i humanizaciji društva.”⁷³

Sumirajući stanje koncem 1960-ih godina Humo konstatira da je Bosna i Hercegovina još uvijek relativno nerazvijeno područje u kojem “samoupravni odnosi i samoupravna demokratija” još nisu “uhvatili širokog maha”. Zbog toga je bila nužna promjena, “prevazilaženje postojećeg društvenog stanja” i razvoj neposredne demokratije. Ključ uspjeha je bila dosljedna primjena principa ravnopravnosti i jednakosti naroda i to od “od osnovnih ćelija društva pa do republičkog centra”. S tim ciljem, isticao je Humo, bilo je potrebno da se komunisti zajedno sa “naprednim snagama” fokusiraju na suočavanje sa prisutnim “konzervatizmom, birokratskim fetišiziranjem i dogamtizmom” kao i s “vlastitim unutrašnjim društvenim proturječnostima” i očiglednim “strahom od novog”. Smatrao je ključnim “postepeno razlagati stare državne funkcije centralnih republičkih organa” i istovremeno provesti decentralizaciju u Republici. Nju je također trebalo osloboditi “centralističkih državnih funkcija i monopola političkih izvršnih organa” kao i privredni sektor od političke vlasti.⁷⁴

Huminu sugestiju da Partija mora “biti osjetljiva na sve idejne i političke pojave koje utiču na njegovu dezintegraciju” dominirajuća struja je doslovno shvatila i banalizirala ju.⁷⁵ Njegovo kritičko promišljanje i zalaganje za široku, otvorenu raspravu s ciljem da prodrma sklerodičnost postojećeg političkog mehanizma, da se priznaju propusti i greške i ozbiljno pristupi njihovom rješavanju, nisu shvaćeni onako kako je on to želio i očekivao. Toliko prizivana *ocjena realnog stanja* bila je očigledno samo ures socrealističkog političkog vokabulara pri čemu se i administrativno nastojalo dokinuti pa i (zlo)upotrijebiti svako odstupanje od postojeće matrice čak i ako je dolazilo i od zaslužnika i uglednika poput Avde Hume.

⁷³ ABiH, Fond: AH, kutija 5, LF-K-5/145, Integracioni smisao državnosti. Diskusija na V kongresu CK SKBiH 9. 1. 1969.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto.

Zaključak

Kumulativni biografski osvrt s akcentom na prijelomne događaje, iako ne tako lagan zadatak kako se čini, ne kolorira dovoljno bremenitu političku karijeru Avde Hume. Stoga smo u radu nastojali dosljedno ukazati na čemu je to Humo posebno insistirao, kako je ocjenjivao poslijeratni razvoj i postignuća, o kakvim propustima, greškama i proturječnostima je govorio. Njegov izrazito kritički ton u diskusijama o centralizmu, avangardizmu, monopolizmu, dogmatizmu, vulgarnom pragmatizmu Partije bio je odraz promišljanja nekoga ko je, iako izuzetno involviran u ključne društveno-političke procese, smatrao da se može bolje i drugačije. Humo je isticao da razvijeni samoupravni socijalizam zahtijeva “nove sadržaje u ideološkom konceptu” i “novi sistem vrijednosti za društvenu praksu”. Naglašavao je da je socijalizam revolucionarni pokret, a ne permanentan, tj. stalan i završen sistem. Samoupravno društvo i marksizam, kao način mišljenja, trebali su biti u “neprestanim mjenama” i u potrazi za stvarnom i neposrednom demokratijom. Pri tome, iako mu se to uporno imputiralo, teško se može tvrditi da je Humo bio zagovornik uspostavljanju neke nove partije, opozicione SK. Humo je bio neko ko se ozbiljno zabrinuo pred njenom očiglednom samodovoljnošću, petrificiranom društvenom strukturom, zbog oskudnosti progresivne, demokratske i humane misli i akcije te sistematske depersonalizacije pojedinca.

Međutim, Humina *poticajna kritika* trebala se zadržati u partijskim krugovima. On će, uprkos višegodišnjoj marginalizaciji, ostati dosljedan komunista, odan programskoj osnovi SK i ustrajan na teorijskoj biti socijalizma smatrajući da su očigledne deformacije posljedice subjektivnih okolnosti i nesavjesnog *ideološkog i političkog tumačenja* pojedinaca. Humo je bio “prekaljeni borac i humanista koji je cijeli svoj život posvetio borbi za ostvarivanje ideala redničke klase, za socijalno i nacionalno oslobođenje, za ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo” čime je “izborio trajno mjesto među najistaknutijim ličnostima radničkog pokreta i SK BiH” o čemu svjedoče riječi izrečene na njegovoj sahrani 1983. godine. Tom prilikom je istaknuto da je Humo primjer “častnog života revolucionara i komunista” s velikim udjelom u “društvenom, ekonomskom i kulturnom preobražaju i razvoju njegove Bosne i Hercegovine”.

Stoga, da bi se razumjela složenost *partijskog razlaza* s Humom ovaj slučaj mora se ozbiljno razmotriti u širem, jugoslavenskom kontekstu. Val očekivane *samokritike*, kao provjerenog i trajnog metoda partijskog rada s namjerom jačanja discipline, nakon 21. sjednice Predsjedništva SKJ i Pisma Predsjednika SKJ i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ zahvatio je i bosanskohercegovačku Partiju. Njeno rukovodstvo je bilo odlučno da izvrši nalog,

pronađe i obračuna se sa *disidentima* u svojim redovima. Razlaz sa starim, istaknutim drugovima rezultirat će njihovim političkim potiskivanjem što se uklapalo u kontekst rekonstrukcije republičkih rukovodstava u Jugoslaviji početkom 1970-ih godina i procesa povlačenja ratnih kadrova koji su nosili oreol revolucionara i uživali veliki ugled.

Nova generacija komunističkih prvaka koja izrasta tokom druge polovine 1960-ih godina u Bosni i Hercegovini itekako je imala interesa da se potisnu ovi stariji kadrovi koji su, potičući bojazan od konfederalizma, mogli dovesti u pitanje njihov, značajno drugačiji, način rada i ciljeve aktuelne reforme. Istovremeno, bilo je očigledno da stariji drugovi, koji su već godinama obnašali savezne funkcije, sve su manje imali udjela u aktuelnim procesima, nedovoljno poznavali stanje, ali i novi, ambiciozniji kurs rukovodstva. Međutim, proskribirana *grupa* bila je sastavljena od pojedinaca koji su u svojoj kritici polazili sa značajno različitih pozicija i s različitim motivima.

To nije spriječilo dominirajuću struju da iskoristi postojeće *nerazumijevanje*, konstruira predstavu u njihovom višegodišnjem *odrođavanju* i ocijeni ih kao frakciju unutar SK koja surađuje s “liberalima, informbirovcima i nosiocima hegemonističkih tendencija” i koja ima “nezajažljivu požudu za ličnom vlašću u ostvarivanju dominantnog uticaja na politiku SR BiH”. Na koncu, bez mnogo pomjeranja unutar rukovodeće strukture i značajnije reakcije drugih republika ili saveznog centra, višemjesečna diskusija je okončana odlukama koje su stvorile utisak da je i bosanskohercegovačko rukovodstvo uspješno ispunilo svoj partijski zadatak.

Izvori i literatura

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo,	– Fond Avde Hume
	– Fond Centralnog komiteta SKBiH
	– Fond Rate Dugonjića
Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo,	– Fond Branka Mikulića
Arhiv Jugoslavije, Beograd,	– Fond Centralnog komiteta SKJ

Oslobođenje, Sarajevo, 1943, 1944, 1945, 1953, 1966, 1972, 1973, 1984.

Jež, Beograd, 1970.

44, 45, 46, 48 i 49. *sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (septembar-novembar 1972), knjiga I.* (1977). NIŠP Oslobođenje. Sarajevo.

44, 45, 46, 48 i 49. *sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (septembar-novembar 1972), knjiga II.* (1977). NIŠP Oslobođenje. Sarajevo.

Avdić, Senad (1990). *Nijaz izbliza*. DES. Sarajevo.

Babić, Nikola (ur.) (1974) *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini. Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine.*

Institut za istoriju-Sarajevo. Beograd.

- Bandžović, Safet (2002). "Bosna i Hercegovina u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a", *Prilozi br. 31*. Institut za istoriju. Sarajevo, 179- 204.
- Borovčanin, Drago (1979). *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*. Svjetlost. Sarajevo.
- Borovčanin, Drago (1980). "Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti". *Prilozi br. 17*. Institut za istoriju. Sarajevo, 11-27.
- Enciklopedija Jugoslavije 4 HIL-JUGOS*. (MCMLX). Leksikografski zavod FNRJ. Zagreb.
- Filandra, Šaćir (1998). *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sejtarija. Sarajevo.
- Goldstein, Ivo (2019). "Josip Broz Tito, KPJ i Bosna i Hercegovina 1937-1943. godine". u: *Međunarodna naučna konferencija 75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20 i 21. stoljeću*- zbornik radova, knjiga CLXXIX. ANUBiH. Sarajevo, 93-115.
- Hoare, Marko Attila (2019). *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*. Vrijeme. Zenica.
- Humo, Avdo (1969a). "Integracioni smisao državnosti". *Odjek*, br. 6, 3-4.
- Humo, Avdo (1969b). "Integracioni smisao državnosti. Finese nacionalnog pitanja 2". *Odjek*, br. 7, 2.
- Humo, Avdo (1969c). "Komunistička partija i nacionalno pitanje". *Odjek*, br. 23-24, 4.
- Humo, Avdo (2019). *Moja generacija*. Vrijeme. Zenica.
- Husić, Džavid (1991). *Javno svjedočenje Branka Mikulića*. Express. Sarajevo.
- Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, knjiga 2* (1990). Institut za istoriju. Sarajevo.
- Kamberović, Husnija (2011). "Konstruiranje disidentske slike u komunističkom pokretu u Bosni i Hercegovini: slučaj Avde Hume". u: *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Institut za istoriju. Sarajevo, 219-237.
- Kamberović, Husnija (2011b). "Stavovi rukovodstva komunističkog pokreta u Bosni i Hercegovini o sukobu sa Informbiroom 1948. godine". u: *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Institut za istoriju. Sarajevo, 124-149.
- Ko je ko u Jugoslaviji* (1970). Hronometar. Beograd.
- Kozar, Đuro (2014). *Izveštaj piše ko preživi*. Poslovni glasnik. Sarajevo.
- Narodni heroji Jugoslavije*. (1982). Partizanska knjiga/Narodna knjiga/Pobjeda, Beograd/Titograd.
- Povijest Saveza komunista Jugoslavije* (1985). Izdavački centar Komunist. Narodna knjiga. Rad. Beograd.
- Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a 26. i 27. novembra 1942. u Bihaću i 29. i 30. novembra 1943. u Jajcu* (1963). Stvarnost. Zagreb.
- Redžić, Enver (1998). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. OKO. Sarajevo.
- Redžić, Enver (ur.) (1968). *ZAVNOBiH- dokumenti, knjiga I 1943-1944*. Institut za proučavanje radničkog pokreta. Sarajevo.
- Redžić, Enver (ur.) *ZAVNOBiH- dokumenti, knjiga II 1945*. (1968). Institut za proučavanje radničkog pokreta. Sarajevo.
- Sarač Rujanac, Dženita (2019). "Afirmacija nacionalnog identiteta Bošnjaka u raspravama Avde Hume i Salima Ćerića početkom 1970-ih godina". u: *Bošnjaci u Hercegovini kroz historiju- zbornik radova sa naučnog skupa Mostar 14. 5. 2018*. BZK Preporod. Mostar, 119-124.
- Šehić, Zijad (2019). "Povijesna utemeljenost državnosti Bosne i Hercegovine". u: *Međunarodna naučna konferencija 75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20 i 21. stoljeću*- zbornik radova, knjiga CLXXIX. ANUBiH. Sarajevo, 33-57.

Dženita Sarač Rujanac: *Prilog političkoj biografiji Avde Hume – vijećnika Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, 26, 27 i 28. aprila u Sarajevu- po stenografskim bilješkama i skupštinskim zapisima.* (1955). Narodna štamparija. Sarajevo.

Internet izvori

www.tacno.net/naslovnica/tomislav-markovic-sramotno-je-ne-znati-o-avdi-humi-i-njegovoj-velicanstvenoj-bosni-i-hercegovini/7.8.2020. (pristupljeno 10. 8. 2020)

CONTRIBUTION TO THE POLITICAL BIOGRAPHY OF AVDO HUMO – COUNCILLOR OF THE THIRD SESSION OF THE STATE ANTI-FASCIST COUNCIL FOR THE NATIONAL LIBERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

One of the councillors of the third session of the State Anti-fascist Council for the National Liberation of Bosnia and Herzegovina (orig. abbrev. ZAVNOBiH; April 26-28, 1945 in Sarajevo), who participated in the preparation and work of the previous two sessions (in Mrkonjic Grad in 1943 and Sanski Most in 1944), was Avdo Humo, *a writer from Mostar, an illegal and a professional revolutionary*. Humo is undoubtedly one of the most important intellectuals and politicians of the 20th century in Bosnia and Herzegovina.

This paper points out the key biographical data following Avdo Humo from his student days. As a graduate of the Faculty of Philosophy in Belgrade, he has been an active member of the Communist Party of Yugoslavia (CPY) since the mid-1930s and also an organizer of anti-fascist resistance during World War II. Humo had great merit in the process of constituting and institutionalizing Bosnia and Herzegovina as one of the six equal republics in federal Yugoslavia. After the war, he participated in numerous prominent political and social roles, both in the Republic and in the federal centre.

However, Avdo Humo was politically marginalized and morally disqualified in the context of a strong wave of *self-criticism* within the League of Communists of Yugoslavia (LCY) in the early 1970s, during the reconstruction of the Republican leadership and the removal of the so-called spring followers and liberals, i.e. significant re-Stalinization of the system. *The parting* of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina with Avdo

Humo, Hajro Kapetanovic, Osman Karabegovic, and Cedo Kapor at the end of 1972 followed their sharp criticism of the dominant current, undemocratic relations, unprincipledness, firm-hand leadership, management by a narrow circle of leaders and the more. The Republican leadership assessed them as a synchronized group, as a faction within the League of Communists that cooperates with "liberals, informers, and bearers of hegemonic tendencies" and that has "insatiable lust for personal power in realization of dominant influence on the policy of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina." The party leadership unanimously assessed their criticism as groundless and stated that their target was the destabilization of the leadership and causing a rift within it. After months of discussion at sessions in November 1972, the Central Committee of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina adopted the conclusions and the decision to issue the notice of a reprimand to Avdo Humo, a critique to Kapetanovic and Kapor, and to exclude Osman Karabegovic from the League of Communists. The party leadership was holding talks with them in the following period, but this act meant a partial generational shift. The aforementioned old revolutionaries were almost completely suppressed from the public and political scene. In this way, without much turbulence within the governing structure, and the reaction of other republics or the federal centre, it was created the impression that the Bosnian leadership consistently implemented the conclusions of the 21st session of the Presidency of LCY, held in December 1971, as well as *the Letter* of the President of LCY and the Executive Committee of LCY, and so settled accounts with dissidents in its ranks.

Today, the Humo's collection of documents is available in the Archives of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo. The Archives preserves a part of the legacy of this prominent intellectual, writer, revolutionary, which testifies to his significant and versatile social engagement and interest in numerous, extremely important, and complex political issues. Some of them deserve special attention. This paper focuses on those crucial issues, pointing out how Humo viewed them, how he interpreted them and how, as a prominent socio-political worker, he presented them to the public in the conditions of shaping a *more humane* self-management socialism.

PREZENTACIJA TREĆEG ZASJEDANJA ZAVNOBiH-a U SARAJEVU OD 26. DO 28. APRILA 1945. GODINE

Zijad Šehić*

Sažetak: Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je od 26. do 28. aprila u oslobođenom Sarajevu, u svečano uređenoj sali bivšeg Sokolskog doma. Na zasjedanju, prisustvovalo je 155 vijećnika. Razmatrani su Politički izvještaji Predsjedništva i Izvještaj o radu Predsjedništva ZAVNOBiH-a od Drugog do Trećeg zasjedanja. Referenti su bili Rodoljub Čolaković i Hasan Brkić. Na Trećem zasjedanju donesene su odluke kojim je dovršena državna organizacija Bosne i Hercegovine na ideji ZAVNOBiH-a, kao narodnog predstavništva i nosioca volje naroda Bosne i Hercegovine da sami upravljaju svojim državnim razvojem. Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a donesene su dvije historijske odluke: ZAVNOBiH je prerastao u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine, a Predsjedništvo ZAVNOBiH-a postalo je Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine. Svi vijećnici koji su imali vijećničku punomoć za Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, postali su prvi narodni poslanici Narodne skupštine Bosne i Hercegovine. Druga odluka Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a odnosila se na formiranje prve vlade federalne Bosne i Hercegovine. Vlada je formirana nakon što je Narodna skupština Bosne i Hercegovine 27. aprila prihvatila Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine. Za predsjednika vlade izabran je Rodoljub Čolaković, a prvi potpredsjednik je bio dr. Zaim Šarac, ministar lokalnog saobraćaja i drugi dr. Jakov Grgurić. Za ministra unutrašnjih poslova bio je izabran Đuro Pucar Stari, ministra bez portfelja Ilija Došen, ministra pravosuđa Hamdija Čemerlić, ministra prosvjete profesor Ante Babić, ministra finansija Hasan Brkić, ministra trgovine i snabdijevanja Pašaga Mandžić, ministra industrije i rudarstva ing. Čazim Ugljen, ministra poljoprivrede i stočarstva general-major Vlado Šegrt, ministra šumarstva profesor Ante Martinović, ministra narodnog zdravlja dr. Nedo Zec, ministra građevina dr. Cvitan Spužević i ministar socijalne politike Novak Mastilović. Vlada je imala 11 ministarstava. S izborom prve vlade, federalna Bosna i Hercegovina je konstituisala svoju

* Prof. dr., Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
E-mail: zijad.sehic@gmail.com

izvršnu vlast, a prerastanjem Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu zaokružena je izgradnja državnosti Bosne i Hercegovine koja je utemeljena odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, 1943. godine. Osim zvaničnim referatima zasjedanja posebna pažnja je posvećena izlaganju govornika koji su ukazivali na ostvarene rezultate NOR-a.

Ključne riječi: ZAVNOBiH, ministri, vlada, referati, javni diskurs

Nakon ulaska partizanskih trupa u Sarajevo, 26. aprila 1945. godine, sazvano je i održano treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, koje je bilo njegovo posljednje zasjedanje. Zasjedanje je održano u svečano uređenoj sali bivšeg Sokolskog doma u Sarajevu, od 26. do 28. aprila 1945. godine.

Za predsjedničkim stolom zauzeli su mjesta članovi Predsjedništva dr. Vojislav Kecmanović, Avdo Humo, dr. Jakov Grgurić, Đuro Pucar Stari, sekretar Hasan Brkić i članovi Rodoljub Čolaković, Sulejman Filipović, Novak Mastilović, Ante Babić, Florian Sučić, Muratbeg Zaimović, Pero Đukanović i Simo Eraković.

Početak zasjedanja ZAVNOBiH-a

Vijećnici i učesnici Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: Fazlija Alikalfić, Zaim Šarac, ing. Čazim Ugljen, Mile Perković i Novak Mastilović

(Zbirka fotografija, ZAVNOBiH, Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo; Inv. br. 14450).

Predsjedništvo Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a
(Zbirka fotografija ZAVNOBiH, Historijski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo, Inv. br. 14384)

Tačno u 9 sati Predsjednik ZAVNOBiH-a Vojislav Kecmanović je pozdravio goste i otvorio zasjedanje.

Dr. Vojislav Kecmanović pozdravlja goste (Zbirka fotografija, ZAVNOBiH,
Historijski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo; Inv. br. 14359)

Dr. Vojislav Kecmanović “Đedo” otvara zasjedanje (Zbirka fotografija, ZAVNOBiH, Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo; Inv. br. 14358)

Nakon otvaranja zasjedanja slijedio je govor Edvarda Kardelja, potpredsjednika Savezne vlade i ministra za Konstituantu.

Izlaganje Edvarda Kardelja
(Zbirka fotografija, ZAVNOBiH, Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo; Inv. br. 14358)

Zatim se vijećnicima obratio delegat iz Srbije, predsjednik Narodne skupštine Srbije dr. Siniša Stanković, prenoseći “plamene bratske pozdrave od Srbije, od njene Narodne skupštine i želeći sretan i uspješan rad, isto onako uspješan kao što je bila uspješna i dotadašnja borba za slobodu”. Nakon njega obratio se delegat iz Sandžaka Murat eff Šećeragić, prenoseći tople pozdrave i želju da narod Bosne i Hercegovine izgradi svoju narodnu vlast za bolje i sretnije dane. Nakon tih obraćanja počeo je radni dio zasjedanja.

Slijedio je referat Rodoljuba Čolakovića, člana Predsjedništva ZAVNO-BiH-a pod nazivom “Politički izvještaj”. Naglašavao je da je potrebno “učvrstiti narodnu vlast, odabirajući kao njene organe najčestitije ljude privlačeći u nju kvalifikovane stručnjake, boriti se svom snagom protiv svake pojave birokratizma i korupcije. Tu vlast izvojevao je narod da bi se pomoću nje izgradio sebi bolji, čovječniji i srećniji život”.

U popodnevnom nastavku sjednice slijedilo je izlaganje prijavljenih diskutanata. Mujbeg Rustenpašić, narodni poslanik iz Gradačca navodio je uspjehe i zasluge Jugoslavenske Armije.

Rodoljub Čolaković čita politički izvještaj
(Zbirka fotografija, ZAVNOBiH, Historijski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo; Inv. br. 14364)

Mujbeg Rustembegović

Bogomir Brajković

Ignjat Marić

Enver Redžić

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, Narodna štamparija, 1955, 81.

Zatim je govorio dr. Ljubomir Peleš, narodni poslanik iz Tuzle, izjavljujući: “Mi želimo da mlado pokolenje izvojski ovu borbu kako sa vanjskim neprijateljem tako i sa unutrašnjim i da provede jedinstvo naših naroda”. Jure Begić, narodni poslanik iz Tuzle je rekao da su “svećenici već po svom pozivu dužni da propovijedaju bratstvo među ljudima na zemlji, pa mislim da ne bi bio veliki grijeh kad bi progovorili i po koju riječ za bratstvo i jedinstvo Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini”.

Izlaganje je zatim nastavio dr. Hamdija Čemerlić, vijećnik iz Sarajeva, koji je rekao: “U demokratskoj federativnoj Jugoslaviji mi danas imamo snažnu armiju, vođenu spremnim i rodoljubivim našim oficirima. Mi imamo jedinstvenu vladu. Mi imamo moćne saveznike, Sovjetski Savez, Englesku i Ameriku. Mi imamo naš narodno-oslobodilački front, front u kojem se okuplja sve što je čestito, sve što je rodoljubivo i slobodarsko”.

Vasilj Semak, narodni poslanik iz Prnjavora se vijećnicima obratio sljedećim riječima: “Nećemo više robovanja. Hoćemo da radnik bude dobro plaćen, da bi mogao od zarade prehraniti sebe i djecu, a gospoda da ga smatraju ne robom nego svojim drugom. Gospoda da smatra svoju sluškinju drugaricom”

Zatim je govorio potpukovnik Hamdija Omanović, narodni poslanik iz Cazin, koji je rekao: “Mi smo Bosnu i Hercegovinu oslobodili, naša junačka vojska završava oslobođenje Bosne i Hercegovine, ali pred nama stoje još krupni zadaci. U krvi stečeno bratstvo i jedinstvo predano nam je kao najveći amanet od stotina hiljada onih prvoboraca, najmilijih i najboljih koji padoše stvarajući bratstvo i jedinstvo naših naroda. Taj amanet dužnost nam je da čuvamo kao najveću svetinju”.

Jure Begić

Treće zasjedanje
ZAVNOBiH-a,
Narodna štamparija,
1955, 81.

Narodni poslanik Hamdija Ćemerlić
(Zbirka fotografija ZAVNOBiH, Historijski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo; Inv. br. 14343)

Hamdija Omanović Čedo Kapor Božo Vukoje Salko Nazečić Miloš Zekić
Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, Narodna štamparija, 1955, 81.

Čedo Kapor, narodni poslanik iz Trebinja je rekao: “Budućnost nas nago-
ni da se još više samoprijegora učvršćujemo našu narodnu vlast i naš front

u Jugoslaviji, Našu Jugoslavensku Armiju koja je garancija ljepše i sretnije budućnosti naroda Jugoslavije”.

Zatim se vijećnicima obratio Božo Vukoje, narodni poslanik iz Bileće i rekao: “Ja sa ovog mjesta upućujem u ime naroda, poznavajući šta narod misli, i srpskoj i hrvatskoj i muslimanskoj reakciji da prestanu sa svojim paklenim planovima da one pipke koje je bacila u Istočnoj Bosni, Hercegovini i drugdje, da ih povuče, jer će ih narod gaziti jer će im narod šiju zavrnuti”.

Zatim je govorio Salko Nazečić, narodni poslanik iz Mostara: “Narodi Hercegovine i Jugoslavije znaju da je stara Jugoslavija bila tamnica naroda. U ovoj sve-toj borbi narodi Jugoslavije razbili su tamnička vrata pod vođstvom pod vođstvom svog učitelja i vođe maršala Tita, da uđu u jedan ljepši život koji je dostojan čovjeka. Tim putem smo išli do sada i tim putem ići ćemo još odlučnije od danas”.

Potpukovnik Miloš Zekić, narodni poslanik iz Šehovića je rekao: “Danas su sudbinu svoje domovine uzeli u ruke oni koji su se borili za njen život i napredak i koji se nisu okaljali o čast naših naroda.”

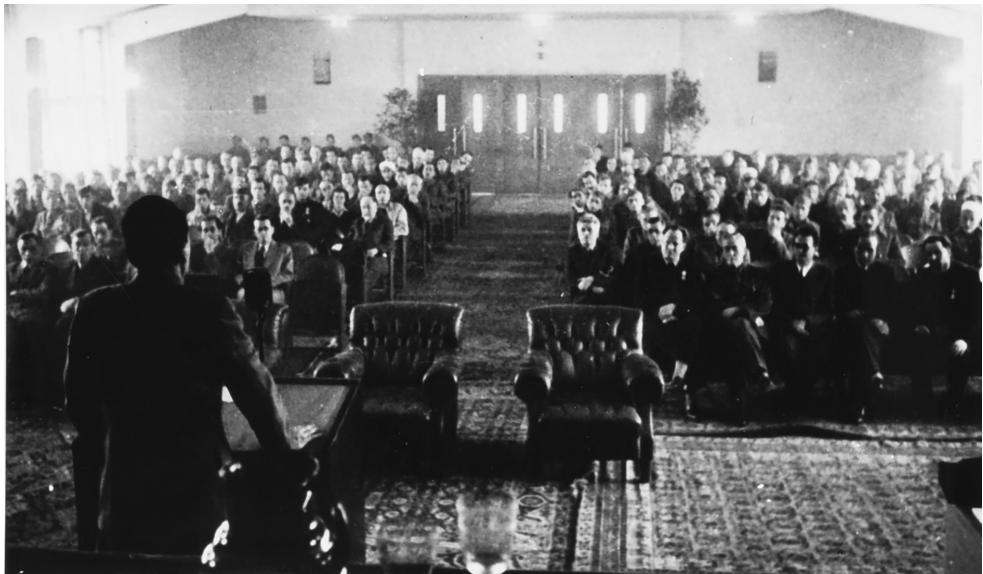
Zatim se vijećnicima obratio Boško Hadžić, narodni poslanik iz Dervente, koji je rekao: “Drugovi i drugarice. Nikada nisam bio sretniji kao danas kad smo se sastali ovdje, kad vidim zajedno braću Srbe, braću Hrvate, braću Muslimane. Nikada u istoriji Bosne i Hercegovine nismo uspjeli braćo da se tako sastanemo. Kada smo, drugovi i drugarice mogli četiri godine goli i bos, gladni i žedni probijati se od nemila do nedraga, mislim da je dužnost svih nas da upregnemo sve snage da obnovimo našu porušenu domovinu”.

Husnija Kurt i drugi delegati na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a
(Zbirka fotografija ZAVNOBiH, Historijski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo; Inv. br. 1839)

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a
(Zbirka fotografija ZAVNOBiH, Historijski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo; Inv. br. 14377)

S Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a
(Zbirka fotografija ZAVNOBiH, Historijski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo; Inv. br. 1834)

Izlaganje je nastavio Mato Marković, narodni poslanik iz Ljubuškog koji je rekao: “Osuđuje se rad pojedinih katoličkih svećenika koji su u manjini nastupali kao pobornici ustaštva i često puta otvoreno učestvovali kao ustaški oficiri u pojedinim zločinima”. Toša Kudžić, narodni poslanik iz Popova u Birču je rekao: “Narod će se uvijek boriti protiv svakog ugnjetača. Narod je od malih partizanskih odreda stvorio Jugoslovensku armiju a Jugoslovenska armija znaće i umjeće braniti tekovine naših naroda”. Milan Bursać, težak iz Kamenice, Drvar, član oblasnog NOO-a i AVNOJ-a je rekao: “Danas mi treba da radimo i da stvaramo, da bi od naše domovine stvorili jednu naprednu baštu, jednu naprednu kuću, jednu naprednu zemlju u kojoj ćemo dobro živjeti, u blagostanju i napretku. Mi danas treba da upnemo sve snage i učvrstimo bratstvo i jedinstvo. To je temelj naše slobode”.

Vijećnicima se zatim obratio Bogomir Brajković, narodni poslanik iz Tuzle, koji je izjavio: “Oslobođenjem čitave naše Bosne i Hercegovine mi ulazimo u nov period našeg državnog života... Učinićemo sve da u naš državni život unesemo sve konstruktivne snage hrvatskog naroda, da tako u državnoj zajednici sa Srbima i Muslimanima dovršimo ono što je za vrijeme NO borbe započelo”. Ilija Banjac, narodni poslanik iz Ključa je u govoru ukazao na četničku izdaju koja je jednako neprijateljska prema Srbima i prema Hrvatima i Muslimanima”. Andrija Mirković, kapetan iz Birča je rekao: “Mi imamo taj problem da taj narod povratimo i dočekamo bratski i srpski i muslimanski narod, da im pomognemo podići domove na njihovim opustošenim zemljama, da im pomognemo obraditi njihovu zemlju, da im ukažemo pomoć u radu”. Zatim je izlagao Pero Radiša narodni poslanik iz Travnik, koji je pozdravio skupštinu u ime svog kraja, govorio o prilikama u travničkom srezu i naglašavao da je bratstvo i jedinstvo osnova opstanka i napretka i samo ako bude sloge i iskrene saradnje savladaće se svi neprijatelji.

Pero Radiša

Svetozar Veinović

Treće zasjedanje
ZAVNOBiH-a,

Narodna štamparija, 1955, 81.

Muhidin Hamidović, kadija iz Sanskog Mosta: “Mi ćemo se založiti zajednički da podignemo našu napaćenu, našu porušenu zemlju i kad taj zadatak završimo onda neće biti nikoga ko će nam moći prigovoriti da mi nismo sposobni upravljati našom dragom državom”.

Svetozar Veinović, narodni poslanik iz Bосanskog Novog, povlačio je paralelu između dužnosti i značaja tadašnjih i bivših narodnih poslanika. Ukazivao je da Narodna vlada treba da izvrši mnoge teške zadatke ali ona u tom neće moći uspjeti ako je svim snagama ne pomognu narodni poslanici u narodu.

Drugi dan zasjedanja

Predsjednik Kecmanović je otvorio sjednicu i dao riječ članu Preidijuma ASNOM-a Aci Petrovskom. On je pozdravio sve narodne predstavnike herojske Bosne i Hercegovine, rekavši: “Makedonski narod zna za vaše herojstvo, za vaša junaštva, zna za vaše patnje i nevolje koje ste pretrpjeli za četiri godine fašističkog ropstva. Makedonski narod pozdravlja vas i bratski vam pruža ruku na izgradnji vaše opustošene zemlje, na kulturnom i ekonomskom podizanju Bosne i Hercegovine”. Zatim se vijećnicima obratio Lazo Lazić težak sa Kozare, riječima: “Drugovi i drugarice, narod Kozare uvjerava bratski narod Hercegovine, istočne Bosne i Centralne Bosne, da još do danas nije klonuo i da će danas pokazati svoje herojstvo kako u borbi tako i u izgradnji naše zemlje i podizanju političke svijesti naroda od onoga najmanjeg pionira pa do najiznemoglijeg starca”.

Mevla Jakupović, radnica iz Tuzle, u svom izlaganju je naglasila: “Hoćemo da dajemo krv za svoje oslobodioce. Mi dajemo krv za svoje spasioce. Narod Tuzle odlučno odgovara i odgovaraće na svaki njen pokušaj, jer je narod iskusio i uvidio ko mu je prijatelj, a ko neprijatelj”.

Dmitar Bajalica, potpukovnik, u svom izlaganju je između ostalog rekao: “Ja bih želio da se onaj elan, onaj duh koji je kovao bratstvo u našim jedinicama prenese svom svojom čvrstinom sa svim elanom na izgradnji mostova i puteva, željeznica na podizanju industrije, da se bratstvo kuje u znoju na boljoj izgradnji naše zemlje, da se na tom polju ugledamo na bratstvo i unutar naših jedinica. Samo tako stvoreno bratstvo, koje je stvoreno u našim jedinicama, dovešće do toga da će i dalje u budućnosti ostati najmoćniji branilac naše slobode i nezavisnosti”.

Enver Redžić, narodni poslanik iz Bihaća, u svom izlaganju je naglasio: “Odluke koje ćemo donijeti na ovom Trećem zasjedanju, na kome ćemo stvoriti i svoju narodnu vladu, još više će otvoriti vidik narodu bihaćkog okruga u bolju budućnost čitave naše domovine. Ta vlada koju mi ovde stvaramo biće vlada narodnih pobjednika, djelo narodno-oslobodilačkog pokreta u prvom redu biće vlada bratstva i jedinstva naših naroda. Takvu vladu mi nismo nikada imali i mi se ponosimo što je ovde stvaramo na ovom našem zasjedanju”.

Đurađ Bojinović, težak iz Stekerovaca, Glamoč, član AVNOJ-a je izjavio: “Smjelo mogu tvrditi da je 90% naroda uz naš pokret.

Mevla Jakupović Dmitar Bajalica
Treće zasjedanje
ZAVNOBiH-a,
Narodna štamparija, 1955, 81.

Enver Redžić, narodni poslanik
(Zbirka fotografija ZAVNOBiH, Historijski
muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Inv. br.
14375)

Naša narodna vlast koja je u razvitku okupila je oko sebe sav narod. Narodna vlast postala je matica tog naroda. Mogu da kažem i to da je od 12 hiljada koliko broji ovaj srez, 2.500 hiljade drugova otišlo u borbu, čije su kosti posijane širom cijele naše zemlje”.

Soja Čopić narodni poslanik iz Bosanske Krupe, obratila se vijećnicima sljedećim riječima: “Naše žene Bosanske Krajine učinile su mnogo i žrtvovale mnogo. Rade na svojim zgarištima i ništa nisu žalile, ni svoje kuće ni imanja, ni ono što im je najdraže, svoje djece da bi našem narodu što prije došla sloboda. One su svjesne da bez slobode nema sreće, a bez borbe da Sloboda ne može doći. Žene Krajine su šutile cio svoj vijek

pa im danas nije lako govoriti. Samo smo mi odlučno progovorile u ovoj narodno-oslobodilačkoj borbi”.

Ignjat Marić, težak iz Blagaja, član Sreskog NOO-a je rekao: “Kako god je naš narod bio osnovna snaga za vođenje rata kroz ove četiri godine, isto tako on mora da bude osnovna poluga za podupiranje i davanje svake pomoći i podrške našoj narodnoj vladi koju ćemo izabrati. Samo na taj i takav način vlada će moći pravilno da rukovodi i pravilno da izvršava sve odluke i ono što je u interesu naših naroda”.

Soja Čopić
Treće zasjedanje
ZAVNOBiH-a,
Narodna štamparija,
1955, 81.

Milan Guteša, težak iz sela Suvaje iz Bosanskog Petrovca, član Okružnog NOO-a, u svom izlaganju je naglasio: “Ne voliti svoju zemlju i život u svojoj zemlji to je kukavički, to je neljudski i nitkovički... Ja pozivam sve vas na obnovu, na ekonomski i privredni rad. Neka ljekari opet prime svoj sveti posao, liječenje, učitelji škole, zanatlije svoje zanate, orači-

ma svoje njive. Mi hoćemo zemlju veselu, zemlju poleta, zemlju radinosti, zemlju blagostanja”. Jure Mikulić, težak iz sreza Gornji Vakuf, član AVNOJ-a, je rekao: “Kada je trebalo oprati čast i ponos naše zemlje i naših naroda, mala po svom broju, ali velika po svojim načelima, po svom rodoljublju i svojoj hrabrosti, ta mala politička partija oprala je obraz naših naroda. Sredstva kojima se reakcija održavala toliko godina danas su istrgnuta iz njihovih ruku”. Treća tačka dnevnog reda bila je Izvještaj o radu Predsjedništva ZAVNOBiH-a, a referent je bio Hasan Brkić. U svom izlaganju je naglasio: “Mi imamo državu kojoj smo položili temelje, kojoj je položio temelje naš Narodno-oslobodilački pokret, i naša narodno-oslobodilačka borba. Ti će temelji ostati, ti se temelji ne mijenjaju. Može se promijeniti unutrašnja forma u pogledu uprave, kao što je to u referatima iznešeno, ali temeljni kamen je federacija. Na toj federaciji je sagrađena je naša zajednička domovina, velika i draga Jugoslavija. Ova velika Jugoslavija najbolja je garancija da će biti očuvana naša hrabra Hercegovina, koja je toliko krvi za nju dala”.

Nakon referata slijedila je diskusija. Dr. Kosta Grubačić, profesor filozofije iz sela Poljci, Bileća, koji je izjavio: “Ja smatran drugovi, da će u herojskoj Bosni i Hercegovini zbratimljena, zagrljena, braća Muslimani, Hrvati i Srbi, učiniti sve što mogu, da, kao što su u oružanoj bici dobili počasno mjesto, danas u obnovi i izgradnji naše zemlje, udarničkim radom dobiju isto tako počasno mjesto”. Zatim je slijedila diskusija narodnog poslanika iz Stoca Ibrahima Šatora, koji je izjavio: “Zaista, nameće se hitna potreba da se riješim pitanje prinadležnosti činovnika i radništva. Ako uzmemo u obzir da radnici zaista svojski rade na poslu koji im se povjerava, onda to pitanje iskršava što stvarnije. Mogu da istaknem samo jedan primjer. Prilikom oslobađanja Mostara zatekli smo produkciju ugljena u rudokopu niti devet vagona dnevno a radilo je oko 1.000 radnika. Danas, kada radi ne više od 600 radnika, produkcija iznosi preko 26 vagona dnevno. Iz tog primjera se najbolje vidi da su radnici svjesni i da su se svojski prihvatili posla. Zato smatram da naša Vlada treba najhitnije da povede računa da se i njima posveti puna pažnja”.

Stevo Popović, narodni poslanik iz Vukosavaca se obratio vijećnicima sljedećim riječima: “Govorio sam o razlozima zbog čega nije bilo moguće više učiniti. Sada, pošto je naša oblast

Hasan Brkić
Treće zasjedanje
ZAVNOBiH-a,
Narodna štamparija,
1955, 46.

Stevo Popović
Treće zasjedanje
ZAVNOBiH-a,
Narodna štamparija,
1955, 81.

konačno oslobođena, mi ćemo uz pomoć cijelog naroda da upregnemo sve sile da što prije učvrstimo narodnu vlast u Istočnoj Bosni učinimo sve da se što bolje organizuje, ojača i učvrsti naša mlada država Federalna Bosna i Hercegovina.

Omer Gluhić, učitelj, narodni poslanik iz Tuzle se sljedećim riječima obratio vijećnicima: “To su teškoće s kojima se borimo, ali mi smo svjesni da narod Tuzle, narod tuzlanskog kraja, specijalno Muslimani koji su u većini, znaju da su prvi put u svojoj istoriji stali u kolo slavenskih naroda i da se prvi put bore za slavensku stvar. Oni su stisnuli bratsku ruku, lijevo i desno, Srbinu i Hrvat, i taj stisak je zaliven krvlju, taj stisak je vječan”.

Zatim se na zasjedanju obratio Mujo Hodžić, težak iz sela Šatorovića, Rogatica, narodni poslanik, koji je rekao: “Ja sam seljak sa Romanije, sa Romanije koja je sve dala za našu pobjedu. Dala je ono što je najmilije i što je najdraže. Prva je bila u borbi, a prva je danas u radu. Naša Romanija, naši krajevi, Rogatica, Goražde, Foča, svi ti krajevi oko Romanije i oko Sarajeva, ukoliko ih nisu fašističke hulje istrijebile, svi su krenuli sa svojim narodnim vlastima”.

Rato Dugonjić
Treće zasjedanje
ZAVNOBiH-a,
Narodna štamparija,
1955, 49.

Rato Dugonjić, narodni poslanik iz Sarajeva, u svom izlaganju je između ostalog rekao: “Neobično sam radostan što mogu ovdje, s ovog mjesta da vas pozdravim kao građanin našeg dragog Sarajeva, napaćenog i namučenog Sarajeva, koje je još do prije mjesec dana gledalo svoje građane kako više po kestenovima na Marindvoru a danas je doživjelo sreću da se u njemu kruniše Sloboda Bosne i Hercegovine”.

Zatim je govorio dr. Jakov Grgurić, narodni poslanik iz Livna i rekao: “Mi imamo državu kojoj smo položili temelje, kojoj je položio temelje naš narodno-oslobodilački pokret i naša narodno-oslobodilačka borba. Ti će temelji ostati, ti se temelji ne mijenjaju. Može se promijeniti unutrašnja forma u pogledu uprave, kao što je to u iznesenim referatima izneseno, ali temeljni kamen je federacija. Na toj federaciji sagrađena je naša zajednička kuća, zajednička naša domo-

vina, velika i draga Jugoslavija. Ova velika Jugoslavija najbolja je garancija da će biti očuvana naša hrabra Herceg-Bosna koja je toliko krvi za nju dala”.

Četvrta tačka dnevnog reda je bio “Prijedlog odluke o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a za period od Drugog do Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a”, a tekst odluka je pročitao Hasan Brkić. Zatim je pročitana “Odluka o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine od 1. jula 1944”. Član 1. Naziv ZAVNOBiH-a se mijenja i glasi: “Narodna skupština Bosne i Hercegovine. Donijet je i “Zakon o zakletvi narodnih poslanika Narodne Skupštine Bosne i Hercegovine”, i “Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine”.

Potpredsjednik Prezidijuma ZAVNOBiH-a Đuro Pucar – Stari
i član Prezidijuma ing. Uglješa Danilović
Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, Narodna štamparija, 1955, 16.

Treći dan zasjedanja

Na osnovu mandata koji mu je prethodnog dana bio povjeren od Narodne skupštine Bosne i Hercegovine, Rodoljub Čolaković je sastavio Vladu, koja će biti izraz borbene volje naroda Bosne i Hercegovine, a s druge strane ta Vlada će biti sposobna da izvrši sve one zadatke koji se pred nju postavljaju. Zatim je pročitana lista Vlade. Za predsjednika vlade izabran je Rodoljub Čolaković, a prvi potpredsjednik je bio dr. Zaim Šarac, ministar lokalnog saobraćaja i drugi dr. Jakov Grgurić. Za ministra unutrašnjih poslova bio je izabran Đuro Pucar Stari, ministra bez portfelja Ilija Došen, ministra pravosuđa Hamdija Čemerlić, ministra prosvjete profesor Ante Babić, ministra finan-

sija Hasan Brkić, ministra trgovine i snabdijevanja Pašaga Mandžić ministra industrije i rudarstva ing. Ćazim Ugljen, ministra poljoprivrede i stočarstva general-major Vlado Šegrt, ministra šumarstva profesor Ante Martinović, ministra narodnog zdravlja dr. Nedo Zec, ministra građevina dr. Cvitan Spužević i ministar socijalne politike Novak Mastilović

Članovi prve Vlade Bosne i Hercegovine

S lijeva na desno: Hasan Brkić, Ante Babić, Đuro Pucar – Stari, Pašaga Mandžić, dr. Zaim Šarac, ing. Ćazim Ugljen, dr. Cvitan Spužević, Rodoljub Ćolaković, Novak Mastilović, dr. Jakov Grgurić, Ante Martinović, dr. Hamdija Ćemerlić, dr. Nedo Zec i Ilija Došen.

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, Narodna štamparija, 1955, 113.

Narodni poslanici polažu zakletvu

(Zbirka fotografija ZAVNOBiH, Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo; Inv. br. 14350)

Dr. Vojslav Kecmanović čestita Vladi
(Zbirka fotografija ZAVNOBiH, Historijski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo; Inv. br. 14340)

Nakon proglašenja Vlade Bosne i Hercegovine, uslijedila su brojna čestitanja.

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, čestitanja ministrima
(Zbirka fotografija. ZAVNOBiH. Historijski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo; Inv.br. 14287)

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, čestitanja ministrima
(Zbirka fotografija ZAVNOBiH. Historijski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo; Inv.br. 14286)

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, čestitanja ministrima
(Zbirka fotografija ZAVNOBiH, Historijski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo, Inv. br. 14293)

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, čestitanja ministrima
(Zbirka fotografija. ZAVNOBiH. Historijski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo, Inv.br. 14295)

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, čestitanja ministrima
(Zbirka fotografija. ZAVNOBiH. Historijski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo; Inv.br. 14307)

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, čestitanja ministrima (Zbirka fotografija. ZAVNOBiH. Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo; Inv.br. 14301)

Na kraju zasjedanja usvojen je Zakon o izmjeni člana 2. Odluke ZAVNO-BiH-a o stvaranju Zakonodavnog odbora od 1. jula 1944. Član 2 Odluke Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine o stvaranju Zakonodavnog odbora mijenja se i glasi: "Zakonodavni odbor sačinjavaju predsjednik, i deset članova koje bira iz svoje sredine Narodna skupština Bosne i Hercegovine. Ovaj zakon stupa na snagu odmah.

Sarajevo, 28. aprila 1945.

Nakon završetka Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sarajevu održane su brojne svečane manifestacije povodom usvojenih zaključaka.

Miting u Sarajevu povodom proglašenja prve vlade, 28. aprila 1945. godine
(Zbirka fotografija. ZAVNOBiH. Historijski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo; Inv.br. 14287)

Vječna vatra, www.radiosarajevo.ba

Vječna vatra, www.radiosarajevo.ba

Zaključak

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je od 26. do 28. aprila u oslobođenom Sarajevu, u svečano uređenoj sali bivšeg Sokolskog doma. Na zasjedanju, prisustvovalo je 155 vijećnika. Na Trećem zasjedanju donesene su odluke kojim je dovršena državna organizacija Bosne i Hercegovine na ideji ZAVNOBiH-a, kao narodnog predstavnštva i nosioca volje naroda Bosne i Hercegovine da sami upravljaju svojim državnim razvojem. Na zasjedanju su donesene dvije historijske odluke: ZAVNOBiH je prerastao u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine, a Predsjedništvo ZAVNOBiH-a postalo je Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine. Svi vijećnici koji su imali vijećničku punomoć za Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, postali su prvi narodni poslanici Narodne skupštine Bosne i Hercegovine. Vlada je formirana nakon što je Narodna skupština Bosne i Hercegovine 27. aprila prihvatila Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine. S izborom prve vlade, federalna Bosna i Hercegovina je konstituisala svoju izvršnu vlast, a preraštanjem Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu zaokružena je izgradnja državnosti Bosne i Hercegovine koja je utemeljena odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, 1943. godine. Osim zvaničnim referatima

zasjedanja posebna pažnja je posvećena izlaganju govornika koji su ukazivali na ostvarene rezultate NOR-a.

Bibliografija

Zbirka fotografija ZAVNOBiH, Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a 26, 27. i 28. aprila 1945. godine u Sarajevu prema stenografskim bilješkama i skupštinskom zapisniku; Narodna Skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Narodna štamparij, Sarajevo 1955.
ZAVNOBiH-dokumenti 1945, Knjiga II, „Veselin Masleša“, Sarajevo 1968.

CONCLUSION

The Third assemblage of ZAVNOBiH was held from 26th to 28th April in liberated Sarajevo, in the ceremonial hall of the former Sokolski dom. The session was attended by 155 councilors. Decisions were made at the Third session which completed the state organization of Bosnia and Herzegovina on the idea of ZAVNOBiH, as a national representation and bearer of the will of the people of Bosnia and Herzegovina to achieve their own state development. Two historic decisions were made at the session: ZAVNOBiH grew into the National Assembly of Bosnia and Herzegovina, and the Presidency of ZAVNOBiH became the Presidency of the National Assembly of Bosnia and Herzegovina. All councilors who had a councilor's power of attorney for the Third assemblage of ZAVNOBiH became the first deputies of the National Assembly of Bosnia and Herzegovina. The government was formed after the National Assembly of Bosnia and Herzegovina had adopted the Law on the National Government of Bosnia and Herzegovina on the 27th April. With the election of the first government, federal Bosnia and Herzegovina constituted its executive power, and with the transformation of the Third assemblage of ZAVNOBiH into the National Assembly, the statehood of Bosnia and Herzegovina was completed, which was founded by the decisions of the First session of ZAVNOBiH in 1943. In addition, according to the official papers of this assemblage, special attention was paid to the presentation of speakers who pointed out the achievements of the National Liberation War.

REFERATI / SOCIOLOŠKE NAUKE

ZAŠTO JE DOŠLO DO PROMJENE POLITIKE ODNOSA PREMA RELIGIJI I CRKVI NEPOSREDNO NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

Ivan Cvitković*

Sažetak: *Ponešto o odnosu narodnooslobodilačkog pokreta prema religiji i religijskim zajednicama:* većina pripadnika pokreta nisu bili komunisti; komunisti su bili organizatori antifašističke borbe; za što se borio NOP; politika NOF-e; uvođenje zvanja vjerskog referenta među borcima; primjeri odnosa narodnooslobodilačkog pokreta prema slobodi religije; sloboda vjeronauke; osnivanje „Vjerske komisije“... *O religiji i Crkvi na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a:* vjerski službenici na zasjedanju; analiza diskusija u kojima se kritički osvrtao na religiju i religijske zajednice; biranje svećenika u ZAVNOBiH. *Gdje je pošlo ukrivo? Zašto je došlo do promjena odnosa prema religiji i Crkvi? Začeci netrpeljivosti:* obostrani postupci (vlasti i religijskih zajednica) koji su vodili zaoštavanju odnosa. Što je smetalo religijskim zajednicama? Što je sve motiviralo vlast za promjenu politike i zaoštavanje odnosa prema religijskim zajednicama?

Ključne riječi: Narodnooslobodilački pokret, ZAVNOBiH, religija, Crkva, rat.

Ponešto o odnosu narodnooslobodilačkog pokreta prema religiji i religijskim zajednicama

Mnogi iz religijskih zajednica koji pišu o partizanskom pokretu kao da svjesno prešućuju činjenicu da partizani u većini nisu bili komunisti (Markušić, 2019: 301). Među njima većina je bila pripadnik neke religijske zajednice (katoličke, islamske, pravoslavne ...). Istina, komunisti jesu bili organizatori ustanka i, uglavnom, vodeće osobe pokreta. Prenaglašeno se preko termina „crveni“, „partizani“, „komunisti“ stavlja naglasak na ideološki, umjesto antifašističkog i oslobodilačkog karaktera pokreta. U tom kontekstu i njegovog odnosa prema religiji i religijskim zajednicama. Zato neće biti suvišno ako se

* Akademik, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
E-mail: ivo.cvitkovic@yahoo.com

ukratko osvrnemo na politiku narodnooslobodilačkog pokreta prema religiji i religijskim zajednicama.

Narodnooslobodilački pokret se borio ne samo protiv okupatora i njegovih pomagača, „nego isto tako i protiv onih koji su htjeli da istrebljuju pristalice pojedinih religija, bilo da se radilo o četnicima koji su progonili muslimanski živalj, bilo da se radilo o ustašama koji su proganjali srpski živalj“, kako je to Tito istakao u razgovoru s predstavnicima Islamske zajednice, rujna 1947. (Tito III, 1959:110). Politika je bila stvaranje narodnooslobodilačke fronte svih, bez razlike na politička i religijska opredjeljenja. Time se najbolje odgovaralo na kritike prema kojima komunist i pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta ruše crkve, džamije i proganjaju religiju. Neke svećenike (poput fra Bone Ostojića) se uključilo u NOF na oslobođenom teritoriju. Isticalo se da sve religije i religijske zajednice u društvu trebaju imati ista prava; ne dirati ni u čija religijska osjećanja i omogućiti da svatko ispovijeda religiju koju želi.

Zahvaljujući takvoj politici, u pokret su se uključivali i svećenici, sveštenici, islamski vjerski službenici spremni suprotstaviti se fašizmu i zločinima. Rezultiralo je to time da je Tito, 23. lipnja 1942. godine, izdao naredbu prema kojoj se ustanovljava zvanje vjerskih referenata (danas bismo rekli vjerskih kapelana). U naredbi se navode i njihove dužnosti. Predviđeno je da, ukoliko u brigadi ima više svećenika – jedan od njih bude brigadni, a ostali bataljunski vjerski referenti. Brigadni na lijevoj ruci nosi križ (za kršćane), odnosno polumjesec (za muslimane), i to brigadni sa dva širita ispod tog znaka, a bataljunski jedan širit. Bili su zaduženi, pored ostalog, za evidenciju poginulih i umrlih boraca. Vjerski referenti su tretirani kao ravnopravni borci i nisu ometani u vršenju vjerskih dužnosti među borcima i narodu na oslobođenom teritoriju. Uz navedeno, treba se prisjetiti i niza drugih primjera koji upućuju na zaključak o tolerantnom odnosu narodnooslobodilačkog pokreta prema religiji i religijskim osjećanjima građana. Navest ćemo ih samo nekoliko:

Partizani su u Gornjem Vakufu (1942.) sami zvonili „katoličko zvono ujutro, u podne i uvečer ... jer nema župnika“ (Markušić, 2019: 126). Naime, tradicionalno se s katoličke crkve zvono oglašavalo tri puta dnevno: ujutro, u podne i uvečer. Tamo gdje nije bilo svećenika da vjernicima održi misu, partizani su ga slali sa slobodne teritorije. Jedan takav slučaj zabilježio je i fra Josip Markušić u svojim *Ratnim zabilježkama*: „12. I. 1943. U Podmilačju bio u poslu varcarski župnik Nikica Kojić, partizani ga zovu da ide u Glamoč reći misu, i daju mu konja.“ (Markušić, 2019: 176). Ili, 28. XII. 1942. „kad je bila u Podmilačju misa na božić (!) partizani su držali stražu u gaju kod Munana. Partizani su na božić (!) po šumi, ljepše pjevali božićne pjesme nego časne sestre“ (Markušić, 2019: 170).

Najviši rukovodioci ZAVNOBiH-a boravili su na ponoćki u Jajcu (Markušić, 2019: 435). Za vrijeme mise zajednički su pjevali crkveni i partizanski zbor. Čak i visoki partizanski oficiri se ispovijedaju kod katoličkih svećenika (Markušić, 2019: 217). Bilo je primjera da partizani, nakon mise, ispred katoličke crkve igraju kolo (Markušić 2019: 233), dolaze u crkvu da se pričeste. Tako se i Stipe Bilan, jedan od rukovodilaca u partizanima, ispovjedio i vjenčao u crkvi (4. X. 1943.) – (Markušić, 2019:258).

Ima još jedan zanimljiv detalj kojeg je zabilježio Markušić: „Narod vojnicima (partizanima – I. C.) nazivlje Hvaljen Isus, a oni imaju naređenje da odazovu kako im se nazove. Tako da i muslimani odgovaraju: Uvijek Isus hvaljen!“ (Markušić, 2019:507).¹

Zanimljivo da se za vrijeme rata pokušavalo organizirati i zajedničke akcije za obilježavanje vjerskih blagdana.²

Podsjetimo se da je Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, 4. studenog 1944., predložilo da se vjeronauka u škole uvede kao fakultativan predmet i zatražilo mišljenje NKOJ-a, jer bi to trebalo ujednačiti u svim federalnim republikama (u osnovnim i srednjim školama). U Planu, programu i metodološkim uputama za narodne osnovne škole (20. XI. 1944.) stoji da se nastava vjeronauke izvodi jedan čas tjedno (Dokumenti t. I: 12). A u Uputama Odjeljenja za prosvjetu ZAVNOBiH-a za izradu nastavnih planova i programa rada i uvođenje obveznih administrativnih knjiga u škole (21. IV. 1945.) stoji da se u Razrednice „osim prezimena i imena djetetovog, stavi ime oca ili staratelja, datum rođenja, mjesto rođenja, narodnost, vjeroispovijest...“, te da je „vjeronauka fakultativan predmet“ (Dokumenti 1945 t. II, 1968: 163). I Tito će kasnije, u razgovoru s čehoslovačkim novinarima (studen 1945.) izjaviti kako „vjeronauka u školama vjerojatno neće biti obavezan predmet“ (Tito II, 199:132).

Na sjednici Predsjedništva ZAVNOBiH-a, održanoj 23. VI. 1944. godine, razmatrana je odluka „O uspostavi ‘vjerske komisije’ koju bi činili sedmorica članova (laika i duhovnih lica)“ (Dokumenti t. I: 160). Komisija bi „bdjela nad slobodom vjeroispovijedanja“ (Čolaković), te pripremila materijale za zakonsko reguliranje odnosa narodno-oslobodilačke vlasti i pojedinih vjer-

¹ Podsjetio me ovaj Markušićev zapis na jedan detalj iz mog djetinjstva. Prodavnicu životnih namirnica u mom rodnom mjestu držali su bračni par Ziba i Salko Džinić. Bili su dobri duh siromašnih – davali bi im robu na veresiju, a oni su to financijski pokrivali iz svojih sredstava. Svakom djetetu koje bi s majkom došlo u prodavnicu Ziba bi dala bombonu. Kad su dvije bližakinje iz susjedstva pošle u školu, majka ih je savjetovala da svakom poznatom pri susretu nazovu „Hvaljen Isus“ – ostalima „Dobro jutro“ (ili „Dobar dan“). A njima je Ziba bila poznata te su joj nazvali „Hvaljen Isus“. Na to će Ziba: „Draga djeco, nit ga hvalim, nit ga kudim“.

² „25. XI. 1944. Zajedničko skupljanje priloga za sirotinju za kurban bajram i božić. To se nerado gleda. Sloga je dobra, ali ne lijepljenje.“ (Markušić, 2019: 427)

skih zajednica (H. Brkić). Čolaković je smatrao „da se mora voditi računa o vjerskoj osjetljivosti naših naroda, a i o stavu neprijatelja prema nama“ (Dokumenti t. I: 161). Na zasjedanju u Sanskom Mostu, 1. srpnja 1944. godine usvojena je Odluka ZAVNOBiH-a o uspostavi „Vjerske komisije“ koja broji sedam članova (duhovnih i svjetovnih lica). Zadaci Komisije: da daje Predsjedništvu ZAVNOBiH-a svoje mišljenje i prijedloge o načinu kako će se pravno urediti odnosi između narodnooslobodilačke vlasti i pojedinih vjeroispovijesti; da prati nesmetano i slobodno vršenje vjeroispovijedanja; da predlaže kako rješavati imovinsko-pravna i druga pitanja odnosa sa pojedinih vjeroispovijestima. Navodim i obrazloženje uvodničara Hasana Brkića o formiranju „Vjerske komisije“. „Zadatak vjerske komisije, koja bi se stvorila pri Predsjedništvu je vrlo ozbiljan i važan. Njena je osnovna dužnost da svojim prijedlozima omogući Predsjedništvu i Vijeću da što pravilnije regulišu i odrede odnos između narodnih vlasti i pojedinih vjeroispovijesti. Naš Narodno oslobodilački pokret od svog početka imao je pravilan odnos prema vjeroispovijestima, zalažući se svim svojim silama da iz javnog i političkog života otkloni svaku pojavu vjerske netrpeljivosti i da spriječi neprijateljima naših naroda, da raspirivanjem vjerske mržnje, sprovede svoju politiku. Stvaranjem vjerske komisije mi ne činimo nešto novo, nego želimo da se postojeći pravilni odnosi između narodne vlasti i pojedinih vjeroispovijesti još potpunije srede. Mi smo našom deklaracijom zagarantovali slobodu vjeroispovijedanja. Mi želimo da se preko organa naše vlasti u praksi sprovede i puno ispovijedanje bogoslužjenja i puno ispovijedanje vjerske slobodu“ (Dokumenti t. I: 196). Zaista, u Komisije za vjerska pitanja (!) birani su i svećenici, pa čak i za sekretara te komisije (neposredno nakon rata). I ne samo to: za ministra socijalne politike imenovan je sveštenik Novak Mastilović koji je bio i član Predsjedništva AVNOJ-a.

Cijelo vrijeme isticalo se kako se pitanje odnosa država - Crkva neće moći riješiti dekretom, već dogovorom. U tom kontekstu i Tito, u razgovoru sa delegacijom katoličkog svećenstva, lipnja 1945. godine, nudi im da sami izrade elaborat kako oni vide da bi trebalo riješiti pitanje Katoličke Crkve u Hrvatskoj, a da će o istom razgovarati i s predstavnicima Srpske pravoslavne Crkve (Tito I, 1959).

O religiji i Crkvi na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a

Treba istaći da su, među članovima ZAVNOBiH-a, na Trećem zasjedanju bili: Begović Simo, sveštenik s Pala; Bjeljac Krsto, sveštenik iz Drvara; Muhidin Hamidović, kadija iz Sanskog Mosta; Halil Hadžisarajlić, vjerouči-

telj iz Banja Luke; Muhamed Šefket Kurt, muftija iz Tuzle; Svetozar Lazarević, sveštenik iz Bosanskog Šamca; Omer Maksumić, vjeroučitelj iz Konjica; Novak Mastilović, sveštenik iz Gacka; fra Bono Ostojić iz Jajca; Savo Savić, sveštenik iz Strmice i Sulejman Topić, hafiz iz Velike Kladaše.

Nekoliko se delegata, u svojim diskusijama, na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a osvrnulo na religiju i neprihvatljivo djelovanje pojedinaca iz religijskog vodstva: Mujaga Rustembegović (Gradačac); Jure Begić (Tuzla); Mato Markotić (Ljubuški); Bogomir Brajković (Tuzla); Enver Redžić (Bihać); Milan Guteša (Bosanski Petrovac); dr. Kosta Grubačić (Bileća); Salko Nazečić (Mostar); Rato Dugonjić (Sarajevo). Nitko od svećenika, sveštenika, islamskih vjerskih službenika nazočnih na zasjedanju o tome nije govorio.

Što pokazuju njihove diskusije? Bošnjaci i Hrvati kritizirali su ponašanje „svojih“ religijskih zajednica i antinarodno djelovanje pojedinaca u njima. Kritizirali su one koji su bili uključeni u rad bosanskohercegovačke SS divizije³; one koji su vodili politiku razjedinjavanja naših naroda⁴; koji su mobilizirali kadar u Crvenu legiju⁵. Posebno su u svojim istupima bili kritički Hrvati. Padale su optužnice za ponašanje gotovo cijelog katoličkog svećenstva (osim izuzetaka)⁶;

³ Mujbeg Rustembegović iz Gradačca: „U nekoliko primjera iznosi nedjela raznih ‘legija’ zelenog kadra i bosanskohercegovačke SS-divizije koju su stvorili razni muslimanski izrodi tipa Hakije Hadžića, Alije Šuljka, Handžića, Pandže i ostalih“ (*Treće zasjedanje...*, 1955: 29)

⁴ Salko Nazečić (Mostar): „... djelo muslimanskog naroda ... Ti zločini govoriće pokoljenjima do čega dovodi politika razjedinjavanja, politika posebno srpska, posebno muslimanska i posebno hrvatska, politika zasnovana na vjerskoj i nacionalnoj mržnji i šovinizmu“ (*Treće zasjedanje...*, 1955: 44)

⁵ Enver Redžić (Bihać): „... klika Handžića, Hadžića, Šuljaka, Aganovića ... Oni su pozivali u borbu za din i za islam, mobilisali su Crnu legiju i raznorazne fašističke divizije.“ (*Treće zasjedanje...*, 1955: 60)

⁶ Jure Begić (Tuzla): „Da ne bi hrvatski narod krenuo pravim putem, stupa na političku arenu gotovo cjelokupno bosansko katoličko svećenstvo i svim silama nastoji da hrvatskog seljaka svrsta u ustaške redove. Sije se bratoubilačka mržnja na način koji zaprepasćuje. Bilo je časnih iznimaka u tom svećenstvu, ali su te iznimke bile posve nemoćne. No može se tvrditi da je ova svećenička pomoć za ustaše i Nijemce bila bez rezultata... na zlo ga navode nadbiskup Šarić sa najvećim dijelom svoga svećenstva... o partizanima koji po riječima hrvatske gospode, ne vjeruju u Boga, koji ruše crkve i bogomolje, koji popove kolju kao piliće itd. Svećenici ... Tako su pričali, da je Bog kaznio Tuzlu sa 6 mjeseci partizanske vladavine, a ona je, eto ‘kažnjena više’. Jedan svećenik je na partizanski pozdrav ‘hvaljen Isus’ odgovarao ‘merhaba’ i ‘pomoz bog’. Naglašavam da mi nikako nije namjera da napadam hrvatsko svećenstvo kao takvo. Mi smo svagdje, pa i u Tuzli učinili sve da se ne remete dobri odnosi između nas i crkve, ali, nažalost, sve to nije koristilo“ (*Treće zasjedanje...*, 1955: 32).

sudjelovanje pojedinih svećenika u ustaškim zločinima⁷; da svećenici i fratri nisu stali uz svoj narod⁸.

Na njihove istupe reagiralo je starješinstvo Franjevačke provincije „Bosne Srebrne“: „Na ono što je izneseno ... u govorima nekih narodnih poslanika prigodom trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a dne 26. i 27. aprila o. g., možemo i moramo reći, da u svemu tome ima mnogo neobaviještenosti“, saopćilo je starješinstvo Franjevačke provincije „Bosne Srebrne“ (v. Markušić, 2019: 572). Napominju da je njihova uprava franjevačkog reda, početkom 1941. godine, zabranila franjevcima miješanje u politiku, progone i zlostavljanja inovjeraca, da su fra Tomislava Filipovića, čim su saznali za njegova nedjela u okolici Banja Luke, 28. IV. 1942. godine otpustili iz franjevačkog reda; ogradili su se od pojedinih franjevac koji nisu slijedili upute Provincije i njihovog nesvećeničkog rada.

Zanimljivo da nitko od Srba nije kritizirao ponašanje pravoslavnih svećenika (iako ih je bilo u četnicima, ili su pomagali taj pokret – najpoznatije ime pop Đujić). Oni su se zadržavali na općim pitanjima odnosa prema religiji⁹, vjeronauku¹⁰, ili su ukazivali na izdajnička ponašanja pojedinaca iz drugih religijskih zajednica¹¹. A da je bilo „elemenata u pravoslavnoj crkvi, koji su

⁷ Mato Markotić (Ljubuški): „Osuđuje rad pojedinih katoličkih (svećenika koji su u mantiji nastupali kao pobornici ustaštva i često otvoreno učestvovali kao ustaški oficiri u pojedinim zločinima“ (*Treće zasjedanje...*, 1955: 48).

⁸ Bogomir Brajković (Tuzla): „Da osudim rad velikog dijela katoličkog svećenstva na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine. Mnogo manje hrvatske krvi bi se protilo za stvar fašizma, u mnogo boljem položaju nalazilo bi se hrvatsko seljaštvo da su katolički svećenici i fratri stali uz svoj narod. Velikom dijelom oni to nisu učinili, nego su, naprotiv, učinili sve da hrvatsko seljaštvo učine protivnikom Narodno-oslobodilačkog pokreta i time saveznikom fašizma.“ (*Treće zasjedanje...*, 1955: 51)

⁹ Milan Guteša (Bosanski Petrovac): „Današnji borci narodne slobode traže temeljitu, debelu slobodu, slobodu iz četiri stiha, slobodnu riječ, slobodu vjere i vjeroispovijesti, slobodu hljeva, rada i zarade i slobodu od straha“ (*Treće zasjedanje...*, 1955: 64)

¹⁰ Dr. Kosta Grubačić (Bileća): „... jer neprosvijecena narodne mase doprinose da se pospješi netrpeljivost i vjerska i nacionalna“ (obrazovanje: ne da će se iskorijeniti religija, već spriječiti mržnja – I. C.) (82) ... naprimjer u pitanju vjerske nastave. Mi smo dosljedni odlukama AVNOJ-a o slobodi vjeroispovijesti. Prema tome, smatram da je bilo pravilno što je vjeronauka postala kao fakultativni predmet, da je slušaju svi oni koji žele i da mi nećemo nikoga na to primoravati. Mi nećemo dozvoliti da se neki svećenici, razbijajući bratstvo naših naroda, štite autoritetom crkve.“ (*Treće zasjedanje...*, 1955: 84).

¹¹ Rato Dugonjić (Sarajevo): „... da se za mnoge zločine koji su izvršeni u našoj zemlji postave pred sud i oni koji nisu u granicama Bosne i Hercegovine, ni u granicama Jugoslavije, nego su otišli mnogo dalje. Iz Sarajeva su pobjegli glavni organizatori i inspiratori zločina koji su počinjeni u Bosni i Hercegovini. Danas se u Sarajevu ne nalazi nadbiskup Šarić, ne nalaze se razni ustaški agenti kao Radoš, ne nalazi se Josip Zubić. Oni su danas pobjegli u

se za vrijeme okupacije pokazali vrlo rđavo“, potvrdio je i Tito u razgovoru s predstavnicima američkih crkava (Tito III, 1959: 82).

Podsjetilo me to na Krležine riječi iz početka 80-ih godina prošlog stoljeća. Poslao sam mu primjerak teksta *Krleža o religiji*, nekih 700 kucanih stranica (izvodi iz njegovih djela o religiji i Crkvi). Odmah mi je rekao da to skratim na maksimalno 300 stranica, da ga i onako optužuju da je protivnik Katoličke Crkve. Naglasio je da on jeste dosta toga napisao o ponašanju Katoličke Crkve, Vatikana i onda me upitao: Jeste li ikad čuli da je neki političar, ili književnik, Srbin išta kritički rekao na račun ponašanja Srpske pravoslavne Crkve? Tako je, izgleda, bilo i na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a.

Na kraju ovog pregleda, navedimo i Prijedlog Odluke o izmjenama i dopunama Odluke o konstituiranju Zemaljskog antifašističkog vijeća NO BiH u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne BiH od 1. jula 1944. god. U čl. 4: primanje novih članova u Vijeće ... predlaže se da se za narodne poslanike u Narodnu skupštinu BiH prime: sveštenik Svetozar Lazarević, sveštenik Bosanski Šamac; pop Simo Begović, Pale; muftija Mehmed-Šefket Kurt, Tuzla; fra Bono Ostojić, Jajce. Tako je i bilo – svi su izabrani u navedeno tijelo.

Gdje je pošlo ukrivo? Zašto je došlo do promjena odnosa prema religiji i Crkvi? Začeci netrpeljivosti.

Već na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a kao da se najavljuje zaoštavanje odnosa prema religiji i religijskim zajednicama. Tako je dr. Ljubomir Peleš iz Tuzle, u svojoj diskusiji, istakao: „Mi ne možemo dozvoliti nikakvo udruženje ... koje će biti osnovano ... na vjerskoj bazi“ (*Treće zasjedanje...*, 1955: 30).

Bilo je obostranih postupaka (i od vlasti i od religijskih zajednica) koji su, nakon završetka Drugog svjetskog rata doveli do odstupanja politike narodnooslobodilačkog pokreta prema religiji i religijskim zajednicama. Ako bismo analizirali poteze iz religijskih zajednica koji su tome doprinijeli, mogli bismo izdvojiti sljedeće:

- a) Proteste iz religijskih zajednica zbog oduzimanja tiskara u njihovom vlasništvu;
- b) Negodovanje zbog proglašenja vjeronauke u školama neobvezujućom; jer se ocjena iz vjeronauka nalazila na posljednjem mjestu u svjedodžbama; skraćena vjeronauka sa dva na jedan sat;

Zagreb, a pokušaće sigurno da pređu u Švicarsku i dalje u Španiju i Argentinu.“ (*Treće zasjedanje...*, 1955: 93).

- c) Negodovanje zbog ukidanja privatnih škola, pa i onih koje su organizirale religijske zajednice;
- d) Nezadovoljstvo time da se mladima po selima organiziraju plesovi na kojima omladina ostaje do duboko u noć;
- e) Nezadovoljstvo zbog održavanja mitinga i sastanaka u vrijeme kad se održava misa; zbog zagovaranja teorije evolucije u školama;
- f) Nezadovoljstvo zbog uvođenja građanskog braka; jer se po grobljima skidaju križevi sa grobova ustaša i njemačkih vojnika; zbog širenja materijalističkog i bezbožničkog duha.

Svi naprijed navedeni razlozi zaoštavanja religijskih zajednica sa novim vlastima čine se iz današnje perspektive gotovo smiješnim.

Ali, postojali su i ozbiljniji razlozi zbog kojih je došlo do zaoštavanja odnosa religijskih zajednica prema vlastima:

- a) Agrarna reforma, mada je dosta elastično primijenjivana prema religijskim zajednicama: mogli su imati posjed od 10 hektara, a samostani/manastiri od 25-50 hektara;
- b) Rigorozno kažnjavanje svećenika, sveštenika, islamskih vjerskih službenika koji su surađivali sa fašistima, nacistima (ustašama, četnicima, bjelogardijsima ...).

Što je sve motiviralo novu vlast (osim slijeđenja staljinističkog modela odnosa prema religiji i religijskim zajednicama¹²) na zaoštavanje odnosa prema religiji i religijskim zajednicama? Dio krivnje je i na svećenstvu koje je u ratu pomagalo ustaški i četnički pokret, koji su govorili narodu protiv partizana, a osobito na onima koji su s oružjem u ruci činili zločine (ili poticali na njih). Dakle, u pitanju je bilo ponašanje dijela svećenika u ratu, o čemu svjedoči i jedan fragment iz Marušićevih zabilješki: „Na fratarskoj kapiji hrv(atska) zastava sa U“ (Markušić, 2019: 292). Uz to, među odmetnicima, nakon kapitulacije Njemačke, nalazili su se i neki svećenici (ili su im pružali pomoć). Dakle, u pitanju je bio pokušaj vojnog otpora novoj vlasti („križari“, ustvari pripadnici ustaškog pokreta u Hrvatskoj; ostaci četništva u Bosni).

Ali, postoji jedan razlog kojeg treba posebno istaknuti. Onog trenutka kad komunisti samostalno organiziraju državnu vlast, pojačava se (i do tada vidno prisutan) antikomunizam iz redova religijskih zajednica.¹³ Tome su pridonije-

¹² „Ni na jednom području staljinistički režim nije bio toliko lažljiv kao u nacionalnom pitanju. Koliko je samo govora održano s citatima Marxa, Engelsa, Lenjina i Staljina, koliko je tisuća novinskih članaka napisano o ravnopravnosti naroda u Sovjetskom savezu, koliko o slobodi vjeroispovijesti!“ (Štajner, 1986: 145).

¹³ Već u Poslanici katoličkog episkopata od 24. ožujka 1945. godine partizane se naziva „mrziteljima Katoličke Crkve“ (v. Markušić, 2019); da su „neprijatelji Katoličke Crkve, a pristaše materijalističkog komunizma, da ih je hrvatski Narod plebiscitarno odbio.“

li i neki, s današnjeg aspekta promatrano, začuđujući (u odnosu na ponašanje u ratu) potezi novih vlasti: ponekad se zatvaraju i svećenici koji su u vrijeme rata, spašavali ljude, pomagali NOP, te su u poslijeratnim godinama za takvo držanje dobivali i državna odlikovanja (napr. fra Damjan Rozić, fra Vitomir Jelčić ...). Je li to bila neka čudna logika: neka crkveni ljudi osjete što je to vlast. Kad je fra Damjan Rozić uhapšen, onda su Srbi, koje je 1941. godine spašavao, došli pred zatvor i ponudili da oni robijaju za fra Damjana. Osobno sam imao priliku svjedočiti radostima nekih od tih Srba prilikom susreta sa fra Damjanom sedamdesetih godina prošloga stoljeća. S druge strane, nastupio je hladni rat u borbi protiv socijalističkih država u što su se uključile, na svoj način, i religijske zajednice (osobito Vatikan).

Mada su predstavnici nove vlasti, u razgovorima sa predstavnicima religijskih zajednica, nudili im, pa i vodstvu Katoličke Crkve, da ponude vlastima svoj elaborat kako regulirati odnose država – Crkva, ni jedna nije ponudila nikakav dokument o tome. Čak, kad je riječ o Katoličkoj Crkvi, moglo bi se reći da je Vatikan prije priznao socijalističku vlast u Jugoslaviji nego domaći episkopat (koji je, da kažemo, bio iznenađen saznanjem da Vatikan uopće vodi pregovore sa SFRJ o uspostavi diplomatskih odnosa).

Literatura:

- Čemerlić, Hamdija (prir.) (1968a). *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine: Dokumenti. Knjiga I: 1943-1944*. Veselin Masleša. Sarajevo.
- Čemerlić, Hamdija (prir.) (1968a). *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine: Dokumenti. Knjiga II: 1945*. Veselin Masleša. Sarajevo.
- Markušić, fra Josip (2019). *Ratne zabilješke 1941.-1945*. Synopsis. Sarajevo.
- Štajner, Karlo (1986). *7000 dana u Sibiru*. Globus/Oslobođenje/Svjetlost. Zagreb/Sarajevo.
- Tito I* (1959). Naprijed. Zagreb.
- Tito II* (1959). Naprijed. Zagreb.
- Tito III* (1959). Naprijed. Zagreb.
- Treće zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja BiH* (1955). Narodna štamparija. Sarajevo.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Ponešto o odnosu narodnooslobodilačkog pokreta prema religiji i religijskim zajednicama: većina pripadnika pokreta nisu bili komunisti; komunisti su bili organizatori antifašističke borbe; za što se borio NOP; politika NOF-e; uvođenje zvanja vjerskog referenta među borcima; primjeri odnosa narodnooslobodilačkog pokreta prema slobodi religije; sloboda vjeronauke; osnivanje „Vjerske komisije“... *O religiji i Crkvi na Trećem zasjedanju ZAVNO-*

BiH-a: vjerski službenici na zasjedanju; analiza diskusija u kojima se kritički osvrtao na religiju i religijske zajednice; biranje svećenika u ZAVNOBiH. *Gdje je pošlo ukrivo? Zašto je došlo do promjena odnosa prema religiji i Crkvi? Začeci netrpeljivosti*: obostrani postupci (vlasti i religijskih zajednica) koji su vodili zaoštavanju odnosa. Što je smetalo religijskim zajednicama? Što je sve motiviralo vlast za promjenu politike i zaoštavanje odnosa prema religijskim zajednicama?

INSTEAD OF A CONCLUSION

A little bit about the relation of the National Liberation Movement (NLM) towards religion and religious communities: most members of the Movement were not Communists; the Communists were the organisers of the anti-fascist struggle; what the NLM fought for, the National Liberation Front (NLF) policy; introduction of the title of religious officers among fighters; examples of the National Liberation Movement attitude towards freedom of religion; freedom of religious education; establishment of the „Religious Commission“... *On religion and the Church at the Third Session of ZAVNOBiH*: religious officials at the session; analysis of discussions that critically reviewed religion and religious communities; election of priests in ZAVNOBiH. *Where did it go wrong? Why have there been changes in attitudes towards religion and the Church? The beginnings of intolerance*: mutual actions (of the authorities and religious communities) that led to the deterioration of relations. What bothered religious communities? What motivated authorities to change their policy and tighten attitudes towards religious communities?

ULOGA TREĆEG ZASJEDANJA ZAVNOBiH-A U RAZVOJU KULTURNE POLITIKE BOSNE I HERCEGOVINE

Sarina Bakić*

Sažetak: Autorica će metodom analize sadržaja referata podnesenih na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, dostupne arhivske i druge teorijske građe nastojati pružiti pregled odluka i smjernica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a koje se odnose na razvoj kulturne politike u tadašnjoj Bosni i Hercegovini. Rad će predstavljati nastojanje da se pruži tipologija kulturnih praksi koje su se u ovom historijskom periodu najviše zagovarale, na koji način su se kulturne akcije planirale i implementirale te kako se percipirala kultura i uloga kulture u ovom konkretnom društvenom i političkom kontekstu. Jedno od najvažnijih pitanja u ovom radu jeste koliko su tadašnje ideje i vrijednosti u pogledu razvoja kulture uticale na razvoj institucija kulture u Bosni i Hercegovini u nadolazećim decenijama pa sve do savremenog doba.

Ključne riječi: Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, kulturna politika, kulturne prakse, kulturne akcije, institucije kulture

Uvod

Intenzivna proučavanja kulturne politike te samim tim i kulturnih praksi u zemljama bivše Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata, nameće potrebe za daljim izučavanjem bosanskohercegovačkog kulturnog nasljeđa sublimiranom i u institucijama nastalih u ovom historijskom razdoblju. Galerije i biblioteke su jedne od institucija kulture koje zauzimaju posebno mjesto kada se istražuje i govori o obrazovnom, kulturnom i vaspitnom aspektu tadašnjeg bosanskohercegovačkog društva, a u okviru konkretno koncipirane i proaktivne kulturne politike. Drugim riječima, na ovaj način se kulturna politika koristila za uspostavljanje novih društvenih, političkih i kulturnih vrijednosti. Međutim, u ovom radu nas najprije zanima kako su se uspostavljale i razvija-

* Doc. dr., Odsjek za sociologiju, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu
sarina.bakic@fpn.unsa.ba

le institucije kulture putem smjernica kulturne politike u konkretnom kontekstu Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a i smjernica vezanih za kulturu upravo s ovog Zasjedanja.

Kulturne prakse planirane kulturnom politikom tadašnje Bosne i Hercegovine a u cilju 'da se narod upoznaje s umjetnošću' su bile implementirane kako je već navedeno osnivanjem institucija kulture. Na primjerima Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine i Biblioteke grada Sarajeva, odnosno osnivanja narodnih biblioteka, dokazat će se enorman značaj kulturne politike u konkretnom historijskom periodu Bosne i Hercegovine, njeni organizacioni dometi i ciljevi u skladu s vrijednostima koje su tada bile propagirane. Dodatnu referentnost će ovaj rad nastojati postići akcentiranjem činjenice da odabrane institucije kulture još uvijek postoje i rade, te se i u savremenom današnjem vremenu iznova bore za svoj opstanak u ambijentu današnjih vrijednosti, ali i opskurnog odnosa društva i politike prema kulturi i institucijama kulture uopšte.

Formulacija „kulturna politika“ više nas upućuje na semantičko određenje kakva je ili kakva bi trebala da bude politika, nego na pitanje strategije razvoja kulture, kulturnih djelatnosti u cilju razvoja svakog društva. Promijenjeni redoslijed riječi, u ovom slučaju „politika kulture“, u isto vrijeme predstavlja i izmjenu u značenju koja u osnovi više upućuje na pitanje kulture nego prethodna formulacija iako u obje formulacije politika ostaje u prvom licu (Prnjat, 1986). Međutim, čini se da značenja ovog pojma nisu uopšte sporna koliko su sporni sadržaj i suština oko kojih se oni vrte. Naime, politika je ta koja dominira u realnoj praksi života i koja upućuje kulturu, određuje joj društveni status i društvenu ulogu raznovrsnim normativnim i institucionalnim formama. Pored ovakvog određivanja kulturne politike kao kulturnog razvoja, politika postavlja i sopstvenu normu i vrijednosti te svoj institucionalni model kulture i kulturnih praksi. Ovaj rad će to potvrditi u kontekstu historijskog perioda Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a na kojem su postavljene neke od osnovnih smjernica kulturne politike i kulturnog razvoja Bosne i Hercegovine.

Kulturna politika s aspekta Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: planirana akcija cjelokupnog razvoja društva

Prema historijskim podacima, nakon ulaska partizanskih odreda u grad Sarajevo, održano je Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a. Na tadašnjem zasjedanju, potvrđena je državna struktura federalne Bosne i Hercegovine tako što je izglasan rad Predsjedništva ZAVNOBiH-a između dva zasjedanja, a zatim se ZAVNOBiH konstituisao u Privremenu Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine. Donesen je i Zakon o Vladi Bosne i Hercegovine. Upravo je ova Vlada

Bosne i Hercegovine kreirala i razvijala smjernice razvoja kulturne politike u Bosni i Hercegovini, a u vezi čega postoje jasni navodi u stenografskim zabilješkama i skupštinskom zasjedanju u to vrijeme.

Ciljevi kulturne politike Bosne i Hercegovine su bili uslovljeni kulturnom zaostalošću, iskustvima stečenim u periodu ilegalnog rada Partije, prije rata i u NOB-u, te praksom i teorijom iz tadašnjeg SSSR-a (Nametak, 2017:26). Isti autor navodi i ciljeve koji su u to vrijeme bili zacrtani s naglaskom na iskorjenjivanje nepismenosti i obuhvatanje što većeg broja djece obrazovanjem, popravljjanje i proširenje školske mreže, stvaranje novih kadrova potrebnih za rad u prosvjeti, obnavljanje i jačanje radiodifuzne mreže, kulturno uzdizanje sela, omasovljenje kulturnog rada u duhu marksizma-lenjinizma. Ciljevi su se mijenjali formalno i suštinski i nadopunjavali u skladu s političkom situacijom, privrednim zadacima i lokalnim potrebama i mogućnostima (Nametak, 2017:26-27). Borba protiv nepismenosti postala je prioritetni zadatak, neophodna za uključivanje masovnog stanovništva u društveni, politički i kulturni život. Osim eliminacije nepismenosti stanovništva, kao jedan od glavnih zadataka koji je definisan i potvrđen na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, jeste stvaranje ekonomskih i socijalnih uslova za razvoj kulture (Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, stenografske zabilješke, 1955:83). Rješavanje ekonomske nerazvijenosti i sociokulturni preobražaj društva odvijali su se u uslovima apsolutne devastiranosti privrednog potencijala uzimajući u obzir prije svega ogromne ljudske žrtve i masovna materijalna razaranja. Najviše truda i materijalnih sredstava je utrošeno za oporavak vitalnih funkcija privrede, ali je i u ostalim oblastima društvenog života bio prisutan veliki entuzijazam i potreba da se stanje što prije dovede u normalu (Doknić, 2013:37). Nerazvijena materijalna odnosno privredna baza je bila osnova i za identično stanje kada je kultura bila u pitanju. Najvažniji pokazatelji su se odnosili na obrazovni i kulturni status stanovništva u cjelini naročito s aspekta pismenosti. Stoga je u ovakvim okolnostima stvoren određen model kulturne politike koji bi svojim sadržajem i primjenom najbrže poboljšao stanje u kojem se nalazila Bosna i Hercegovina. Model ove konkretne kulturne politike je model u kojem vladajuće strukture (država/republika) preko svog aparata planiraju razvoj kulture u cjelini i odlučuju o prioritetima, oni usmjeravaju politikom finansiranja i ideološkim određenjima umjetničko stvaralaštvo i valorizuju kreativne doprinose u kulturi, odlučuju o mogućnostima zadovoljavanja kulturnih potreba, vrši revalorizaciju kulturnog nasljeđa, itd. (Prnjat, 1986:53). Za načine i metode ostvarivanja ciljeva kulturne politike bila su zadužena resorna ministarstva za kulturu. Kultura, a samim tim i kulturna politika realizirala se

isključivo preko institucija kulture te se odmah pristupilo osposobljavanju postojećih, ali i stvaranju novih institucija kulture.

Sljedeće smjernice Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: „omogućiti širim narodnim masama da učestvuju u stvaranju kulture, da svako ispolji svoje sposobnosti“ (Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, stenografske zabilješke, 1955:83) govore o tzv. demokratizaciji kulture. Osnivaju se domovi kulture i različite kulturne sekcije, kulturno-umjetnička i folklorna društva, s naglaskom na razvijanje amaterizma (naročito amaterska pozorišta), itd. Sintagma demokratizacija kulture se u ovom periodu nazivala kulturno-masovni rad. Postojala su odjeljenja za kulturno-masovni rad, koja su postojala pri republičkim ministarstvima za kulturu (Doknić, 2013:63). Tako se ove smjernice kulturne politike Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a nadalje usmjeravaju na stvaranju stručnog kadra koji će raditi u institucijama kulture¹, izdavanju pozorišnih i muzičkih djela potrebnih za kulturno-masovne manifestacije, stvaranje materijalnih uslova za smotre i festivale, itd. (Doknić, 2013:63). Nadalje, štampa osim političke, dobija i svoju kulturnu ulogu, tako da je „potrebno da se podigne kvalitet i idejni nivo rubrika, listova, periodičnih publikacija zabavnog ili popularno-naučnog karaktera...“ (Doknić, 2013:63). Navedeno se uklapa i s narednim zadatkom koji je Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a definisalo, a to je „zadatak narodnih vlasti da omladini pruži kulturne institucije, sport, da joj se ostvare mogućnosti za zabavu i veselje (Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, stenografske zabilješke, 1955:96). Slijede i daljnje smjernice za kulturno-masovni rad: „pošto u domovima kulture nedostaju radio-aparati i zvučnici, treba ih nabaviti, „da ne budu tipizirani“ i dati omladini na korišćenje; treba prikazivati više filmova i nabaviti putujuće bioskope „jer poslije filma Slavica, mnoga sela su se preobrazila“; narodnim univerzitetima nedostaje jasan plan rada, pa njihov rad treba proširiti organizovanjem novih kurseva, formiranjem biblioteka, a u kulturno-umjetničkom sektoru treba oformiti folklorne grupe; osjeća se velika potreba za čitaonicama, knjižnicama i distribucijom štampe na selu, jer „neobrazovan seljak ne može postati aktivan borac protiv zaostalosti u selu“, itd. (A CK SKJ, VIII-II-4-c-4. u: Doknić, 2013:62).

S ovim smjernicama u kontekstu približavanja kulture mladim ljudima i dostupnosti institucija kulture svima, otvaramo poglavlje o dvije institucije

¹ U Bosni i Hercegovini je bio problem s kadrovima, jer „ima malo ljudi koji imaju srednjoškolsko obrazovanje...trebalo bi formirati neke sindikalne kurseve koji bi dali uvid tim drugovima u problematiku literature...organizuju se biblioteke, narodni univerziteti...(A CK SKJ, VIII-II-4-c-4. u: Doknić, 2013:62). Međutim, ovdje treba dodati da tokom 1946. godine otvaranjem Medicinskog fakulteta univerzitetski centar postaje i Sarajevo.

kulture smještene u Sarajevu, osnovane u periodu nakon Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a.

Razvoj kulturnih praksi kroz osnivanje institucija kulture

Da se kulturna politika nije svodila samo na opismenjivanje stanovništva, već da su njeni ciljevi bili i osnivanje institucija kulture koje će njegovati umjetnost i propagirati značaj umjetnosti za društvo, potvrda jeste osnivanje Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine 1946. godine. Jedno od glavnih težišta ove Galerije od njenog nastanka pa sve do danas jeste sakupljanje, proučavanje i prezervacija bosanskohercegovačke umjetnosti s naglaskom na umjetnost 20. vijeka. Neizmjeran je doprinos ove institucije za razvoj bosanskohercegovačke historije umjetnosti te za dalji razvoj moderne bosanskohercegovačke likovne umjetnosti, što se ogleda u radu ove Galerije i danas.

Naime, u okviru Zemaljskog muzeja u Sarajevu došlo je do značajnih strukturalnih promjena neposredno nakon Drugog svjetskog rata, kada od pojedinih fundusa Muzeja nastaju zasebne institucije kulture. Izdvajanje Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine odnosno njeno osnivanje kao samostalne institucije je potvrđeno Uredbom o Umjetničkoj galeriji u Sarajevu broj 9538/46² koju je na prijedlog tadašnjeg ministra prosvjete Cvijetina Mijatovića, donijela Vlada Narodne republike Bosne i Hercegovine, a potpisana od strane predsjednika Vlade Rodoljuba Čolakovića. Članom 2. ove Uredbe određeno je da finansijsko izdržavanje Galerije jeste odgovornost Ministarstva prosvjete. Član 3. ukazuje na zadatke Galerije da „prikuplja i otkupljuje djela naših i stranih likovnih umjetnika, te da izlaganjem tih djela i organizovanjem izložbi na teritoriji Bosne i Hercegovine utiče na razvoj umjetnosti i da narod upoznaje sa likovnom umjetnošću“. Način na koji će Umjetnička galerija formirati svoju početnu kolekciju umjetničkih djela je definisan Članom 4. Uredbe i glasio je: „Umjetnička galerija prikupljat će značajna djela likovne umjetnosti koja se nalaze u državnim ustanovama i preduzećima na teritoriji Bosne i Hercegovine, a obavezno ona koja imaju istorijsku vrijednost. Umjetnička galerija preuzet će sve slike bivše Galerije slika Državnog muzeja“. Uredba nadalje određuje da direktora Galerije postavlja ministar prosvjete koji je ujedno zadužen i za propisivanje posebnog pravilnika o uređenju i radu Umjetničke galerije. U skladu s ovim odlukama, za direktora je

² Uredba se može vidjeti u Monografiji: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine 1946–1986. (1986), NIŠRO Oslobođenje, Samoupravna interesna zajednica za kulturno-istorijsko i prirodno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo. Uredba je objavljena u Službenom listu NR Bosne i Hercegovine, broj 45. od 23. 10. 1946.

postavljen književnik Hamza Humo, koji je, prema podacima iz Monografije (1986) već 15. oktobra, 1946. godine bio zadužen s preko šest stotina djela, uglavnom slika i crteža, a koje je preuzeo iz Galerije slika Zemaljskog muzeja. Hamza Humo je za Oslobođenje, 26. septembra, 1948. godine o ulozi Galerije kazao: „Da bi se naše narodne mase upoznale što bolje sa likovnom umjetnošću i kroz to upoznavanje podizale svoj kulturni nivo održavat će se popularna predavanja u samoj galeriji, praćena diapozitivima starih i novih djela iz oblasti likovne umjetnosti, kako domaće tako i strane“ (Monografija, 1986). Prema riječima Danke Damjanović (Monografija, 1986), u pitanju je „vrijeme rađanja i stvaranja novog socijalističkog društva koje je na svom putu samostalnosti i slobode prolazilo kroz iskušenja što ih nameće svaka mladost“. U ovoj prvoj ‘mladalačkoj’ fazi postojanja Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine a koja podrazumijeva period 1946–1959, prešao se put prvenstveno njenog konstituisanja, zatim mijenjanja različitih prostora u gradu, nedostatak kadrova i materijalnih sredstava nakon rata ali je Galerija bez obzira na tadašnje okolnosti krenula ‘u korak sa svijetom’ i pronašla izgubljene tragove i veze s najstarijom generacijom bosanskohercegovačkih likovnih umjetnika. Djela koja su u vremenu nakon Drugog svjetskog rata nađena i prikupljena, čine i danas jedan od najvažnijih fundusa za izučavanje historije umjetnosti Bosne i Hercegovine i regiona. Sve je ovo rezultat rada i prve generacije galerijskih stručnjaka i djelatnika u Bosni i Hercegovini što se često zaboravlja kada je u pitanju galerijska djelatnost u našoj zemlji.

Biblioteka grada Sarajeva je još jedan primjer institucija kulture u Bosni i Hercegovini koja je, kao i najveći broj biblioteka u Sarajevu, nastala nakon Drugog svjetskog rata. Ovaj historijski period predstavlja kontekst kada se intenzivnije radilo na osnivanju javnih narodnih i radničkih biblioteka. Razvoj bibliotekarstva i njegov zamah se upravo veže za 1945. godinu. Nazivom ‘narodne biblioteke’ i ‘radničke biblioteke’ konkretno je formulisan njihov cilj, a to je da su one namijenjene narodu i radnicima za jačanje njihove prosvjetne i kulturne svijesti. Bile su pod upravom tadašnjih narodnih odbora, sindikata, narodnog fronta i omladinskih organizacija i predstavljale kulturne, političke i društvene centre.

Neadekvatni prostori, česta preseljenja, mali broj zaposlenog i stručnog kadra, nedostatna materijalna i finansijska sredstva predstavljaju samo neke od problema s kojima su se suočavale biblioteke u Bosni i Hercegovini (Monografija 60 godina Biblioteka grada Sarajeva, 2007:22). Bez obzira na ovakve okolnosti, biblioteke su se osnivale u svim gradovima u Bosni i Hercegovini, tadašnjim rejonima, opštinama i naseljima. Iz Monografije Biblioteka grada Sarajeva možemo vidjeti, kada je glavni grad u pitanju, da se već 1945. godi-

ne u naselju Vasin Han u opštini Stari Grad osnovala narodna biblioteka Vasin Han u sklopu osnovne škole i to sa samo jednim uposlenikom i fundusom od 200 knjiga. Narodni odbor tadašnjeg Trećeg rejona je u februaru 1947. godine osnovao Narodnu biblioteku Trećeg rejona, koja će nešto kasnije nositi ime bosanskohercegovačkog književnika Hasana Kikića. Ova biblioteka je bila smještena u prostoriji vakufske zgrade na Bistriku s dva zaposlena bibliotekara i knjižnim fondom od 350 knjiga. Biblioteka se nadalje 1949. godine seli u veće prostore iste zgrade što je omogućilo povećanju knjižnog fonda i boljoj organizaciji rada ove institucije. U Odluci Narodnog odbora Trećeg rejona od 10. maja, 1949. godine³ su navedeni konkretni zadaci Biblioteke koji podrazumijevaju da Biblioteka „služi kulturno prosvjetnom uzdizanju naroda davanjem na čitanje, posuđivanjem i drugim širenjem knjiga“. Nadalje, njen zadatak je „da populariše knjigu i biblioteku u širokim narodnim masama svim sredstvima propagande“ i „da skuplja, bibliotekarski obrađuje i izdaje knjige“. Za upravljanje poslovima Biblioteke zadužen je upravnik Biblioteke koji ujedno i rukovodi budžetom institucije dodijeljenog od strane Narodnog odbora Trećeg rejona u Sarajevu. Upravo je današnja Biblioteka grada Sarajeva nastala na temeljima konkretno ove Biblioteke.

Narodni odbor Prvog rejona je 1947. godine osnovao Narodnu biblioteku Ognjen Prica. Ova biblioteka je imala početni knjižni fond od 2076 knjiga koje je poklonila Narodna biblioteka Bosne i Hercegovine. Kasnije se formira i Dječije odjeljenje Biblioteke s 2.144 knjige. Iste godine, u Novom Sarajevu, Narodni odbor Četvrtog rejona također formira biblioteku Petar Kočić s knjižnim fondom od 1684 knjige i predstavlja prvu biblioteku u ovom dijelu Sarajeva.

Prvi rejon osniva Narodnu biblioteku Natkovači 1949. godine koja je poslije dobila naziv Narodna biblioteka Vratnik. Početni knjižni fond se sastojao od 500 knjiga i predstavljale su poklon Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu Bosne i Hercegovine. Prema podacima iz Monografije (2007:23), preuzimanjem biblioteke Hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva Napredak, Narodni odbor Drugog rejona 1950. godine osniva Narodnu biblioteku Silvije Strahimir Kranjčević koja je u to vrijeme bila najveća biblioteka u opštini Centar i raspolagala s početnim knjižnim fondom od 6597 knjiga. U sastavu ove biblioteke formirana je i Pionirska biblioteka koja od 1961. godine radi pod nazivom Centralna dječija biblioteka Vlatko Foht. Drugi rejon odnosno njegov Narodni odbor osniva i Biblioteku Vladimir Perić Valter koja će s fundusom od 9113 knjiga u tom periodu biti jedna od najvećih biblioteka u Sarajevu.

³ Odluka u svom izvornom izdanju se može vidjeti u Monografija 60 godina Biblioteka grada Sarajeva (2007), JU Biblioteka grada Sarajeva, Sarajevo, (2007:25)

Može se zaključiti da navedeni odabrani podaci idu u prilog tezi o smjernicama kulturne politike Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, a koje su se odnosile na cilj: „omogućiti širim narodnim masama da učestvuju u kulturi i da svako ispolji svoje sposobnosti“ (Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a, stenogramske zabilješke, 1955:83). Riječ je o kulturnoj praksi kulture čitanja koja se u ovom kontekstu razvijala planiranim i strateškim akcijama propagiranja knjige i važnosti čitanja te uključivanjem u ove kulturne prakse što većeg broja stanovništva.

Za ilustraciju rečenog nam može poslužiti tekst iz Oslobođenja (Oslobođenje, 27. februar, 1949, str. 5)⁴ o radu Narodne biblioteke Trećeg rejona: „Narodna biblioteka III rejona se nalazi na Trgu 6 aprila. Raspolaze velikim brojem knjiga od domaćih i stranih pisaca. Biblioteka je namijenjena za široke narodne mase i to učenike, radnike u privredi, domaćice i đake srednjih škola. Upis u članstvo kao i izdavanje knjiga vrši se besplatno. Za pionire srednjih škola knjige se izdaju ponedjeljkom i petkom. Da bi knjiga doprla i u najšire narodne mase biblioteka je na periferiji rejona osnovala tri pokretne biblioteke i uvela raznošenje knjiga po kućama, te se broj čitalaca iz dana u dan povećava“.

Zaključna razmatranja

Bez obzira kako promišljali i shvatali kulturu, kao sistem simboličkog značenja, odnose moći, odnose između različitih idejnih pojava, kao sistema vrijednosti ili vjerovanja, ona se prije svega, uvijek i nedvosmisleno javlja kao sredstvo za artikulaciju socijalnog odnosa među pojedincima i društvenim grupama. Kulturna politika je u tom smislu i način artikulacije odnosa između države i društva, ali i odnosa u specifičnom društvu. Drugim riječima, kulturna politika se oblikuje na granici politike i kulture i njihovog međusobnog uticaja na sve aspekte društvenog života. Prema Doknićki, država preko svog ideološko-političkog aparata kulturu kao politički i vaspitno poželjnu sadržinu unosi u spolja u životnu i radnu sredinu i u potpunosti odlučuje o svakom procentu materijalnih izdataka za kulturu (Doknić, 2013: 329). Na taj način, kao što je slučaj i s kulturnom politikom ovog historijskog perioda, kultura postaje nezaobilazan činilac preobražaja cjelokupnog društva, planirana u okviru kulturne politike kao sistema za usmjeravanje, unapređenje i koordinaciju bezgraničnog kulturnog prostora (ibid.). Kulturna politika kao svjesna

⁴ Vidjeti u: Monografija 60 godina Biblioteka grada Sarajeva (2007), JU Biblioteka grada Sarajeva

i planska intervencija države u domenu kulture, postaje izuzetno važan dio sveobuhvatnog razvoja i pozicioniranja jedne zemlje.

Zato se sa sigurnošću može reći da je uloga Trećeg zasjedanja ZAVNO-BiH-a za razvoj kulturne politike važna, jer su u pitanju ‘pionirski koraci’ u osmišljavanju kulturnog toka života bosanskohercegovačkog društva u ovom konkretnom historijskom periodu. Naročito se ovo odnosi na osnivanje institucija kulture koje i danas egzistiraju i čije se univerzalne i humanističke vrijednosti i ciljevi rada nisu promijenili, njegujući umjetnost te kulturu pismenosti i čitanja u današnjem za sve nas vrlo turbulentnom i izazovnom vremenu.

Zasluge ovog Zasjedanja s njegovim smjernicama u domenu kulture se ogleda u začecima jedne konzistentne kulturne politike koju je karakterisalo smanjenje nepismenosti bosanskohercegovačkog stanovništva, otvaranje škola, domova kulture, biblioteka, čitaonica, galerija i drugih institucija kulture⁵. Kasnije će na temeljima ovih početnih smjernica doći do pokretanja mnogih časopisa, izdavačkih kuća, pozorišta, kina, a sve u cilju dostupnosti ovih institucija što većem broju stanovništva naročito mladim ljudima, ženama i seoskom stanovništvu. Upravo u ovom historijskom periodu nastaju prvi temelji onog što i danas nazivamo savremenim bosanskohercegovačkim kulturnim horizontom.

Bibliografija

- Doknić, Branka (2013), *Kulturna politika Jugoslavije 1946-1963*, Službeni glasnik, Beograd
- Nametak, Muhamed (2017), *Bosanski trougao u crvenoj zvijezdi, Kulturni tokovi i izgradnja ‘socijalističkog društva’ u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1952*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo
- Monografija 60 godina Biblioteka grada Sarajeva (2007), JU Biblioteka grada Sarajeva, Sarajevo
- Prnjat, Branko (1986) *Kulturna politika i kulturni razvoj*, Savremena administracija, Beograd
- Treće zasjedanje Zemaljskog Antifašističkog Vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine 26, 27. i 28. aprila 1945 u Sarajevu (po stenografskim bilješkama i skupštinskom zasjedanju (1955), Narodna štamparija, Sarajevo
- Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine 1946–1986 (1986), NIŠRO Oslobođenje, Samoupravna interesna zajednica za kulturno-istorijsko i prirodno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo

⁵ Kao jedan od najvažnijih dometa institucionalne izgradnje predstavlja osnivanje Univerziteta u Sarajevu 1949. godine. Ovdje je vrlo važno dodati i osnivanje Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, a oformljena je Uredbom o Narodnoj biblioteci Federalne Bosne i Hercegovine. Potpisao ju je tadašnji ministar prosvjete Ante Babić, a Uredba je objavljena u Službenom listu Federalne Bosne i Hercegovine, 31. oktobra 1945. godine.

CONCLUSION REMARKS

Regardless of how we perceive and understand culture, as a system of symbolic meanings, power relations, relations among various concepts, as system of values and validations, culture always represents a tool for articulation of relations among individuals and social groups. In this context, cultural politics is shaped upon the borderline between politics and culture and their mutual influence on all aspects of social life. According to Doknić, state through its ideological and political apparatuses as politically and educationally affirmative content interiorize it in living and working environment and entirely decide about each percent on financial support for culture (Doknić, 2013: 329). In this way, as it is the case with cultural politics in this specific historical period, culture becomes unavoidable factor of entire society's transformation, planned within the cultural politics system aimed to direct, improve and coordinate limitless cultural space (ibid). Cultural politics as intentional and planned state intervention in the cultural domain, become enormously important part of entire development and positioning of one country.

That is why we can claim with certainty that the role of the third assembly of ZAVNOBiH (National Anti-Fascist Council of the People's Liberation of Bosnia and Herzegovina) is very noteworthy concerning development of cultural politics in Bosnia and Herzegovina. These are 'pioneers' steps' in creating the flow of cultural life in Bosnia and Herzegovina's society in this particular historical context. This is specifically related to establishment of cultural institutions, which exist today as well and whose universal and humanistic values and aims remain unchangeable. These institutions still nurture art and cultural literacy and reading in this very turbulent and challengeable times we are living in.

Merits of the third assembly of ZAVNOBiH with its directions in the domain of culture resulted in creation of one consistent cultural politics, which is characterised by reduction of illiteracy, opening of schools, cultural centres, libraries, reading rooms, galleries and other cultural institutions. Later, upon these directions and decisions, there will be many magazines, publishing houses, theatres, cinemas, with only one aim. That is availability of all cultural intuitions for more citizens as possible, particularly for youth, women and rural inhabitants. In this historical period, we can find the roots of what we call today's Bosnia and Herzegovina's contemporary cultural horizon.

PARALELE IZMEĐU ZAVNOBIHOVSKOG I VREMENA KOJE ŽIVIMO

Slavo Kukić*

Sažetak: Tri zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja BiH (ZAVNOBiH) su održana u vihoru rata koji na prostoru tadašnje države nije vođen samo protiv vanjskih zavojevača, nego i protiv njihovih domaćih pomagača – ustaša, četnika, svih ostalih. Usprkos tome, vijećnici ZAVNOBiH-a su na njegovim zasjedanjima donosili odluke koje su bile zalag izgradnji Bosne i Hercegovine (BiH) kao zemlje ravnopravnih ljudi i naroda, zemlje sa zajamčenom osobnom i imovinskom sigurnošću, slobodama i pravima – izbornim i pravom glasa, pravom na pravično suđenje itd – ravnopravnošću žena i muškaraca. I sve one su bile pretpostavke dviju odluka usvojenih na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a kojima je zaokružena izgradnja državnih institucija BiH kao federalne jedinice poslijeratne Jugoslavije – odluke o pre-rastanju ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu BiH s jedne, te o formiranju prve Vlade BiH kao izvršnog i naredbodavnog organa njezine vlasti.

Na odluke ZAVNOBiH-a se, drugim riječima, može gledati i kao na pretpostavke poslijeratnog entuzijazma obnove i izgradnje zemlje – i njezinog neprekinutog rasta i razvoja. Vrijeme, međutim, koje BiH prolazi zadnjih 30 godina stvara dojam, ali nudi i niz argumenata koji takav dojam potkrepljuju, da se zemlja nalazi na trasi svojevrzne izvrnute logike. I da, umjesto da nastavi trendove poslijeratne BiH, slijedi putanju općeg pada i vraćanja ambijentu četrdesetih godina XX. stoljeća. Razlika je tek u detalju. Danas se, naime, ne može govoriti o vanjskim zavojevačima poput ondašnjih, ali može o vanjskim ambicijama, prije svega ambicijama velikodržavnih projekata iz njezina okruženja.

Cilj rada je da ambijent, u kojem živi današnja BiH, detaljnije osvjetli i uspostavi svojevrzne paralele s onim u kojem je partizanski pokret stvarao pretpostavke za BiH kao dio civilizirana svijeta.

Ključne riječi: ZAVNOBiH, Treće zasjedanje, organizacija državne vlasti, ravnopravnost, ljudska i građanska prava i slobode.

* Akademik, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
E-mail: ks4591@hotmail.com

Uvodne napomene

Trećim zasjedanjem ZAVNOBiH je, na simboličnoj ravni, obilježeno okončanje rata protiv njemačkoga nacionalsocijalizma i njegovih pomagača unutar BiH.¹ Uz to, međutim, na ovaj historijski datum je moguće gledati i iz još barem dvije perspektive. Moguće ga je, prvo, promatrati kao zaseban historijski događaj, skup na kojem su donesene odluke, kojima je utemeljena struktura i poslijeratne BiH i njezinih državnih institucija. Ali, moguće ga je – što je, vjerujem, i ispravnije – promatrati i kao dio cjeline bez koje je upitno da li bi bilo i poslijeratne BiH i vlasti kakvu je u periodu 1945–1990. godine ona imala. Baš zbog toga je u ovom radu takav pristup i primijenjen.

Ambicija ovog rada, doduše, nije svaku od apostrofiranih dimenzija detaljno osvijetliti. Naprotiv, uz dodatak da istu pažnju zaslužuje svaka od njih, analiza se koncentrira na uspostavljanje paralela između vremena u kojem živimo, vremena zadnjih tridesetak godina, i onog u kojem su zasjedanja ZAVNOBiH održana – i koje je, zahvaljujući odlukama ZAVNOBiH-a, nakon rata omogućeno.

1. Odluke ZAVNOBiH-a kao pretpostavke poslijeratnog entuzijazma – i kao poruke i pouke za budućnost

Stvarnost kojoj svjedočimo pokušaj je revizije i historije i temeljnih vrijednosti koje su život i čovjeka i bosanskohercegovačkoga društva odlikovali kroz stoljeća. Gotovo svaki dan je, i u političkom vokabularu i u teorijskim krugovima koji glavne promotore takvog vokabulara prate, moguće naići na sudove kako je BiH neprirodna zajednica. Da, zapravo, ona nikada u svojoj povijesti nije egzistirala kao društvo, kamoli prostor na kojemu su ljudi dragovaljno pristajali na dijeljenje zajedničke sudbine – i na kojem su svoje susjede, neovisno o njihovom etničkom, konfesionalnom i inom pripadanju, doživljavali kao najrođenije. Da bi stoga, i zbog naroda koji su u njoj „zatočeni“ i zbog ljudi koji se u njoj ne mogu izraziti u svojoj punini, bilo najprihvatljivije da se od BiH odustane kao projekta najznačajnijih centara svjetske moći. Jer, tvrde takvi, bez međunarodnog „silovanja“ bi zakoni prirode sami po sebi stavili točku na BiH kao neuspjelo historijski pokušaj. I sami bi, dodaju, okončali njezinu egzistenciju i kao društva i kao subjekta međunarodnog prava.

¹ Apostrofiram ovo „na simboličnoj ravni“ jer oslobođanje svih dijelova BiH, uslijedilo nekoliko dana nakon okončanja Trećeg zasjedanja.

Dokaza o neodrživosti takvih teza je puna bosanskohercegovačka historija. U prilog tome, prisjetimo se, svjedoči vrijeme dvostoljetne vladavine dinastije Kotromanića. U prilog tome, potom, krajnje uvjerljivo svjedoči i preko četiri stoljeća osmanlijske vladavine. O upućenosti ljudi i naroda BiH zorno govore i četiri desetljeća austrougarskoga prisustva, ali i život u vremenu Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije nakon nje. Na koncu, elemente upućenosti jednih na druge, i ljudi i naroda, bez obzira koliko je običan čovjek živio u ambijentu i fizičkog i svakog drugog straha i nesigurnosti, moguće je pronaći i u najnovijoj bosanskohercegovačkoj ratnoj kataklizmi.²

No, dokaza neutemeljenosti teza o neprirodnosti i neodrživosti BiH prepuna je i povijest socijalističke BiH. A temelji njoj su udarani tijekom Drugog svjetskog rata, u Narodnooslobodilačkom ratu (NOR) protiv Hitlerova nacionalsocijalizma i kvislinških snaga u njegovoj funkciji na prostoru BiH. Jer, vrijednosti bratstva su vrijednosti kojima su temelji udarani u zajedničkom suprotstavljanju udruženom nasrtaju izvana i iznutra na pravo na život u slobodi i međusobnom uvažavanju i poštovanju. U prilog borbe za takvo pravo, uostalom, svjedoči i povijest ZAVNOBiH-a i njegova tri zasjedanja tijekom ratnih četrdesetih godina XX. stoljeća.³

Svako spominje ZAVNOBiH-a i njegovih zasjedanja izaziva asocijacije na vrijednosti koje su univerzalne, izvanvremenske. Pri tome se, dakako, apostrofiraju prvenstveno dokumenti Prvog i Drugog zasjedanja.

Zašto? Zato što na njima usvojeni dokumenti šalju poruke za život ljudi i naroda u BiH koje su svezvremenske. Zar u prilog tome, recimo, ne svjedoči poruka s Prvog zasjedanja da “BiH nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska, i muslimanska i hrvatska, slobodna i zbratimljena BiH, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata.” I zar ona ne nadilazi vrijeme, ne samo jedne generacije i jednog ljudskog života, kamo li ono u kojem je odaslana? U prilog tome, ako se već hoće, svjedoči i vrijeme u kojem živimo. Jer, na tu se ZAVNOBiH-ovsku danas ne pozivaju samo oni koji su istinski na vrijednostima ZAVNOBiH-a nego i drugi – kako oni koji bi BiH samo za sebe, tako i oni koji bi je rado sahranili.

Zar u prilog tome, s druge strane, ne svjedoči deklaracija s Drugog zasjedanja, kojom se jamči ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata BiH u zemlji „koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina“, ali i čitav niz drugih

² U prilog tome, i na najslikovitiji način, svjedoči i knjiga *Dobri ljudi u vremenu zla*, autorice Svetlane Broz, ali i mnoge druge koje tretiraju ratno vrijeme 1992-1995. godine u Bosni i Hercegovini. (vidjeti, Broz, Svetlana (2005), *Dobri ljudi u vremenu zla*, Sarajevo: Grafičar promet)

³ Prvo zasjedanje je održano u Mrkonjić Gradu 25. 11. 1943. godine, drugo u Sanskom Mostu 30. 6. – 2. 7. 1944., a treće u Sarajevu 26. do 28. 04. 1945. godine.

prava i sloboda koji su dokaz BiH kao zemlje demokracije, ljudskih prava i sloboda? Prisjetimo se samo nekih koje se u deklaraciji navodi – sloboda „vjeroispovijesti i savjesti kao i ravnopravnost svih vjeroispovijesti“, sloboda „zboru i dogovora, udruživanja i štampe“, „osobna i imovinska sigurnost građana, kao i sloboda privatne inicijative u gospodarskom životu“, „ravnopravnost žena s muškarcima“, „aktivno i pasivno izborno pravo“ za sve punoljetne građana itd.

Zar sve to nisu vrijednosti koje se danas, zaludu što živimo u svijetu koji želi još više, svako malo pokušava dovesti u pitanje? I ne samo pokušava nego se pri tome i poziva na dokumente u kojima se za takve stavove pronalazi i utemeljenje – na Ustav i zakone prije svega. Koliko je, počnimo s tim, onih koji danas odmahuju rukom na spominjanje Rezolucije i Proglasa s Drugog zasjedanja o BiH kao zajedničkoj i nedjeljivoj domovini Bošnjaka, Srba i Hrvata. I koji, ili bez ikakva suzdržavanja ili na druge načine čine sve da takvu BiH otpreme u povijesne arhive.

Ali, time se ubijanje duha ZAVNOBiH-a, i to od onih koji ga s vremena na vrijeme prizivaju kao dokaz ispravnosti vlastitih politika, ne završava. Prisjetimo se, uostalom, svakodnevnog osporavanja prava na punu ravnopravnost i jednakost pripadnika triju naroda na čitavom prostoru BiH, o građanima koji trima dominantnim etničkim grupacijama ne pripadaju da se i ne govori.

Prisjetimo se, potom, činjenice da živimo u zemlji u kojoj, gotovo osam desetljeća nakon Deklaracije o pravima građana u BiH s Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, nije zajamčeno pasivno biračko pravo za sve njezine punoljetne građane. U kojoj je, još konkretnije, i usprkos presudama i upozorenjima evropskih sudova i institucija, ali i vapajima nimalo zanemarljivog dijela njezinih građana, uskraćeno pravo da budu birani svima koji se ne izjašnjavaju pripadnicima jedne od triju dominantnih etničkih skupina.

Ne zaboravimo ni činjenicu da živimo u zemlji u kojoj pasivno biračko pravo nije osigurano čak ni za sve pripadnike triju naroda. Zaludu što oni, budući su po Ustavu BiH konstituenti bosanskohercegovačke državnosti, formalno imaju neku vrstu privilegirana statusa. U realnom životu, međutim, sve to im neće pomoći žive li u entitetu, u kojem su nominalno u manjini. Takvo pravo je, drugim riječima, uskraćeno i Srbima u Federaciji BiH, i Bošnjacima i Hrvatima u RS-u.

Prisjetimo se, na koncu, da istinska ravnopravnost nije zajamčena ni na nižim razinama organizacije bosanskohercegovačke države – u kantonima na prostoru Federacije, ali i u općinama na prostoru čitave države. Naprotiv, građanski princip, koji se na višim razinama organizacije – na razini entiteta i

države – optužuje kao instrument majorizacije, u kantonima i posebice općinama se u tom svojstvu i stvarno eksploatira.

2. Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a kao završetak procesa konstitucije nove državne organizacije BiH

Upravo zbog snage izvanvremenskih poruka Prvog i Drugog zasjedanja, Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a nerijetko se, i neopravdano dakako, umanjuje njegovo povijesno značenje. A ono je neupitno, jer je njime definitivno dovršen proces konstitucije nove bosanskohercegovačke vlasti – proces koji se, što je važno, može pratiti kroz sve godine rata.

Na Trećem zasjedanju su, podsjetimo, usvojena dva dokumenta čije je značenje neupitno povijesno, jer je njima zaokružena izgradnja državnih institucija BiH, a time omogućen i razvoj bosanskohercegovačke državnosti u jugoslavenskoj federaciji sve do disolucije AVNOJ-ske Jugoslavije.

Prvi dokument je odluka kojom ZAVNOBiH prerasta u Narodnu skupštinu BiH, a njegovo Predsjedništvo u Predsjedništvo Narodne skupštine koje „vrši zakonodavne funkcije koje mu pripadaju između zasjedanja Narodne skupštine kao i one izvršne funkcije koje mu pripadaju kao predsjedništvu federalne države BiH i predstavništvu državnog i narodnog suvereniteta Federalne BiH“ (Babić, 329) – i kojom vijećnici Trećeg zasjedanja postaju „prvi narodni poslanici Narodne skupštine Bosne i Hercegovine“ (Babić i Otašević 1970, 122).

Drugi dokument je Zakon o Narodnoj vladi BiH kojim se formira prva Vlada BiH kao “vrhovni izvršni i naredbodavni organ državne vlasti Federalne BiH.” (Babić i Otašević 1970, 124) – i koja za svoj rad odgovara Narodnoj skupštini i njezinu Predsjedništvu.

Međutim, ove odluke bi pogrešno bilo promatrati izvan cjeline kojoj i same pripadaju. Drugim riječima, Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a je, kako je već naznačeno, samo dovršetak procesa kojeg se može pratiti od prvih dana NOR-a – od prvih Narodnooslobodilačkih odbora (NOO) koji su kao organi narodne vlasti nastajali širom BiH, i to na principu nacionalne ravnopravnosti bez koje se ni nova vlast nije mogla uspostaviti kao istinski narodna. A zbog tog principa ju je narod prihvatio kao svoju – i zahvaljujući tome ona je bila pretpostavka i borbe za oslobođenje i izgradnju nove državne zajednice. Zapravo, do formiranja ZAVNOBiH-a u studenom 1943. godine su kroz djelovanje NOO već čvrsto bile uspostavljene institucije narodne vlasti na svim razinama teritorijalne organizacije na način da su, uz poštovanje nacionalne

ravnopravnosti, podlijegale i izbornosti i smjenjivosti – da su, drugim riječima, funkcionirale kao istinski izraz narodne volje.

S druge strane, u njihovom funkcioniranju je od starta uspostavljen princip vertikalne supremacije, dakle odgovornosti nižih organa prema višima. A takva organizacija NOO omogućavala je jedinstven sustav narodne vlasti u ratnim uvjetima. Zahvaljujući tome bilo je moguće u drugoj polovici 1943. godine ući u pripreme za sazivanje skupštine predstavnika naroda BiH na kojoj je trebalo izabrati ZAVNOBiH, što je 25–26. studenoga 1943. godine u Mrkonjić Gradu i učinjeno.⁴

Iako je ZAVNOBiH u dokumentima Prvog zasjedanja tretiran kao političko predstavništvo, skupština je na njega prenijela i ovlaštenje da, kao njezin najviši organ, vrši i funkciju narodne vlasti. Ta mu je funkcija samo koji dan poslije potvrđena i odlukom Drugog zasjedanja AVNOJ-a, jer se njome ZAVNOBiH definira kao nositelj državno-pravnih funkcija, dakle kao najviši organ narodne vlasti u BiH.

Naravno, izvršnu vlast je ZAVNOBiH prenio na svoje Predsjedništvo koje poziciju njegova operativnog organa, najvišeg naredbodavnog i izvršnog organa narodne vlasti, demonstrira od prvih akata koji izlaze iz njegovih odaja.⁵ U periodu između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, recimo, Predsjedništvo je, uz sve ostalo – pri čemu se misli na organizaciju zdravstvene službe, obrazovne djelatnosti, alfabetskih tečajeva u opismenjavanju stanovništva i pripreme kadrova za osnovne škole, sudbene vlasti i slično – posebnu pažnju posvećivalo pitanju organizacije proizvodnje i racionalne raspodjele proizvoda, pri čemu je oblasne odbore koristilo kao produženu ruku u izvršavanju zadaće koje je samo definiralo.

Pozicija, koju je ZAVNOBiH stvarno imao u vremenu između Prvog i Drugog zasjedanja, u Sanskom Mostu je, na Drugom zasjedanju i formalizirana. Usvojenom odlukom⁶ ZAVNOBiH se, naime, konstituirao kao „najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo, najviši organ državne vlasti BiH“

⁴ Na navedenoj skupštini je izabrano Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja BiH i njegov Prezidij, potom Predsjedništvo ZAVNOBiH-a kao tijelo koje je predstavljalo Vijeće između dvaju zasjedanja i rukovalo poslovima iz njegove nadležnosti.

⁵ Među prvim aktima koje je početkom proljeća 1944. godine Predsjedništvo dostavilo oblasnim odborima „bilo je uputstvo o prikupljanju statističkih podataka o stanju privrede, zdravstva, prosvjete i općih uvjeta života, i o mjerama koje treba poduzeti da bi se stanje popravilo i unaprijedilo“ (Babić, 322.). Ili, početkom svibnja 1944. godine Predsjedništvo je „pozvalo oblasne odbore da pristupe prikupljanju podataka o stanju u pojedinim sektorima narodnog života i da se pri tome oslanjaju na okružne, sreske i općinske odbore...“ (Babić, 322.)

⁶ Odluka o konstituiranju Zemaljskog antifašističkog Vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine

(Članak 1), koji svoju izvršnu funkciju prenosi na Predsjedništvo – a ono samo, do formiranja Narodne vlade, vrši funkciju vlade i kao takvo za svoj rad odgovara Zemaljskom vijeću kao, do formiranja Narodne skupštine, organu koje ima funkciju parlamenta.

Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a je, dakako, usvojilo i druge odluke⁷, pa i one kojima je postavljena organizacija i određena funkcija nižih razina vlasti. Odlukom o ustroju i radu NOO i Narodnooslobodilačkih skupština (NOS), primjerice, razrađena je njihova organizacija i definirane njihove funkcije, utvrđeno da su Narodni odbori sreza, okruga i oblasti za svoj rad odgovorni Narodnooslobodilačkim skupštinama, a Narodni odbori sela, općine i grada zborovima birača svoga područja (čl. 5, 6. i 7). Drugim riječima, odluke s Drugog zasjedanja su predstavljale finalizaciju u konstituciji narodne vlasti u uvjetima rata, ali i polaznu osnovu njezina razvoja u uvjetima oslobođene zemlje.

Na koncu, promatra li se djelovanje ZAVNOBiH-a i njegova Predsjedništva između Drugog i Trećeg zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća, u prvi plan su stavljani zadaci koji osiguravaju da BiH, kao uostalom i cijela zemlja, u stanje postratnog djelovanja uđe optimalno pripremljena i u pogledu organizacije vlasti i u pogledu njezina funkcioniranja na obnovi i izgradnji zemlje. Izrađivani su planovi rada s obzirom na neposredne zadatke odmah nakon oslobođenja – kako oni koji se tiču stručnih kadrova potrebnih za izvršenje postavljenih zadataka, tako i planovi obnove i razvoja sustava obrazovanja, planovi koji se tiču zadataka u oblasti ekonomske obnove, zdravstva, gospodarstva, pravosuđa, drugih sfera života i rada.

Prema tome, odluke Trećeg zasjedanja su samo logičan slijed svega što im je tijekom ratnih godina prethodilo. I utoliko je bilo, ne samo moguće nego i logično da ZAVNOBiH na ovom zasjedanju na nove organe narodne vlasti prenese svoje ovlasti kako bi se razvitak, kojeg je on začeo u uvjetima rata, mogao nastaviti u uvjetima mira.

3. Scile i Haribde o čije se hridi i virove spotiče nezavisna i suverena BiH

Odluke ZAVNOBiH-a – sva tri njegova zasjedanja – bile su temelj neposredne poslijeratne ustavne konstitucije jugoslavenske Federacije i položaja BiH unutar nje kao državnopravnog subjekta. Slijedom iste logike, u ZAVNOBiH-u (i AVNOJ-u dakako) su pretpostavke i elementi i ustavne konstitu-

⁷Navedimo samo neke: Odluka o uspostavljanju Zemaljske komisije pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a za ispitivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, Odluka o stvaranju Vjerske komisije pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a.

cije BiH u Ustavu SFRJ iz 1974. godine, a potom i, što ima posebnu težinu, odluke Badinterove komisije⁸ o BiH kao suverenoj državi. I stoga je opravdan razlog da se na njih, na odluke Badinterove komisije, detaljnije i ukaže.

U pismu Badinterovoj komisiji lord Carington⁹, predsjednik Konferencije za mir u Jugoslaviji, navodi kako se Konferencija suočila s velikim pravnim pitanjem budući da „Srbija vjeruje da su republike, koje su proglasile ili će proglasiti svoju neovisnost i suverenitet napustile ili će uskoro napustiti SFRJ, koja će unatoč tome i dalje postojati“ dok druge republike smatraju da se nije dogodila nikakva secesija već da se SFRJ raspala i da bi sve republike, koje su iz SFRJ nastale kao nove države, „trebale biti ravnopravne sljednice SFRJ bez prava bilo koje od njih“ da to pravo pripisuju isključivo sebi. Pitanje Caringtona je, pojednostavljeno, glasilo „postoji li više Jugoslavija“, a odgovor Komisije od 10. prosinca je dao za pravo republikama koje su svoju budućnost odlučile graditi kao nezavisne države – i glasio je, pojednostavljeno, „ne, SFRJ je u procesu raspada“ (Mišljenje br. 1, od 10. prosinca 1991, *Deset mišljenja Badinterove komisije, Dokumenti*, www.peščanik.net).

Negativan odgovor od Badinterove komisije Srbiji je stigao i u vezi s pitanjem „Uživa li srpsko stanovništvo iz Hrvatske i BiH kao konstitutivni narod Jugoslavije pravo na samoopredjeljenje“ od 20. studenog 1991. godine. Srpsko stanovništvo u njima, precizirano je, ima „pravo da uživa sva prava priznata manjinama i etničkim grupama“ – i te mu republike „moraju osigurati sva prava čovjeka i osnovne slobode...uključujući i pravo na nacionalno opredjeljenje“ – ali se i dodaje kako „pravo na samoopredjeljenje ne može dovesti do izmjena granica koje postoje u trenutnu nezavisnosti“ osim ako o tome ne postoji dogovor konkretnih država (Mišljenje br. 2, 11. siječnja 1992. godine)

Nepovoljan odgovor Badinterove komisije je Srbija dobila i u vezi pitanjem „može li se unutarnja linija razgraničenja između Hrvatske i Srbije s jedne strane i Srbije i BiH s druge strane smatrati granicom“. U odgovoru Badinterove komisije se, naime, precizira obveza poštivanja granica između bivših republika kao granica koje „poprimaju karakter granica zaštićenih

⁸ U pitanju je komisija, koju je Vijeće ministara Evropske ekonomske zajednice, povodom Konferencije o SFRJ u Hagu, formiralo u kolovozu 1991. godine, čija arbitraža je imala snagu međunarodne presude. Naziv je dobila po njezinu predsjedniku Robertu Badinteru, tadašnjem predsjedniku Ustavnog suda Francuske, a članovi komisije su bili svi predsjednici ustavnih sudova država osnivača Evropske unije – Roman Herzeg iz Njemačke, Aldo Corasaniti iz Italije, Francisco Tomas y Valinete iz Španjolske te, na koncu, Irene Petry iz Belgije. Rezultat rada Badinterove komisije je opsežan dokument, sastavljen od deset mišljenja koja se tiču SFRJ i njezine budućnosti.

⁹ Lord Karington je, inače, bio predsjednik Konferencije o SFRJ 1991. godine.

međunarodnim pravom“, te da je njih moguće „promijeniti samo slobodnim i uzajamnim dogovorom“ (Mišljenje br. 3, 11. siječnja 1992, Isto).

Na koncu, na pismo ministra vanjskih poslova BiH od 20. prosinca 1991. godine, kojim se traži da ovu državu priznaju zemlje Evropske zajednice, Badinterova komisija je, a temeljem svega što se u BiH do tada događalo, smatrala da bi to bilo moguće jedino ukoliko bi volja o BiH kao nezavisnoj državi bila iskazana „putem referenduma na koji bi bili pozvani da sudjeluju svi građani SR BiH bez razlike i pod međunarodnom kontrolom“ (Mišljenje br. 4, 11. siječnja 1992. godine, Isto).

Mišljenje Badinterove komisije je, dakako, bilo i povod za odluku Skupštine SR BiH o raspisivanju referenduma za utvrđivanje statusa BiH¹⁰, i za referendumsko pitanje „Jeste li za suverenu i nezavisnu BiH ravnopravnih građana, naroda BiH – Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?“ (Odluka o raspisivanju republičkog referenduma za utvrđivanja statusa Bosne i Hercegovine, *Odluka o referendumu 1992.*, www.pfsa.unsa.ba), te za referendum¹¹ na kojemu se 99,7% građana koji su na referendum izašli ili 63.7% svih građana s pravom glasa izjasnilo za BiH kao nezavisnu i suverenu državu. (Referendum o nezavisnosti BiH, www.bs.m.wikipedia.org).

Nažalost, sve to je, i posebice nakon njezina međunarodnog priznanja¹², bio razlog da je BiH bila izložena velikosrpskom nasrtaju kakav je malo tko mogao i pretpostaviti. Rat 1992–1995. godine, još konkretnije, koji je za rezultat imao čak i genocid, odnio je preko 100.000 ljudskih života i bio uzrokom preko polovice izbjeglog i prognanoga stanovništva – a za sobom je, uz sve to, ostavio i uništenu ekonomiju, razorenu zemlju, istinsku materijalnu pustoš. No, put BiH kao suverene i nezavisne države nije uspio zaustaviti.

Ali, zato su sve poslijeratne godine pratili pokušaji ostvarivanja ratnih ciljeva u drugačijim, mirnodopskim uvjetima. A oni nisu dolazili samo iznutra, od snaga koje su na destrukciji BiH snažno angažirane bile i tijekom cijelog rata, nego i izvana, od bosanskohercegovačkih susjeda kojima je podjela BiH također bila jedan od ratnih prioriteta.

Te snage, nažalost, ni do danas od svojih ratnih ciljeva nisu odustale – i kamen o vratu su bržem oporavku i integriranju zemlje, ali i njezinu napredovanju prema društvu evropskih naroda. Ako bi se, pak, htjelo tragati za

¹⁰ Zajednička sjednica vijeća Skupštine SRBiH je održana 24.-25. siječnja 1992. godine

¹¹ Referendum za nezavisnost BiH je održan 29. veljače–1. ožujka 1992. godine.

¹² Prvo priznanje BiH kao nezavisne države je stiglo od Bugarske već 31. siječnja 1992. godine, potom od Turske 6. veljače 1992. godine, a nakon objavljenih rezultata referenduma BiH su priznale Španjolska 12. ožujka 1992, Libija 17. ožujka 1992, Iran 31. ožujka i Njemačka 6. travnja 1992. godine – nakon čega su uslijedila masovna priznanja novonastale države.

odgovorom na pitanje „zašto?“, zaobići se ni na koji način ne bi moglo barem dvije skupine razloga.

Dio tih razloga se, dakako, nalazi u ishodu bosanskohercegovačke ratne kataklizme. Ona je, koristi li se konvencionalni vokabular, okončana bez stvarnog pobjednika. A ta situacija je išla na ruku svim akterima ratnih događanja – i onima iz BiH i onima iz njezina susjedstva – u promicanju, kako vlastite istine o ratnim događanjima, tako i tumačenju stvarnih ishoda rata. Rezultat toga je uvjeravanje i domaće i međunarodne javnosti kako su pobjednici bukvalno svi koji su u ratnom sukobu sudjelovali. I sve ih se, i to tijekom svih prethodnih godina, diže na pijedestal nacionalnih svetinja.

Istina je, međutim, da se odgovornosti zbog nedovršenosti ratnog sukoba, time i svega što je vrijeme nakon njega proizvelo, osloboditi ne mogu ni svjetski centri moći. Jer, oni su diktirali Daytonski mirovni sporazum i mogli su ga oblikovati bukvalno prema vlastitim željama. A koji je njegov krajnji ishod?

Apstrahira li se da je Dejtonskim mirovnim sporazumom zaustavljen rat i međusobno ubijanje – iako, naravno, ni to ne treba ignorirati – ostaje činjenica da su za postratno „hlađenje“ i izgradnju drugačije BiH u Daytonu kao partneri priznati oni koji su za ratne strahote i odgovorni. Nacionalisti i promotori velikodržavnih projekata svih vrsta.¹³ A za njih je to značilo neku vrstu svjetskog zelenog svijetla da s vlastitim ratnim projektima i ciljevima mogu nastaviti i u uvjetima mira.

I baš to se u 25 poslijeratnih godina u najznačajnijoj mjeri i događalo. A dobrim dijelom se, uđe li se u bit onoga čemu se svjedočiti može sve ove godine, događa i danas. Kako drugačije, uostalom, okarakterizirati svakodnevno dovođenje u pitanje BiH kao države? Ili, kako drugačije shvatiti neprestano uvjeravanje svijeta da je BiH proizvod silovanja svjetskih centara moći – i da zakoni prirode nalažu da se od toga odustane i BiH prepusti disoluciji kao jedino mogućem i za sve, koje u njoj žive, najsvrsishodnijem ishodu?

Može li se toj vrsti nasrtaja Bosna i Hercegovina oduprijeti? Emotivno sam, dakako, optimista. Iz perspektive racionalnog, međutim, pred njom su još uvijek velika iskušenja – mnoge Scile i Haribde, njihove hridi i virovi s kojima će se morati hvatati u koštac. A to nije ni jednostavno ni posao za jedan dan. Naprotiv. Jer, protiv nje su silnice različitih boja i predznaka. A ruku na srce, ne može se više računati ni s entuzijazmom koji je obilježio prvu

¹³ To, ako bi htjeli biti ironični, neodoljivo asocira na hipotetsku situaciju da su nakon kapitulacije Hitlerove Njemačke za partnere u stabilizaciji i izgradnji drugačije njemačke države i društva priznati nacionalsocijalisti.

polovicu četrdesetih godina XX. stoljeća – ni što se njegova predznaka, ni što se njegova intenziteta tiče.

4. Umjesto zaključka

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine je izraz želje bosanskohercegovačkih ljudi i naroda da žive u slobodi, kao svoji na svome, u zajednici u kojoj odluke o njihovu životu neće donositi drugi nego oni sami. I baš zato je mogao biti poticatelj i svenarodnog zbijanja pod istom zastavom i svenarodnog entuzijazma, kako u viorima NOR-a tako i nakon njega.

Istina, trećim zasjedanjem je ZAVNOBiH okončao svoj životni put prenoseći svoje ingerencije na mirnodopske institucije vlasti. Međutim, duh entuzijazma, kojeg je proizveo, nije splašnjavao ni u tim institucijama, barem prvih dvadesetak poslijeratnih godina. U prilog tome, uostalom, svjedoče i statistike – ostvarene stope gospodarskog rasta, po kojima je Jugoslavija, a s njom i BiH dakako, bila na samom svjetskom vrhu, potom ostvarene stope broja zaposlenih, trendovi u kretanju brutodruštvenog proizvoda, dometi u oblasti školstva i zdravstva, mnogi drugi pokazatelji.

Je li čovjek bosanski i hercegovački zaboravio vrijednosti na krilima kojih je obnavljana u ratu devastirana zemlja četrdesetih i pedesetih godina prošlog stoljeća, iz kojih su se napajale omladinske radne akcije, koje su umjesto mržnje isijavale ljubav? Na razini emotivnog u to nisam spreman vjerovati. U stvarnosti je, međutim, moguće markirati detalje koji najozbiljnije upozoravaju – i to ne samo danas nego sve godine bosanskohercegovačke društvene i političke tranzicije.

Je li, na koncu, takve detalje i trendove moguće ukočiti, u budućnosti onemogućiti a zavnbihovske vrijednosti nanovo u životnu stvarnost vratiti? Naravno. Ali, to nije proces koji se događa neovisno o ljudskoj volji. Bez nje, i to kao rezultata kolektivne narodne volje, neće i ne može ići.

Ima li BiH pretpostavke za takav zaokret? S političkim filozofijama, koje je poput zaraznog virusa napadaju zadnjih 30 godina, nema. Za vjerovati je, međutim, da u sebi posjeduje potencijalnu energiju koju samo treba pokrenuti. I da, dakako, ima one koji posjeduju političku šifru za takvo pokretanje.

Literatura:

1. Babić, A., *Mjesto i uloga ZAVNOBiH u izgradnji državnosti Bosne i Hercegovine*, <http://iis.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/09/4-Prilozi-AntoBabi%C4%87.pdf>

2. Babić, N., i Otašević, D. (1970), *ZAVNOBiH i izgradnja bosanskohercegovačke državnosti*, Muzej revolucije BiH: Sarajevo.
3. Broz, S. (2005), *Dobri ljudi u vremenu zla*, Sarajevo: Grafičar promet
4. *Deset mišljenja Badinterove komisije, Dokumenti*, Peščanik.net, objavljeno 18. 11. 2008, pristupljeno 13. 9. 2020.
5. *Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, www.znaci.net
6. Kukić, S. (2020), *Zavnbihovske pouke za BiH kao zajednički dom*, Zbornik radova *Odluke Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a i njihov značaj za razvoj državnosti BiH*, Sarajevo: SABNOR BiH.
7. *Odluka o referendumu 1992.*, www.pfsa.unsa.ba
8. *Odluke drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a i njihov značaj za razvoj državnosti BiH* (2020), zbornik radova, Sarajevo: SABNOR BiH
9. *Preporuke Badinterove komisije: Kako je BiH ispunila sve uvjete EZ i završila u ratu*, www.klix.ba, objavljeno 2. 3. 2020, pristupljeno 13. 9. 2020.
10. *Referendum o nezavisnosti BiH*, www.bs.m.wikipedia.org

INSTEAD OF A CONCLUSION

ZAVNOBiH is an expression of the desire of the people of Bosnia and Herzegovina to live in freedom, as their own, in a community in which decisions about their lives will not be made by other but by themselves only. And that is exactly why ZAVNOBiH could have been the instigator of both the nationwide gathering under the same flag and the nationwide enthusiasm, both in the whirlwinds of the National Liberation War and after it.

Actually, with the third session, ZAVNOBiH ended its life by transferring its competencies to peacetime government institutions. However, the spirit of enthusiasm it produced did not diminish in these institutions either, at least for the first twenty or so post-war years. In support of this, after all, there are the statistics - the achieved rates of economic growth, according to which Yugoslavia, and with it Bosnia and Herzegovina, of course, was at the very top of the world, then the achieved rates of employment, trends in gross domestic product, achievements in education and health and many other indicators.

Have the people of Bosnia and Herzegovina forgotten the values on the wings of which the war-torn country of the 1940s and 1950s was rebuilt, from which youth work actions were fed, which radiated love instead of hatred? On an emotional level, I'm not ready to believe that. In reality, however, it is possible to mark the details that most seriously warn - not only today but all the years of Bosnia and Herzegovina's social and political transition.

Is it, in the end, possible to stiffen such details and trends, to disable them in the future, and to return ZAVNOBiH values back to the reality of life? Of course. But it is not a process that happens independently of the human will-power. Without it, and as a result of the collective will of the people, it will not and cannot go.

Does Bosnia and Herzegovina have preconditions for such a turn? With political philosophies, which have been attacking Bosnia and Herzegovina like a contagious virus for the last 30 years, there is none. It is to be believed, however, that Bosnia and Herzegovina possesses a potential energy that only needs to be triggered. And yes, of course, there are those who possess the political code for such actuation.

ZAVNOBIH I PROBLEM SOCIJALISTIČKOG FEDERALIZMA

Asim Mujkić*

Sažetak: Temeljni zadatak Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a bio je stvaranje okvira koji će utvrditi dalji put razvitka BiH kao federalne jedinice, pa su na tom Zasjedanju doneseni važni akti za BiH kao članicu jugoslovenske federacije kao što je konstitucija prve Narodne skupštine Federalne BiH i Zakon o narodnoj vladi na osnovu kojeg je dva dana kasnije, 28. 4. 1945. godine formirana prva Narodna vlada BiH, itd. Međutim, postavlja se pitanje o kakvom je federalizmu ovdje riječ? Socijalistička Jugoslavija se ugledala na sovjetsku federaciju koja se u znanstvenoj literaturi karakterizira kao etno-teritorijalni federalizam. Jugoslavija je istovremeno bila federacija naroda i republika u kojima su njeni narodi ostvarivali svoja suverena prava na temelju čega su se vremenom kristalizirale dvije suprotstavljene, podjednako etatističke opcije socijalističkog federalizma: unitarističko – centristička za koju su republičke granice administrativne, i republikansko-federalistička za koju su republike bile suverene nacionalne države. Obje su bile izvor nacionalizma koji će opustošiti Jugoslaviju nakon demokratskih promjena 1990. Treći oblik socijalističkog federalizma – socijalističko-samoupravni federalizam koji je politički subjektivitet spustio na nivo pojedinih radnih organizacija i mjesnih zajednica zamišljen da obesmisli nacionalno pitanje, nije uspio zaživjeti zbog već ojačanih etatizama. Te federalističke dileme posebno su bile kobne za BiH koja nije mogla biti konstituirana kao nacionalna republika-država.

Ključne riječi: federalizam, socijalistički federalizam, etnonacionalizam, ZAVNOBiH, Narodna republika Bosna i Hercegovina

Nemoguće je, a nije ni mudro, iz perspektive današnje hegemonije etnonacionalizma osporavati da je ZAVNOBiH kao genuini revolucionarni konvent u ‘sva tri svoja izdanja’ (1943, 1944. i 1945) obnovio i ujedno okončao “izgradnju bosanskohercegovačke državnosti” (Antonić et al., 1990: 19). Ali, važna je komponenta te obnovljene državnosti, kako je rat jenjavao, a

* Prof. dr., Fakultet političkih nauka univerziteta u Sarajevu.
E-mail: asim.mujkic@fpn.unsa.ba

strukture nove vlasti se konsolidirale, to da je taj proces obnove tekao uporedo i u jednom međusobno prožimajućem, *dijalektičkom* odnosu s procesom obnavljanja državnosti Jugoslavije. U stvari, može se reći da je “uporedo s izgradnjom jugoslovenske federacije, KPJ u BiH inicirala i preduzimala niz mjera da se i BiH dalje izgrađuje kao federalna jedinica u sastavu DFJ, odnosno FNRJ. U tom cilju je već 26. 4. 1945. godine u Sarajevu održano i Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a” (Antonić et al., 1990: 16). Međutim, postavlja se pitanje o **kakvom** je federalizmu ovdje riječ? Bosna i Hercegovina je već ranije, tačnije Nagodbom Cvetković-Maček (1939) bila predviđena za teritorijalno komadanje između ‘srpske i hrvatske buržoazije’ koja je, nakon više godina burnih političkih previranja, ušla u proces unutarnje federalizacije Jugoslavenske kraljevine na etno-nacionalnom principu. Međutim, osim što je zauzela jasan stav o pitanju BiH uz sami rat, a osobito tokom rata na temelju masovne oružane oslobodilačke borbe, bosanskohercegovačka i jugoslavenska KP je, ne bježeći od suočavanja s nacionalnim pitanjem, izgleda razvijala specifičnu koncepciju federalizma koji bi prevazilazio uobičajeni, ‘buržoaski’ federalistički nacionalni model, odnosno model ‘nacije-države’. Može se reći da se

od samog početka NOB prišlo i praktičnom rješavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Umjesto *regionalističkog federalizma* ... KPJ je zastupala *jugoslovenski federalizam* (podvukao A.M.) u kojem se mogao obezbijediti nacionalnih suverenitet svih naroda Jugoslavije i uvažavati historijsko-pravne tradicije pojedinih zemalja. To pitanje KPJ je povezala sa socijalnim problemom. Rješenje nacionalnog pitanja značilo je, ustvari, ukidanje jedne od osnovnih suprotnosti kapitalističke Jugoslavije – neravnopravnih odnosa među njenim narodima tokom dvadesetogodišnje velikosrpske hegemonije i neposredno pred rat započetog sporazumijevanja srpske i hrvatske buržoazije, čija je posljedica, poslije sporazuma Cvetković-Maček, bila i teritorijalna podjela BiH na nacionalnoj osnovi (Babić, Otašević, 1970: 17).

Dakle, na prvi pogled, ideja federalizma kojeg je razvijala KPJ sastojao se od tri elementa: 1. ideja *nacionalnog suvereniteta jugoslavenskih naroda*; 2. uvažavanje *historijsko-pravne tradicije* pojedine zemlje (po ova dva elementa se ova koncepcija malo razlikuje od one ‘buržoaske’); i 3. *socijalno ili klasno pitanje* koje je, prema viđenju komunista, ključ za rješenje pitanja ravnopravnosti, odnosno neravnopravnosti među narodima, pa i izvor nacionalističkih pretenzija. Ovaj ‘klasni dodatak’ buržujskom federalizmu, to jest njegova socijalistička rekontekstualizacija, ispada za jugoslavenske komuniste u tim početnim godinama presudan za *istinski* federalizam koji će počivati na ravnopravnosti naroda, odnosno na jedinom ispravnom modelu

rješenja nacionalnog pitanja, ali, kako će vrijeme pokazati i ključna tačka njegovog neuspjeha. Uistinu, zajednički sadržilac kompleksnih procesa obnove državnosti kako BiH tako i Jugoslavije bila je koncepcija federalizma koja je dominirala u raspravama oko utemeljenja novih političkih zajednica, ali i raspravama koje će nekoliko desetljeća poslije uslijediti oko razlaza ove složene države. Da je federalizam bio suštinski izraz političkog bića Jugoslavije i njezinih republika svjedoči i korištenje tog termina u svakom od zvaničnih naziva socijalističke države: Demokratska *Federativna* Jugoslavija, *Federativna* Narodna Republika Jugoslavija, Socijalistička *Federativna* Republika Jugoslavija. Vidimo kako je pri svakom preimenovanju jugoslavenske socijalističke države riječ ‘federativna’ opstajala u njenom zvaničnom nazivu. Uostalom, tokom prvih godina svoje obnovljene državnosti, tačnije do svoga prvog Ustava, BiH se zvanično nazivala *Federalnom* BiH.

Temeljni zadatak Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a onda i nije mogao biti ništa drugo do stvaranje okvira koji će “utvrditi dalji put razvitka BiH kao federalne jedinice”, pa su na tom Zasjedanju “doneseni važni akti za BiH kao članicu jugoslovenske federacije” (Zaninović, 1968: 408) kao što je konstitucija prve Narodne skupštine Federalne BiH i Zakon o narodnoj vladi na osnovu kojeg je dva dana kasnije, 28. 4. 1945. godine formirana prva Narodna vlada BiH itd. Budući da paralelno teku procesi obnove državnosti BiH i Jugoslavije treba znati da nije postojala precizna razrada ideje federalizma – osim onih općenitih naznaka koji se odnose na tri pomenuta elementa socijalističkog federalizma koje je sada trebalo precizirati. Iako u Rezoluciji s Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a iz 1943. već stoji da će “narodi BiH učestvovati ravnopravno s ostalim našim narodima u stvaranju i izgradnji nove demokratske federativne Jugoslavije”, izuzev ovih pomenutih općenitih federalističkih načela, nije se raspolagalo preciznijim znanjima o odnosima između, naprimjer, organa federacije i federalnih jedinca. Kako će to bosanskohercegovački narodi ravnopravno s ostalim jugoslavenskim narodima učestvovati u procesima političkog odlučivanja na jugoslavenskom nivou? Štaviše, stav iz Rezolucije o ravnopravnom učestvovanju naroda u političkom životu BiH i Jugoslavije mogao bi nas uputiti na jedan jači *komunitarni* moment unutar federalističke ideje na temelju kojega bismo možda mogli Jugoslaviju predočavati kao svojevrsnu ‘federaciju naroda’ koji su, barem prema ovom stavu iz Rezolucije, ključni subjekti ‘stvaranja i izgradnje’ jugoslavenske federacije. Možemo li zaključiti da je prvobitno ideja federalizma, u stvari, bila ideja *etničkog federalizma*? Na kraju, rasprave uoči raspada Jugoslavije, pa i pitanje

Republike Srbije upućeno 1991. godine Badinterovoj komisiji¹ otkriva nam da je cijelo vrijeme postojalo i jedno komunitarističko, odnosno ‘narodnjačko’ razumijevanje federalizma (‘Jugoslavija kao federacija naroda’) tokom trajanja socijalističke federacije. Da je ‘federacija naroda’ a ne toliko republika, bila vodeća ideja u razumijevanju federalizma, barem u početku nove savezne države, potvrđuje i to, piše Bilandžić, da je “u prvom poslijeratnom razdoblju FNRJ i dalje ustavno-pravno bila zajednica ravnopravnih jugoslavenskih naroda, ali centralistički društveno-politički sistem i etatiistička ekonomska struktura stvorili su izrazito centraliziranu saveznu državu u kojoj su republički organi bili manje-više izvršioc i odluka vrha federacije” (Bilandžić, 1985: 133). Shvaćanje jugoslavenske federacije kao etničke ostat će sastavnim dijelom imaginarija unitarističko-centralističke opcije koja će predstavljati suparnički blok u političkim previranjima oko razumijevanja Jugoslavije uopće. Ibrahimagić smatra da je poimanje nacije i naroda bilo ‘dvostruko’:

jednom kao naroda u etno-kulturnom značenju: Srbi, Crnogorci, Hrvati, Slovenci i Makedonci, a drugi put ... u njihovom političkom značenju kao naroda (građana) federalnih jedinica: Srbije, Crne Gore, Slovenije, Hrvatske, Makedonije i Bosne i Hercegovine. To je podrazumijevalo multietničku strukturu federalnih jedinica, dakle, pored matičnog naroda-nacije, po kome je federalna jedinica i dobila ime, a time i status nacionalne države, u dotičnim federalnim jedinicama su bili i pripadnici naroda-nacija iz drugih federalnih jedinica, ali i pripadnici nacionalnih manjina. Svi su oni zajedno sa matičnim narodom federalne jedinice predstavljali narod te federalne jedinice, kao građane te federalne jedinice, sa jednakim građanskim političkim pravima (Ibrahimagić, 2001: 65)

U prilog tom ‘širem’ tumačenju govori i sama ‘praksa’, odnosno, istovremeno na Zasjedanju na kojem se donosi ova Rezolucija utemeljuju se vrhovna i zakonodavna tijela bosanskohercegovačke republike, odnosno kasnije svih teritorijalnih jedinica federacije. Republika je ipak bila taj *politički subjekt*, a ne narodi kao takvi, koja je predstavljala institucionalni okvir unutar kojega žive i rade narodi i preko čijih institucija učestvuju u političkom životu Jugoslavije. Međutim, dvojnost razumijevanja jugoslavenskog federalizma nije prestajala. Dovoljno je referirati na oficijelni grb FNRJ čijih pet baklji simbolizira pet jugoslovenskih naroda, što sa svoje strane jasno ukazuje na etnički federalizam. Osvrćući se na te prve federalističke dileme i lutanja na

¹“Predsjednik Arbitražne komisije primio je 20.11.1991. godine pismo kojem se predsjednik Konferencije za mir u Jugoslaviji lord Carrington obraća Komisiji za mišljenje o sljedećem pitanju koje je postavila Republika Srbija: ‘Da li srpsko stanovništvo iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, kao konstitutivni narod Jugoslavije, uživa pravo na samoopredjeljenje?’” (Ibrahimagić, 2001: 57).

konferenciji predstavnika nacionalnih delegacija uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a Hamdija Ćemerlić piše:

Na ovoj konferenciji istaknuta je dilema u pogledu položaja BiH od strane onih koji su na pitanje federativnog uređenja na nacionalnoj osnovi previše kruto gledali. Istaknuta je dilema u vezi s mješovitim nacionalnim sastavom BiH i da kao takva ne može zauzeti mjesto federalne jedinice, već autonomne pokrajine. (...) Prigovor u pogledu nacionalnog karaktera naše zemlje u primjeni nacionalnog načela dolazio je u vezi sa *sovjetskim gledanjem* i rješenjem nacionalnog pitanja (podvukao A.M.). Međutim, i sa ovog stanovišta istaknuto mišljenje o autonomnom karakteru BiH podlijegalo je kritici. Autonomne pokrajine po sovjetskom uzoru ulaze u sastav republika, a upravo u tome je bila komplikovanost ovog problema. Uključujući našu zemlju u jednu od dvije federalne jedinice (Srbiju ili Hrvatsku), problem pripadnosti BiH se ne rješava već još više komplikuje. Mišljenje da se BiH direktno veže za savezne organe i na taj način ostane van okvira postojećih federalnih jedinica također je odudaralo od sovjetskog uzora, a bilo je i protivno stavu našeg Zemaljskog vijeća. (...) Odluka o federativnoj izgradnji polazi od principa samoopredjeljenja nacija, ali je dopunjena i regionalnim principom i na osnovu njega uvodi BiH u red federalnih jedinica (Ćemerlić, 1968: 339).

Iz rečenog vidimo da je dominantna koncepcija federalizma među nositeljima Narodno-oslobodilačkog pokreta i revolucije bila sovjetska, odnosno ona koja se razvijala u Staljinovom SSSR-u, a na temelju Lenjinove koncepcije o pravu naroda na samoopredjeljenje². Sovjetski federalizam³ bio je u suštini *etnoteritorijalni federalizam*, pa je u slučaju BiH koja nema nedvojbenu

²U svojoj *Historiji SFRJ* Dušan Bilandžić ovako opisuje 'lutanja' jugoslavenskih komunista i utjecaj SSSR preko Kominterne: "Potkraj 1924. godine na V kongresu Kominternu daje KPJ zadatak da se 'opća prarola prava naroda na samoopredjeljenje, koju ističe KPJ, mora izraziti u obliku izdvojenja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranja od njih nezavisnih država'. Tako su se od osnivanja KPJ do kraja dvadesetih godina shvaćanja o nacionalnom pitanju u redovima KPJ kretala od prihvaćanja unitarističkog koncepta, od onih koji su ga smatrali nebitnim za proleterski revolucionarni pokret, zatim onih koji su rješavanje nacionalnog pitanja smatrali preduvjetom čiste klasne borbe do onih koji su smatrali da nacionalno pitanje treba riješiti na bazi federalizma u okviru Jugoslavije, do onih koji su prihvaćali stav KI da 'legendu o narodenom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca treba demaskirati kao masku politike nacionalnog ugnjetavanja od velikosrpske buržoazije' ... kao što se to kaže u Rezoluciji I plenuma IK KI od jugoslavenskog pitanju (1925). Direktive KI o razbijanju Jugoslavije KPJ je primila po logici odnosa koji su vladali u Komniteri" (Bilandžić, 1985: 31).

³Yuri Slezkine piše kako je Staljin 1948. godine govorio kako je "etnicitet univerzalna, neizbrisiva i inherentno moralna činjenica. 'Društva' su predstavljala etničke zajednice i etničke zajednice posjedovale su svoje 'suštine' neuporedivo dulje od bilo koje osnove ili nadstrukture. Ukratko, službeni je bio stav: klase i njihove ideologije dolazile su i prolazile, ali nacionalnosti su ostajale. U jednoj zemlji oslobođenoj bilo kakvog društvenog konflikta, etnicitet je bio jedini smisleni identitet" (Slezkine, 1994: 449).

homogenog etničkog titulara, nadopunjen, kako kaže Čemerlić, ‘regionalnim’ principom, ili, mogli bismo reći, ‘teritorijalnim’ principom, principom kojim se konstituiraju teritorijalne jedinice koje nisu organizirane primarno na etničkom pripadanju – poput američkih saveznih država, ali ne u potpunosti, jer referiranje na BiH sadržavalo je i značajan kulturno-identitetski element, ne etnički nego *običajnosni*, tradicijski, ukratko historijski koji je počivao na pluralističkom principu življenja u različitosti. Tako na samom početku nove jugoslavenske federalne države *slučaj BiH* predstavlja možda prvi značajni otklon od dominantnog sovjetskog modela kojeg KP želi u početku slijediti, ali i jedinstvenu ‘strukturnu grešku’. Specifičnošću svog rješenja narušila se simetrija federativnog principa po kojem pet jugoslavenskih republika u stvari predstavlja državni okvir za svoje *domaćinske etničke narode*, nacionalne jedinice, a šesta republika iskače iz tog simetričnog odnosa s obzirom da je definirana kao državni okvir za *domaćinske narode – u pluralu*. Drugim riječima, državni razlog pet jugoslavenskih republika razlikovao se od državnog razloga šeste republike, što je, kako će vrijeme pokazati, šestu republiku učinilo ranjivom, odnosno ‘otvorenom’ za ‘nacionalizaciju’ ili ‘podržavljenje’, ne samo nakon 1990, nego i ranije u istupima partijskih rukovodstava, osobito srbijanskog.

U svakom slučaju, vođeno modelom socijalističkog federalizma Treće zasedanje ZAVNOBiH-a vrši političku i institucionalnu transformaciju ratne *Federalne BiH* u “narodnu državu republikanskog oblika” kako kaže Član 1. Ustava NRBiH u kojoj, kako dalje kaže Član 7: “sva vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu” koji učestvuje u političkom životu preko svojih predstavničkih tijela izabranih “na osnovu opšteg jednakog i neposrednog izbornog prava tajnim glasanjem” (Član 8). Politički subjekt NRBiH je građanin a Član 11 određuje da su “u NRBiH njene narodnosti u svemu ravnopravne” dok Član 14 određuje da “nacionalne manjine u NRBiH uživaju pravo i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe svog jezika”. BiH je vidimo na svom početku konstituirana kao republika bez uobičajenih (zavnobihovskih) referenci na etničke partikularne identitete, odnosno kao ‘republika svojih građana’ koji konstituiraju njezin narod. U Članu 2 čak se izrijekom referira na “slobodnu volju svoga naroda” (u jednini, politički narod, demos), i kaže se dalje “bez razlike narodnosti i vjeroispovijesti”. Takav jedinstven politički subjekt, kako dalje navodi ovaj član, ujedinjuje se “na osnovu načela ravnopravnosti sa Narodnom Republikom Srbijom, Narodnom Republikom Hrvatskom, Narodnom Republikom Crnom Gorom, Narodnom Republikom Makedonijom i Narodnom Republikom Slovenijom u zajedničku, saveznu državu – FNRJ”. Ali takav ‘republikanski’ oblik sa građanskim subjektivitetom kao da je visio u zraku u zemlji ‘ravnopravnih naroda’.

Ćemerlić smatra da je taj ‘asimetrični ispad’ u prvim godinama nove političke zajednice (zajednice koja u početku pokušava striktno slijediti model ‘prve zemlje socijalizma’) bio shvaćan u kategorijama *privremenosti*, uz, tada manje-više realistična očekivanja da će u dogledno vrijeme, kada se ispune odgovarajući uslovi, ta asimetrija biti korigirana i to u pravcu potvrde simbola od ‘pet baklji’ s jugoslavenskog grba. Problem rasvjetljava Ćemerlić:

Polazilo se od stanovišta da u BiH žive samo Srbi i Hrvati i da je zbog njihovog brojnog odnosa i izmiješanosti nije moguće pripojiti nijednoj od dvije zainteresirane nacionalne jedinice, a niti je moguće izvršiti podjelu i te dijelove pripojiti ovim jedinicama. Muslimani nisu smatrani kao posebna nacionalna zajednica, već kao *potencijalni Srbi ili Hrvati*, pa iako se u najvećem dijelu dotle nisu bili izjasnili, pretpostavljalo se da će se tokom vremena izjasniti i na taj način pitanje nacionalnog karaktera BiH definitivno riješiti. Ovo shvatanje temeljilo se na pogrešnoj pretpostavci, u stvari na usvojenom buržoaskom shvatanju koje je ranije formirano, a ovom prilikom nesvjesno usvojeno (Ćemerlić, 1968: 339).

Ovo očekivanje utemeljeno na, kako kaže Ćemerlić, ‘buržoaskom shvatanju’ nacije i nacionalne države izbilo je ne samo po partijskim forumima već i u ključnom dokumentu nove socijalističke Jugoslavije u prvom Ustavu FNRJ od 31. 1. 1946. koji priznaje i svojim ustavnim odredbama garantira⁴ “ravnopravnost naroda Jugoslavije – Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca koji, kao i Srbi, Hrvati i Muslimani u BiH, stupaju u novu državnu zajednicu na osnovu prava na samoopredjeljenje uključujući i pravo na otcjepljenje” (Babić, Otašević, 1970: 134). Izostanak Muslimana iz reda ‘ravnopravnih naroda Jugoslavije’ te njihovo pojavljivanje uz ponovno nabranje Srba i Hrvata u okvirima BiH koja se od republika ovdje jedina izričkom pominje jasno detektira tu ‘sistemska grešku’ jugoslavenskog federalizma i nejasnoće njegovih značenja. U dodatku, Dušan Bilandžić smatra da se u to vrijeme “naivno i smiono vjerovalo da je revolucija jednom zauvijek i definitivno riješila nacionalno pitanje i da na tom polju društvenih odnosa više nema i neće biti nikakvih problema. A upravo je to vjerovanje najveća ‘greška’ KPJ” (Bilandžić, 1985: 132).

⁴O ograničenim dometima takvih garancija Bilandžić kaže: “Proglašena ravnopravnost nacija u federaciji ne znači i njezino ostvarenje. Jer, opredjeljujući faktor odnosa među nacijama jest stupanj razvijenosti nacionalnih kolektiviteta, a ne proklamacija i ustavno-pravno rješenje. U slučaju Jugoslavije radi se o veoma velikim razlikama među nacijama. Jedna nacija ima oko osam milijuna stanovnika, a druga samo pola milijuna, jedna ima državotvornu tradiciju koju je izgrađivala kao manje-više nezavisna država skoro sto godina, a druga nacija nije nikada imala svoju državu, jedna nacija ima relativnu razvijenu kulturu i nauku, univerzitet i akademiju nauka, a druga tek stvara svoj jezik i pismo, jedna nacija ima razvijenu industriju, a druga je sastavljena od 85 posto seljaka itd. i.t.sl.” (Bilandžić, 1985: 132).

Znači, unatoč “dosljedno i gipko provedenog načela nacionalne ravnopravnosti” (Čolaković u Čemerlić, 1968: 340) koje je artikulirano i potvrđeno na sva tri zasjedanja ZAVNOBiH-a, unatoč svom političkom subjektivitetu koji je BiH oblikovala revolucionarnim putem, prestanak oružane revolucije i prevođenje BiH u zakonske i institucionalne okvire jugoslavenske federacije označava, moglo bi se reći, početak i svojevrsne *desubjektivacije* BiH. Može se reći, s Bilandžićem, da se “tip federalizma prakticiran od 1945. do početka 1960-ih godina, ... održao na osnovi monolitizma bloka revolucionarnih snaga što ga je stvorio komunistički pokret Jugoslavije” što je podrazumijevalo i “dvadesetogodišnju centralizaciju ekonomskih funkcija i ‘društvenog kapitala’ na razini federacije” (Bilandžić, 1985: 393). U tom kontekstu suverenitet republika imao je ‘počasnu’ funkciju kakvu je imao i u SSSR.

U kakav se to model sovjetskog tipa ‘zagledala’ mlada komunistička elita Jugoslavije? Gregory Suny piše da je SSSR bio “prvom državom u povijesti koja je stvorena od etničkih političkih jedinica”, dakle jedna etno-teritorijalna federacija koja je, kako piše Suny bila “pseudofederalna država koja je istovremeno eliminirala politički suverenitet nacionalnosti i garantirala im teritorijalni identitet, obrazovne i kulturne institucije na vlastitom jeziku i promociju domaćih kadrova na pozicije moći” (Suny, 1993: 101). S tim u vezi mogli bismo zaključiti da je barem real-socijalistički period razvoja Jugoslavije period pseudofederacije. Jugoslavija je bila vesokocentralizirana država dok njene republike nisu uživale relevantan politički suverenitet. S druge strane, republički teritorijalni identitet, obrazovne i kulturne institucije na vlastitom jeziku (izuzev u slučaju Muslimana) kao i promocija domaćih kadrova na pozicije moći jeste bila politička praksa. Na ideološkom planu Lenjin je bio svjestan opasnosti koja je SSSR-u prijetila od velikoruskog nacionalizma. Odjek ovog lenjinističkog pristupa čuo se i u rukovodstvu jugoslavenskih komunista koji su – s pravom – najveću opasnost za mladu državu vidjeli u velikosrpskom nacionalizmu. Po analogiji lenjinovskog rješenja za Rusku republiku unutar SSSR koja je išla u pravcu njezine pluralizacije i unutarnje podjele na autonomne pokrajine i regione, i Srbija je, na jugoslavenskom planu, doživjela svoju unutrašnju ‘federalizaciju’ na autonomne pokrajine. Ali, nije samo velikosrpski nacionalizam bio na meti jugoslavenskih komunista. Komunističko rukovodstvo Jugoslavije u vrijeme centralizma, s pravom je opasnost po opstojnost Jugoslavije vidjelo u neravnomjernom ekonomskom, političkom i kulturnom razvoju, pa je, na žalost s manje uspjeha, s ciljem izbacivanja iz ležišta one stare S-H-S hegemonističke matrice, poticalo političku subjektivnost one marginalizirane, ‘nepriznate’ druge jugoslavenske trojke: BiH, Crne Gore i Makedonije, republika sa slabije izraženim nacional-

nim identitetima⁵, ali i manje razvijenijim dijelovima Jugoslavije u svakom drugom pogledu. I u tom pogledu slijeđen je sovjetski model. Važan element sovjetskog etnoteritorijalnog federalizma bila je politika nativizacije ili *korjenizacije*. Riječ je o procesu konsolidacije nacionalnosti na tri načina. Suny piše da je riječ o “podršci maternjem jeziku, stvaranju nacionalne inteligencije i političke elite i formalno institucionaliziranje etniciteta u državni aparat” (Suny, 1993: 102). Ova institucionalizacija je tokom 1920-ih u mladoj sovjetskoj državi doslovno značila fizičku izgradnju cijele infrastrukture nacionalne države tamo gdje je nikada u pravom smislu riječi nije ni bilo – doslovno je to bila izgradnja zgrada skupština, vlada, zgrada nacionalnih opera, pozorišta, biblioteka, ustanovljenja akademija nauka itd. Osnivanje kulturnih nacionalnih matica (opet, izuzev u slučaju Muslimana), mreže univerziteta, akademija i naučno-istraživačkih instituta, poticaj i razvoj lokalnih elita u svim a osobito u one tri podređene jugoslavenske republike potvrđuje ovaj pristup.

U odsustvu proletarijata i značajnijeg sloja inteligencije, kako u SSSR tako i u mladoj FNRJ, nositelj republičkih državotvornosti postaje partija. KP je bila *surogat-proletarijat*, ali isto tako i *surogat-nacija*. Državotvorna izgradnja republika kako u SSSR tako i u FNRJ praćena je masovnom industrijalizacijom. Do 1960-ih, piše Suny, većina republika SSSR “postalo je ‘nacionalnijim’ u karakteru, ne samo demografski, već politički i kulturno” (Suny, 1993: 109, podvukao: A.M.). Da su se vrlo slični procesi nacionalizacije dešavali i u FNRJ, odnosno SFRJ potvrdit će i niz događaja i procesa kao što je ‘Maspok’ koji se mogu iščitati u ‘nacionalnom’ kodu. Dakako, ovdje se mora primijetiti, da socijalistički federalizam nije za cilj imao stvaranje klasične (buržoaski koncipirane) nacije, već *socijalističke nacije*. U stavovima klasika marksizma stav prema nacionalnom pitanju je više instrumentalne prirode. Friedrich Engels tako 1893. piše da “bez uspostavljanja nezavisnosti i jedinstva svake nacije ne bi se moglo izvesti ni međunarodno ujedinjavanje proletarijata” (Engels u Kešetović, 1978: 65). Da bismo dospjeli do inter-

⁵ Doktrinarno taj pristup nalazimo u Lenjinovom stavu iz 1922. godine koji kaže da je “potrebno razlikovati nacionalizam ugnjetačke nacije i nacionalizam ugnjetene nacije, nacionalizam velike nacije i nacionalizam male nacije” (Lenjin, 1976: 189-190). Dakle, mogli bismo zaključiti da je u mladoj jugoslavenskoj socijalističkoj državi postojao pokušaj – administrativno i politički oktroiran - *izjednačenja* pozicije između – u prethodnom sistemu – privilegiranih nacija, osovine SHS i nepriznatih, ugnjetenih i malih nacija. Savezna država i njen politički aparat ovdje igraju ulogu izgradnje državotvornosti ‘malih’ nacija. Lenjin posebno naglašava odgovornost ‘velikih’ nacija za poziciju malih: “Zato se internacionalizam kod ugnjetačke ili takozvane ‘velike’ nacije mora sastojati ne samo u poštovanju formalne jednakosti nacija nego i u takvoj nejednakosti koja bi sa strane ugnjetačke nacije, velike nacije, kompenzirala onu nejednakost koja se stvara u životu faktički. Ko to nije razumio, taj nije razumio stvarno proleterski odnos prema nacionalnom pitanju” (Lenjin, 1976: 190).

nacionalizma proletarijata naša polazišna tačka je kapitalistički poredak čiji je politički izraz nacionalna država. Lenjin će zaključiti da je “obrazovanje *nacionalnih država*, koje najviše zadovoljavaju ... zahtjeve modernog kapitalizma, tendencija svakog nacionalnog pokreta. Najdublji ekonomski faktori guraju k tome, i zato za cijelu Zapadnu Evropu – još više: za cijeli civilizirani svijet – tipično, normalno za kapitalistički period jeste nacionalna država” (Lenjin, 1976: 88). Samo ona – a ne neki imaginarni prostor – može poslužiti svojim kapitalističkim razvojem za nastanak klasne borbe. Međutim, šta se dešava sa zemljama u kojima se desila socijalistička revolucija – Rusija i Jugoslavija – a koje nisu pratile uobičajeni kapitalistički razvoj? Staljin je razvio svoj pristup kroz teoriju ‘socijalističke nacije’ kao “teorije o ‘naciji novog tipa’” u kojoj “polazi od toga da naciju u kapitalizmu stvara buržoazija, jer su u njenim rukama sredstva za proizvodnju, a u socijalizmu država, jer je ona opunomoćenih društva, to jest radničke klase, da upravlja sredstvima za proizvodnju” (Kešetović, 1978: 71). Dakle, država – njen aparat i politički mehanizmi – zadušeni su za stvaranje socijalističke nacije baš kao na primjeru prvih godina nove Jugoslavije koje se, ne bez razloga, zovu godinama etatističkog socijalizma. Ovakav oktroirani politički proces mogao je dovesti samo do fetišizacije države i stvaranje političkih elita koje će, u povoljnim uslovima, zaigrati na kartu nacionalizma, što smo imali prilike vidjeti krajem 1980-ih, pa su institucije ‘socijalističke nacije’ s pravom bile ‘subverzivne institucije’. Yuri Slezkine to zove “hroničnom etnofilijom sovjetskog režima” (Slezkine, 1994: 415) koja je, kako vidimo, bila prisutna i u svim fazama razvoja socijalističkog režima u Jugoslaviji.

Međutim, ovakav socijalistički federalizam mogao je funkcionirati na neproblematičan način u etatističkom okruženju kome su snagu davali revolucionarni zanos, vanjski neprijatelj (prijetnje Istočnog i Zapadnog bloka) kada su se nacionalna pitanja mogla ‘premazivati’, odnosno reinterpretirati u obrascima socijalističke ideologije. Bilandžić piše da “što se tiče uređenja međunacionalnih odnosa, odnosa karaktera federacije, početne razlike u SKJ pojavile su se već potkraj 50-ih godina i od tada su se produbljivale sve do jasne polarizacije na unitarističko-centralističke snage i snage koje su zahtijevale reformu federacije” (Bilandžić, 1985: 354), federacije koja je bila utemeljena na staljinističkom principu ‘socijalističke nacije’ i bila, manje-više prazna ljuštura. Napuštanje ‘sovjetske’ paradigme otpočeto još 1948. godine moralo je zahvatiti i rekonstrukciju socijalističkog federalizma. Namjesto centralizirajućih tendencija, najprije s koncepcijom socijalističkog samoupravljanja, do izražaja dolaze ‘decentralizirajuće’ tendencije shvaćene kao proces ‘produbljivanja socijalističke demokratije’ s ciljem poticanja i jačanja

samouprave najširih narodnih masa što je nužno vodilo k vraćanju političkog subjektiviteta ne samo federalnim republikama, već i lokalnim komunama, a posebno radnim organizacijama. Razračun s 'etatizmom' i centralizmom 1966. godine otvorio je demokratske procese koji će kulminirati amandmanima iz 1971. godine. Ovo vraćanje stvarnog subjektiviteta na niže instance federacije posebno je odjeknulo u BiH. Razračun s birokratsko-etatičkim snagama u zemlji doveo je do demokratizacije "sredinom 60-ih godina koji je proširio mogućnost da se i muslimanska nacija potpunije iskaže u kulturi, politici, nauci, itd., procesi su intenzivirani. Partija je konačno potkraj 60-ih godina definitivno prilikom popisa stanovništva 1971. godine kazala: 'Muslimani su nacija'" (Bilandžić, 1985: 416). Ovo reapropriiranje političkog subjektiviteta republike išlo je paralelno s njenim ekonomskim razvitkom i jačanjem. U razgovorima oko amandmana iz 1971. koji će značajno rekonstruirati jugoslavenski socijalistički federalizam na tekovinama samoupravljačkog sistema Bilandžić piše kako su

predstavnici SKBiH na liniji daljnjeg jačanja subjektiviteta i suvereniteta te republike kao zajednice Muslimana, Srba i Hrvata oštro kritizirali sve češće pretenzije srpskih i hrvatskih hegemonista prema BiH. Podržali su politiku pune ravnopravnosti u odnosima među članicama federacije. Rukovodstvo BiH bilo je jedinstveno i držalo je situaciju u svojim rukama. SKBiH energično je razvijao proces nastajanja bosansko-hercegovačke državnosti uopće, a u tome posebno i 'priznavanje' muslimanske nacionalnosti (Bilandžić, 1985: 416).

Nositelj subjektiviteta *socijalističkog samoupravnog federalizma*, pak, nije ni federacija niti pojedinačna republika već 'osnovna organizacija udruženog rada' čime se potpuno destruiraju ostaci buržujskog shvaćanja državnosti. Bilandžić s pravom smatra kako je ova ideja artikulirana u Ustavu iz 1974, a potom i Zakonu o udruženom radu iz 1976. bila "klasno najradikalnija, jer ukupnu ekonomsku i političku vlast dodjeljuje udruženim radnicima. 'Stara' parola 'Tvornice radnicima' dopunjena je parolom 'Sav dohodak radnicima'. Ostvareni dohodak uvijek i u svim oblicima svog kretanja i alokacije pripada OOUR⁶-ima, čiji radnici neposredno i putem svojih delegata o njemu odlučuju, čime isključuju vlast države i paradržavnih organa i tehnostukture te banaka i ostalih 'otuđenih' centara" (Bilandžić, 1985: 446). Oslonjena na OOUR, s jedne i mjesnu zajednicu, s druge strane, ova *radikalna* socijalistička doktrina dovela je do, pred kraj sedamdesetih godina 20. stoljeća, jako razgranatog "sistema institucija, organa i samoupravnih tijela s nekoliko milijuna izabranih radnika i građana" (Bilandžić, 1985: 447). Socijalistički samoupravni federalizam na taj način distancirao se kako od buržujskog tako i so-

⁶ OOUR – 'osnovna organizacija udruženog rada' – op.aut.

vjetskog federalizma. Njegova osnovna ideja počivala je u transferu moći na samom mjestu rada? Zašto je radno mjesto uopće važno? Zato što je mjesto moći, upravo mjesto proizvodnje i raspolaganja kapitalom i to je jedino pravo mjesto odlučivanja. Da je to tako imamo potvrdu i danas u hegemonijskom neoliberalnom poretku: i tamo se ključne odluke donose, ne u parlamentima i vladama, već na ‘samom mjestu rada’ – u uskim grupama investitora, špekulanata kapitala, dakle, upravo tamo na samom izvoru moći. Kao što je u Jugoslaviji bila praksa da se odlučuje po važnim partijskim forumima koji su efektivno raspolagali kapitalom i moći da ga alociraju prema svojim potrebama i interesima. Samoupravljačko odlučivanje imalo je suprotnu intenciju, naime, da ostane u bazi, unutar većine koje s velikom lakoćom mijenjaju svoje predstavnike – delegate. Etatističko (bilo na nivou federacije, bilo na nivou republike) odlučivanje je bilo *elitističko*, dok je samoupravljačko *egalitističko*, jer omogućava da svi neko vrijeme obnašaju kontrolu i nadzor, odnosno, prema Lenjinovim riječima, potrebno je omogućiti da “svi neko vrijeme budu ‘birokrati’ i da stoga niko ne bi mogao postati ‘birokrat’” (Lenjin u Vranicki, xxi). Takav pristup potkopava samu svrhu države kao mehanizma klasnog ugnjetavanja, ili države kao izraza ‘nacionalnog bića’ potičući autonomiju pluraliteta samoupravnih formi i drugačije forme ‘federiranja’. Dakle, kada govorimo o procesima političke izgradnje zajednice samoupravljanje je, prema zamislima Kardelja i Tita, nudilo mnogo širu – *radikalno* širu - demokratsku osnovu od one buržujske, ali i one sovjetsko-socijalističke, to jest etatističke, s krajnjim ciljem transformacije društva u *asocijaciju slobodnih proizvođača*. Ovaj pristup bi nacionalna pitanja dodatno obesmislio jer su, kako piše Bilandžić, “otvoreni putevi da se radnička klasa svakog naroda i narodnosti u republikama, pokrajinama, i, na određen način, u federaciji organizira kao dominantan upravljač u procesima sve većeg i sve šireg područjavanja rada” (Bilandžić, 1985: 463). Međutim, ono što je uslijedilo nakon donošenja novog ustava a potom i Zakona o udruženom radu svelo se na to da su “odluke formalno donosila samoupravna tijela, a faktički su odlučivali centri partijsko-državnog kompleksa iza ‘zatvorenih’ vrata” (Bilandžić, 1985: 450). Skora smrt vođa revolucije, Kardelja 1979., a Tita 1980. samo je pogoršala stanje i odvela zemlju u pravcu etatizma odnosno održavanja jednog hibridnog društvenog sistema “u kojem je odlučujuću ulogu u upravljanju društvenim razvojem imao partijsko-državni kompleks i s relativno malom samoupravnom autonomijom OUR-a, bez razvijenog tržišnog mehanizma i bez razvijenog planiranja” (Bilandžić, 1985: 484).

Stoga se možemo složiti s izvornom komunističkom perspektivom, s početka teksta, naime, da je *socijalno ili klasno pitanje* koje je, nažalost, preka-

sno formulirano kada se socijalističko samoupravljanje uključilo u ustavne temelje države, ključ za rješenje pitanja ravnopravnosti, odnosno neravnopravnosti među narodima, pa i izvor nacionalističkih pretenzija. Kriza – ekonomska i politička - koja je uslijedila nakon Titove smrti je etatičke oligarhije po republikama usmjerila ka rehabilitaciji nacionalističkog sentimenta. Taj sukob se ne može samo iscrpiti tumačenjem spora između centralizma i federalizma, ili kao sukob dva etatizma – savezne države, s jedne i etatizma pojedinačnih republika, s druge strane. Centralisti su bili neizostavno zagovornici ‘federacije naroda’⁷ i za njih su republičke granice bile samo administrativne naravi, dok su ‘federalisti’ zagovarali suverenitet republika kao ‘nacionalnih država’. Ono što karakterizira posljednje desetljeće postojanja socijalističke Jugoslavije bila je neka vrsta ‘policentričnog etatizma’⁸ koji je u prvi plan isturio nacionalno-republičke političke elite. Jedan od njihovih pripadnika bio je i mlađahni Slobodan Milošević, tada član Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije koji je na 18. sjednici toga tijela 1984. godine, u maniru po kojem će kasnije ostati upamćen u historiji ovog dijela svijeta, odrešito zaključio: “Mi se moramo osloboditi kompleksa unitarizma, ... mi nemamo razloga ni pred kim da povijamo glavu” (Milošević u Bilandžić, 1985: 507). U situaciji federalizma kao ‘pluralizma državno-teritorijalnih i nacionalnih interesa’ republici koja nije počivala na nacionalnom-državnom razlogu, kakva je bila SRBiH, više nije bilo mjesta.

⁷ Zagovaranje ‘federacije naroda’ koje dolazi iz Beograda, otkrilo je svoju etničku pozadinu. Bilandžić piše kako se u “Kraljevini Jugoslaviji prvi put našao gotovo čitav srpski narod u jednoj zemlji, dok su dijelovi svih ostalih naroda ostali u susjednim zemljama. Tako se makedonski narod našao u tri države, a u svakoj od njih izložen politici asimilacije. Dio hrvatskog naroda ostao je pod Italijom, a u Jugoslaviji bio nacionalno potlačen. Dijelovi slovenskog naroda ostali su pod vlašću Italije i Austrije, a u Jugoslaviji bez prava na nacionalnu autonomiju. Crnogorski narod je, kao i srpski, gotovo u cjelini bio u novoj državi, ali je izgubio svoju nacionalnu državu. Muslimanski narod je također bio nacionalno potlačen. Narodnosti Kraljevine Jugoslavije također su bile neravnopravne, posebno Albanci. Neki protagonisti jugoslavenskih ideja računali su na perspektivu postepenog stapanja i pretapanja naroda i narodnosti u jedan narod, a povijesna zakonitost djelovala je potpuno suprotno. Po toj zakonitosti već formirani narodi su se kao takvi i dalje razvijali u novoj državi težeći nacionalnoj slobodi, a ne asimilaciji, i to je bio osnovni uzrok međunacionalnih sukoba od časa formiranja nove države do njena raspada” (Bilandžić, 1985: 554-55).

⁸ Znakovita je dijagnoza takvog federalizma u NIN-u od 3.3.1985 gdje se kaže: “Umesto pluralizma samoupravnih interesa, zasnovanih na udruženom radu integraciji jugoslavenske radničke klase, stvorili smo *pluralizam državno-teritorijalnih i nacionalnih interesa*, koji počivaju na suverenosti republika kao država i na dezintegraciji radničke klase. Umesto forsiranja klasnog principa kao osnovnog kriterijuma društvene podele ljudi, razvijali smo državno-nacionalni princip podele jugoslavenske zajednice” (u Bilandžić, 1985: 524; podvukao A.M.).

Zaključak

Temeljni zadatak Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a bio je stvaranje okvira koji će utvrditi dalji put razvitka BiH kao federalne jedinice, pa su na tom Zasjedanju doneseni važni akti za BiH kao članicu jugoslovenske federacije kao što je konstitucija prve Narodne skupštine Federalne BiH i Zakon o narodnoj vladi na osnovu kojeg je dva dana kasnije, 28. 4. 1945. godine formirana prva Narodna vlada BiH, itd. Međutim, postavlja se pitanje o kakvom je federalizmu ovdje riječ? Socijalistička Jugoslavija se ugledala na sovjetsku federaciju koja se u znanstvenoj literaturi karakterizira kao etnoteritorijalni federalizam. Jugoslavija je istovremeno bila federacija naroda i republika u kojima su njeni narodi ostvarivali svoja suverena prava na temelju čega su se vremenom kristalizirale dvije suprotstavljene, podjednako etatističke opcije socijalističkog federalizma: unitarističko – centristička za koju su republičke granice administrativne, i republikansko-federalistička za koju su republike bile suverene nacionalne države. Obje su bile izvor nacionalizma koji će opustošiti Jugoslaviju nakon demokratskih promjena 1990. Treći oblik socijalističkog federalizma – socijalističko-samoupravni federalizam koji je politički subjektivitet spustio na nivo pojedinih radnih organizacija i mjesnih zajednica zamišljen da obesmisli nacionalno pitanje, nije uspio zaživjeti zbog već ojačanih etatizama. Te federalističke dileme posebno su bile kobne za BiH koja nije mogla biti konstituirana kao nacionalna republika-država. Na samom početku nove jugoslavenske federalne države *slučaj BiH* predstavlja možda prvi značajni otklon od dominantnog sovjetskog modela kojeg KP želi u početku slijediti, ali i jedinstvenu ‘strukturnu grešku’. Specifičnošću svog rješenja narušila se simetrija federativnog principa po kojem pet jugoslavenskih republika u stvari predstavlja državni okvir za svoje *domaćinske etničke narode*, nacionalne jedinice, a šesta republika iskače iz tog simetričnog odnosa s obzirom da je definirana kao državni okvir za *domaćinske narode – u pluralu*. Drugim riječima, državni razlog pet jugoslavenskih republika razlikovao se od državnog razloga šeste republike, što je, kako će vrijeme pokazati, šestu republiku učinilo ranjivom, odnosno ‘otvorenom’ za ‘nacionalizaciju’ ili ‘podržavljenje’, ne samo nakon 1990, nego i ranije u istupima partijskih rukovodstava, osobito srbijanskog.

Literatura

- Babić, N., Otašević, D., *ZAVNOBiH i izgradnja bosanskohercegovačke državnosti*, Sarajevo: Muzej Revolucije BiH, 1970.
- Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- Ćemerlić, Hamdija: "Položaj BiH u jugoslavenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH" u *Istorijske pretpostavke Republike BiH, Prilozi*, god. IV, br. 4, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1968: 331-351.
- Ibrahimagić, Omer, *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo: Magistrat, 2001.
- Istorija Saveza Komunisti BiH II*, Antonić, Z et al. ur., Sarajevo: Institut za istoriju, 1990.
- Kešetović, Muhamed, *Nacija u socijalizmu*, Beograd: Pres kliping, 1978.
- Marx-Engels-Lenjin, *Nacionalno pitanje*, Sarajevo: Svjetlost, 1976.
- Suny, Ronald Grigor, *The Revenge of the Past / Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford University Press, 1993.
- Slezkine, Yuri: "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Slavic Review*, Vol. 53, No. 2 (Summer, 1994); 414-452.
- Vranicki, Predrag: "Ideja i praksa samoupravljanja u Europi na razmeđu stoljeća" u *Samopravljanje I*, P. Vranicki ur., Zagreb: Globus, 1982., str.: ix-ciii.
- Zaninović, Mate: "Djelatnost ZAVNOBiH-a u oblasti prosvjete" u *Istorijske pretpostavke Republike BiH, Prilozi*, god. IV, br. 4, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1968: 389-413.

SUMMARY

The crucial task of the Third Assembly of the Anti-Fascist Council of the People's Liberation of Bosnia and Herzegovina (ZAVNOBiH) was to create a framework for the establishment of further development of Bosnia and Herzegovina as federal Unit. This assembly resulted in the important acts for Bosnia and Herzegovina as a member of Yugoslav Federation such as the constitution of the first Peoples Assembly, and the Law on People's Government based on which, two days later, April 28, 1945. the first People's Government had been formed, etc. However, one important question remains – what kind of federation was Yugoslav socialist one? Socialist Yugoslavia looked after Soviet federation as its model which, in scientific literature, could best be described as ethnoterritorial federalism. So Yugoslavia was simultaneously understood as the federation of its peoples and its republics in which its peoples practiced their sovereign rights. Based on this double approach, the two interpretations of Yugoslav federalism developed in time: the unitary-centrist one which considered the borders of republics as administrative, and the republican-federalist one which considered republics as sovereign national

states. There was also a third variant of socialist federalism developed during 1970's – the socialist self-management federalism which delegated the political subjectivity down to the level of individual enterprises and local communities designed to undermine nationalist interpretation, but it failed to be implemented due to already strengthened etatisms. These federalist dilemmas were especially fatal for Bosnia and Herzegovina which could not have been constituted as national republic-state.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(497.6)(082)

SEDAMDESET peta

75. godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a : uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u društvenom i političkom razvoju Bosne i Hercegovine / Miodrag N. Simović, Mirko Pejanović, Zijad Šehić. - Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2020. - 280 str. ; 25 cm. - (Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ; knj. 193. Odjeljenje društvenih nauka ; knj. 15)

Nasl. na spor. nasl. str. : 75th anniversary of the Third ZAVNOBiH session. - Bibliografija uz sve radove ; bibliografske i druge bilješke uz tekst. - Summaries.

ISBN 978-9926-410-63-6

1. Gl. stv. nasl.

COBISS.BH-ID 42188294